

GENÇ KALEMLER

Bahar 2016 • Yıl 2 • Sayı 3

Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi

Bugünün Cevabı Geçmişte Saklıdır

Aksaray Üniversitesi
GENÇ KALEMLER
Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi
Altı aylık yerel, süreli yayın
Sayı 3, Bahar 2016

Bu Dergi,
Aksaray Üniversitesi Genç Tarihçiler Topluluğu Yayınıdır

Genel Yayın Yönetmeni
Necmettin AYGÜN

Yazı İşleri Sorumlusu
Taner ASLAN

Yayın Editörleri
Mustafa AYWACI
Cankut SARI
Gülhanım VARLI
Oğuz ÜYÜMEZ

Yayın Koordinatörü
Cihat YILDIRIM

Danışma Kurulu
Doç. Dr. Necmettin AYGÜN
Doç. Dr. Taner ASLAN
Doç. Dr. Remzi KUZUOĞLU
Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE
Yrd. Doç. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Cihat YILDIRIM
Yrd. Doç. Dr. Selahattin SATILMIŞ
Yrd. Doç. Dr. Eyyub ŞİMŞEK
Yrd. Doç. Dr. Abdolvahid SOOFIZADEH
Öğr. Gör. Şerife ŞİMŞEK
Öğr. Gör. Aliye KUZUOĞLU
Dr. S. Serkan ÜKTEN
Arş. Gör. Selim KARAGÖZ
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM
Arş. Gör. Adem KELEŞ
Arş. Gör. Hiranur METE

Kapak Tasarımı
Abdullah SİNGİN

Dizgi ve Sayfa Tasarımı
Cemile AYGÜN

İletişim: aygunnecmettin@gmail.com

Ön iç kapak: Mustafa GÖKÇE-Adem KELEŞ
Arka kapak: Atilla Alp BÖLÜKBAŞI
Arka iç kapak: M. Hakan ALŞAN

Baskı
Yeni Aksaray Gazetecilik ve Matbaacılık Ltd. Şti.
Belediye Yanı 68100 / Aksaray
0382 2121335

Merhaba...

Tarih sahnesinde genellikle “etken” bir pozisyonda bulunan; dünya tarihine yön veren atalarımız, kurdukları büyük devletler ve dünya medeniyetine sundukları katkılarından dolayı hep “Tarih yapan bir millet olarak” olarak karşımızda durmaktadır. Batılı devletler, uğradıkları yenilgileri bile bir zafer edasıyla filmlere aktarıırken, maalesef Türk ve Müslüman toplumları olarak bizler, atalarımızın inşa ettiği şanlı tarihi gerektiği ölçüde yazıya dökmeyi başarabilmiş değiliz. Daha da üzücü olanı ise televizyonlarda dizi, sinema, evlilik programları ve maçlara ayırdığımız değerli vaktimizin küçük bir kısmını bile okumaya ayırmayıpımızdır. Bu edilgen yapının milletimizin ve ülkemizin geri kalmasına yol açtığı aşikârdır.

Olan biteni seyreden, edilgen bir toplumdandır; yazan, okuyan, spor yapan aktif bir topluma geçiş aşamasında, “ağaç yaşken eğilir” misali çocuklarımızı ve gençlerimizi ihmal etmememiz gerekir. Onları yönlendirerek yeteneklerini keşfetmelerine olanak sağlamak hocaları olarak hepimizin görevidir. Akademik birimlerde gençlere yönelik düzenlenen bilimsel aktivitelerin çok sınırlı sayıda olması ise üzüntü vericidir. Bu sorumluluk duygusuyla Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü olarak öğrenci merkezli çalışmalara önem vermekteyiz.

Bu yıl Mayıs ayında üçüncüsünü düzenlediğimiz “Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı” ve üçüncü sayısını çıkardığımız “Genç Kalemler” tarih, düşünce ve kültür dergisi, başta kendi öğrencilerimiz olmak üzere farklı üniversitelerden iştirak eden öğrencilerin bilimsel faaliyetler içinde bulunmasına imkân sağladı. Bu sayede çok sayıda öğrenci ilk defa bir topluluk önünde hitap etme heyecanını ve bir dergide yazı yazma tecrübesini yaşadı. Gençliğe yön veren bu türden çalışmaların bütün alanlarda artarak devam etmesini temenni ediyorum.

Derginin hazırlanışından basımına kadarki süreçte katkıları sınırsız olan Aksaray Üniversitesi Rektörlüğüne, Rektörlüğe bağlı Sağlık, Kültür ve Spor Dairesi Başkanlığına, Basın Halkla İlişkiler Müdürlüğüne; son okumaları yapan mesai arkadaşlarım N. AYGÜN, F. TUĞLUOĞLU ve E. ŞİMŞEK’e hasseten teşekkür ediyorum.

Yrd. Doç. Dr. Selahattin SATILMIŞ

İÇİNDEKİLER

- Tarih Öncesi Çağlarda Kapadokya Bölgesi: Paleolitik Çağ | *Iraz Ash YAMAN* 3
- Karkamış Antik Kenti | *Halil Can AKGÜN* 7
- Cengiz Han Yasalarının Genel Özellikleri | *Mehmet Akif ÜNAL* 11
- İsmâîlî Hareketi ve Hasan Sabbah | *Yasemin Hilal ERBAŞ* 18
- Bir Fransız Asilzâdesi Baron De Tott | *Serhat MEYVAÇI* 22
- Osmanlı Devletinde Sahaf ve Sahaflık | *Mehmet VİRDİL* 24
- İmamlık-Sahaflık ve Tüccarlık Üçgeninde Osmanlı'da Bir İmam (1847) | *Necmettin AYGÜN* 33
- Konya Valiliğinden Sadrazamlığa Bir Ömür “Devletlü”: Avlonyalı Ferid Paşa | *Savaş AÇAR* 43
- Bir Eskizaman Efendisi: İbnülemin Mahmut Kemal İnal (1870-1957) | *Rabîye GÜR* 54
- Tarihçi Ahmet Yaşar OCAK'ın Hayatı ve Akademik Kişiliği | *Elif ÖKSÜZ* 65
- Bir İnsan Bin Kültür: Batı Anadolu'nun “Koca Usta”sı Hayri DEV | *Mahmut YILMAZ* 77
- Arnavutluk Devlet Başkanı Enver Hoca | *Bekir GÜNDÜZ* 79
- J. B. Tito'nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri | *Hayrettin CİBA* 82
- SSCB'nin Azerbaycan'ı İşgali | *Ülkü TOPÇU* 85
- Ermeni Yardımsever Hayır Cemiyeti ve Nizamnamesi | *Taner ASLAN* 93
- Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Nüfus Sayımı (1935) | *Fatih TUĞLUOĞLU* 99

Tarih Öncesi Çağlarda Kapadokya Bölgesi: Paleolitik Çağ

İraz Aslı YAMAN ASÜ, FEF, Arkeoloji Bölümü Araştırma Görevlisi

Günümüz uygarlığının temellerinin atıldığı ve insanlık tarihinin en uzun zaman dilimini oluşturan Paleolitik (Yontmataş) Çağ, G.Ö. 2.6 milyon yıl önce başlar ve son buzul dönemi olan Holosen başlangıcında sona erer. Paleolitik, etimolojik olarak “*pa-leos-eski*” ve “*lithos-taş*” anlamlarını karşılayan iki kelimenin birleşmesiyle oluşmuştur. Arkeoloji bilimi içerisinde Paleolitik Çağ olarak tanımlanan söz konusu süreç, jeolojik açıdan “Pleistosen” olarak adlandırılmaktadır. Dönüşümlü olarak soğuk ve ılıman iklim şartlarının egemen olduğu IV. jeolojik zamanın yani Kuvaterner’in ilk bölümünü kapsayan Pleistosen, Buzul Çağı olarak da bilinmektedir. Klimatolojik ve ekolojik koşullar açısından günümüzden oldukça farklı bir görünümde olan Pleistosen’de özellikle buzul ve buzul-arası dönemlerde sıcaklık ve yeryüzü şekillerinde köklü değişimler meydana gelmiştir. Bu köklü değişimlere yenik düşmeyen ve ekosisteme ayak uydurmaya çalışan atalarımız, beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla doğadan yararlanarak, farklı alanlarda yaşamaya başlamışlardır. Tarihöncesi Çağlar’da iklimin ılıman seyrettiği buzul-arası dönemlerde açık alanlarda yaşamlarını sürdüren insanlar, şiddetli ve çetin soğukların yoğunlaştığı süreçlerde, dış faktörlerin çok fazla müdahale edemediği ve daha izole olan mağara ya da kaya altı sığınakları gibi korunaklı alanları tercih etmişlerdir. Besin üretiminin bilinmediği

Paleolitik Çağlar’da, avcılık ve toplu (yabanıl) ile geçinen konar-göçer topluluklar, gereksinimlerine paralel olarak doğal halde çevrelerinde bulunan parçaları işlemeyi öğrenmişler ve taşları alet haline dönüştürmeyi başarmışlardır. Paleolitik Çağ ile ilgili çalışmalar yürüten bilim insanları için söz konusu taş aletler ve iskân izlerinin tespit edilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu unsurları gün yüzüne çıkarmak için ise, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de birçok arkeolojik kazı ve yüzey araştırması yürütülmektedir. Oldukça uzun tarihsel aralıklara sahip olan Paleolitik Çağ, dört alt döneme ayrılarak incelenmektedir. Bu dönemler de kendi içlerinde, yontmataş aletlerin teknolojik gelişmelerine bağlı olarak karakteristik kültür grupları oluşturmuştur. Alt Paleolitik dönem (G.Ö. 2.6 milyon yıl-200 bin yıl), Orta Paleolitik dönem (G.Ö. 200-60/50 bin yıl), Üst Paleolitik dönem (G.Ö. 60/50-22/20 bin yıl) ve Epi-paleolitik (G.Ö. 22/20-10 bin yıl) dönemlerde, Anadolu uygun iklimi ve zengin hammadde kaynakları sayesinde bizlere önemli kültür belgeleri sunmuştur.

Türkiye’de Paleolitik Çağ Araştırmaları: Türkiye’de Paleolitik Çağ’a ait araştırmalar, üç dönem altında incelenmektedir. I. dönem olarak bilinen evre 1880-1940 yılları arasında tekâbülmektedir. Bu evrede, genel olarak içlerinde Arkeoloji bilimi dışında farklı disiplinlere de mensup olan yabancı bilim insanları tarafından, birçoğunun şehir

*Kaletepe Deresi 3 Obsidiyen iki yüzeyli alet örneği
(Berkay Dinçer 2007, Atlas Dergisi
169. sayısından alınmıştır)*

merkezlerinde ve rastlantısal olarak tespit ettikleri buluntuları görmek mümkündür. II. dönem (1940-1970) olarak nitelendirilen evrede ise, ülkemizde ilk olarak İstanbul Üniversitesi, daha sonra Ankara Üniversitesi’nde kurulan Prehistorya kürsülerinin yetiştirdiği Türk bilim insanları çoğalmış ve bu çağa ait kazı ve yüzey araştırmalarında sayısal bir artış görülmüştür. Son olarak, 1970 yılından günümüze kadar gelen süreçte gerçek

leştirilen Tarihöncesi Çağlara ait çalışmalar, III. dönemi kapsamaktadır. Özellikle III. dönemde çağdaş teknolojilerin kullanımı ile birlikte, Türkiye'nin Paleolitik Çağ kronolojisi yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Yüzey araştırmaları neticesinde tespit edilen arkeolojik alanlar da zaman içerisinde kazılarak önemli bulgular elde edilmesine imkân sağlamıştır.

Kapadokya Bölgesi'nde I. ve II. Dönemlere ait Paleolitik Çağ Buluntuları:

Kapadokya Bölgesi'nde I. ve II. dönemlere (1880-1970) ait araştırmalar kapsamında Nevşehir ilinde 4, Niğde ilinde 3 ve Kayseri ilinde 2 buluntu alanı tespit edilmiştir. Söz konusu buluntu alanlarında yapılan araştırmalar sistematik olmadığı için, kayıt altına alınan yontmataş aletlerle ilgili çok fazla detaylı bilgi bulunmamaktadır. Nevşehir ilinde Acıgöl, Ürgüp ve Derinkuyu ilçelerine bağlı bölgelerde tekil buluntu yerleri saptanmıştır. Acıgöl eteklerinde bulunan Orta Paleolitik döneme ait olan yontmataş aletler, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi öğrencisi H. Hasdemir tarafından toplanmıştır. Daha sonra Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, toplanan aletleri incelemiş ve Orta Paleolitik döneme ait olduğunu düşündüğü, tamamı obsidiyen (volkan camı) olan yongaların varlığından söz etmiştir. Nevşehir ilinde yer alan ikinci tekil buluntu, Ürgüp ilçesine bağlı olan Avla Dağ bölgesinde yer almaktadır. 1964 yılında, Ian Todd ve G. Pasquare tarafından Neolitik Çağ yerleşimlerini tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen bir yüzey araştırması sırasında hammaddesi bazalt olan Alt Paleolitik döneme ait bir iki yüzeyli alet (el baltası) tespit edilmiştir. Alt Paleolitik dönem içinde *Achenlœen* kültürün en özgün aleti olan iki yüzeyli aletler; oldukça çeşitli tipolojiler gösteren, iki yüzden düzeltilenmiş sivri uçlu büyük aletlerdir. Arkaik olan tipleri, kaba ve armut biçimlidir. Önden görünüşü küt uçlu, armut gibidir; arkadan görünüşü ise hemen hemen aynıdır. Yandan bakıldığında, ön ve arka yüzlerinin aynı olduğu ve ucunun düzeltilebilir inceltildiği görülür. Daha geç dönemlerde üretilen

el baltaları, arkaik tiplere göre daha yassı oldukları gibi, kesici kenarları daha düz ve düzgün biçimlidir. Dolayısıyla, önden görünüşlerinin dış çizgileri ovalleşmiş, yuvarlak biçimini almış ve sivrileşmiştir. Bu aletlerin kullanım alanları arasında; ağaç kesme, ağaç dallarını sıyırma, et kesme, eti kemikten sıyırma, hayvan derilerinin yüzülmesi, kemik kırma, kabuklu besinleri kırma, kök bitkilerin topraktan çıkarılması için toprak kazma gibi birden fazla fonksiyonu bulunmaktadır. Avla Dağ bölgesinde bulunan iki yüzeyli alet, Ürgüp bölgesinin ilk Paleolitik Çağ buluntusu olmasıyla da oldukça önemlidir. Ürgüp ilçesine bağlı diğer Paleolitik Çağ buluntu alanı, Karain Köyü'nde yer almaktadır. Köy yakınlarında "Çakmaklık" adıyla anılan bir çakmaktaşı ocağı saptanmıştır. Bunun yanı sıra, 1946 yılında Prof. Dr. Afet İnan, İsmail Kılıç Kökten ve Enver Yaşar Bostancı'nın öğrencileriyle birlikte bölgeye yaptıkları ziyaret sırasında, seramik parçaları ve yontmataş aletler topladıkları bilinmektedir. Toplanan aletlerden, iki tanesinin obsidiyenden üretilmiş *Moustérien* kültüre ait parçalar olduğu aktarılan bilgiler arasındadır. Ancak, daha sonraki dönemlerde söz konusu tekil buluntu yeri ile ilgili bilgiler güncellenmemiştir. Nevşehir ilindeki son buluntu alanı, Derinkuyu ilçesine bağlı Suvermez Köyü'nde tespit edilmiştir. Suvermez buluntuları da, Acıgöl ve Karain örneklerinde olduğu gibi sistemli olmayan bir araştırma sonucu elde edilmiştir. Bu alanda 6 adet obsidiyenden üretilmiş parçanın, Orta Paleolitik döneme tarihlenen kazıyıcı ve kazıyıcı-uç formundaki aletler olduğu anlaşılmıştır.

Niğde ilinde Paleolitik Çağ'a ait buluntular, Ulukışla ve Merkez ilçelerine bağlı bölgelerde ortaya çıkmıştır. Ulukışla ilçesine bağlı Çakmaktepe Köyü'nde Bor ovasının güneydoğusunda yer alan tepelerde siyah renkli çakmaktaşı yatakları bulunmaktadır. Dr. Angela Minzoni-Déroche tarafından araştırılan bölgede, bir yüzey toplaması gerçekleştirilmiştir. Toplamda 96 parça tespit

edilmiştir. Aletlerin çoğu yonga ve dilgilerden oluşmaktadır. Çok az sayıda çekirdek ve artık parça mevcuttur. Alet tipolojilerinin Orta Paleolitik dönemi işaret ettiği düşünülmektedir. Niğde ilindeki diğer tekil buluntu alanı, Merkez ilçeye bağlı Kömürücü Köyü'nde yer alan Erikli Deresi'dir. 1995 yılında, Prof. Dr. Nur Balkan-Atlı ve M.C. Cauvin önderliğinde yürütülen arkeolojik yüzey araştırmaları kapsamında Erikli Deresi'nin oluşturduğu vadi teraslarında yer alan bir tarlada, 2 adet iki yüzeyli alet elde edilmiştir. Buluntuların sadece Paleolitik Çağ'a ait olabileceği yorumları yapılmıştır. Niğde ilindeki son buluntu alanı, yine Merkez ilçeye bağlı Kışla Kadarak olarak isimlendirilen bölgede yer almaktadır. 1960'lı yıllarda bölgeye yapılan ziyaret sırasında, 3 adet yontmataş alet ele geçmiştir. Bunlardan birinin, ikili uç kazıyıcı ve diğerlerinin ise obsidiyenden üretilmiş iki yüzeyli alete benzer parçalar olduğu belirtilmiştir. I. ve II. dönemlerde yapılan araştırmalar kapsamında 1 buluntu alanı ile temsil edilen Kayseri ilinde, ilk olarak 1910 yılında, R. Campbell-Thompson tarafından yapılan araştırmaları görmekteyiz. Thompson, Yeşilhisar ilçesine bağlı Soğanlıdere Mevkii'nde yüzeyden 1 adet rende ya da kazıyıcı olarak tanımlanan bir parça bulduğunu aktarmıştır. İlerleyen yıllarda Prof. Dr. İsmail Kılıç Kökten, bu alanı tekrar taramış ancak tarihlendirme yapabilecek özgün bir alet tespit edemediğini bildirmiştir.

Kapadokya Bölgesi'nde III. Döneme ait Paleolitik Çağ Kazı ve Yüzey Araştırmaları

Kaletepe Deresi 3: Kapadokya Bölgesi'nde Paleolitik Çağ'a ait en önemli çalışmalar, III. dönem içerisinde gerçekleştirilmiştir. 1995 yılında Prof. Dr. Nur Balkan-Atlı (İstanbul Üniversitesi) başkanlığında "Aksaray, Niğde, Nevşehir İlleri Obsidiyen Yüzey Araştırması" kapsamında başlatılan çalışmalarda, Çanak Çömleksiz Neolitik döneme tarihlenen ve Anadolu için büyük bir önem taşıyan, obsidiyen atölyesi keşfedilmiştir. Neolitik dönemde yoğun bir obsidiyen ticaretinin merkezi

Aksaray İli Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması:

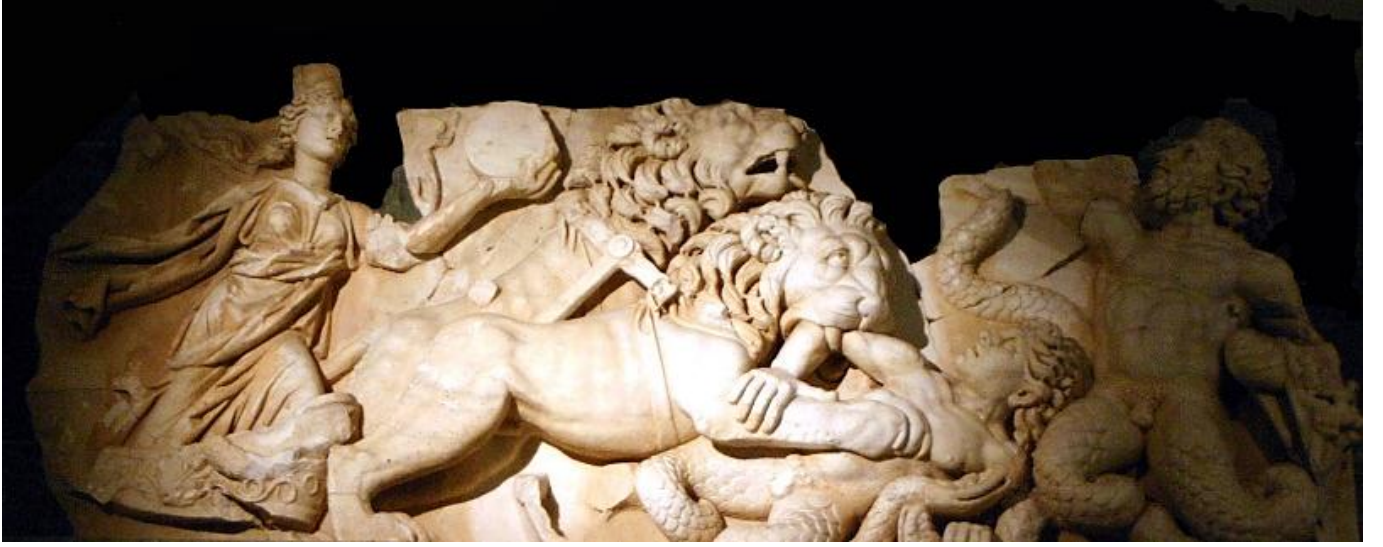
Aksaray İli sınırları içinde kalan değişik alanlarda günümüze kadar çok sayıda arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Kazı çalışmaları halen devam eden üç höyük mevcuttur. Fakat gerek kazı çalışmalarında gerekse yüzey araştırmaları sırasında Paleolitik Çağ kapsamında hiçbir çalışma yapılmamıştır. Bu eksikliğin giderilmesi amacıyla 2015 yılı içinde Yrd. Doç. Dr. İrfan Deniz Yaman (Aksaray Üniversitesi) başkanlığında Aksaray il ve ilçelerinde arkeolojik bir yüzey araştırması başlatılmıştır. Aksaray Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi ile desteklenen yüzey araştırması; Dr. Farhod Maksudov (Özbekistan Bilimler Akademisi), Ar. Gör. Yavuz Aydın (Ankara Üniversitesi) ve Ar. Gör. I. Aslı Yaman (Aksaray Üniversitesi) katkılarıyla yürütülmüştür. 2015 yılı içinde yapılan yüzey araştırmasının ilk sonuçları oldukça umut vericidir. Paleolitik Çağ'a ait hammadde kaynaklarının yanı sıra, belirli bir döneme atfedilebilecek yontma taş aletler de elde edilmiştir. Yüzey araştırması üç yıl olarak planlanmıştır, dolayısıyla gelecek yıllarda ortaya çıkarılması muhtemel Paleolitik Çağ buluntuları Aksaray İli'nin arkeolojik tarihinde eksik olan parçayı tamamlayarak, bölgenin tarihsel durumuna ışık tutacaktır. Tespiti yapılabilecek olası Paleolitik Çağ yerleşim alanları da ileride gerçekleştirilebilecek arkeolojik kazı çalışmaları için oldukça önemli bir referans olacaktır düşüncesindeyiz.

Kaynakça

- BALKAN-ATLI, N., CAUVIN, M.C., "1995 Yılı Aksaray, Niğde, Nevşehir İlleri Obsidien Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIV-1*, Ankara, 1997.
- CAMPBELL-THOMPSON, R., "One Some Prehistoric Stone Implements from Asia Minor", *MAN*, C10, Londra, 1910.

olan Kaletepe obsidiyen atölyesinde üretilen parçaların benzer örnekleri, Batı Anadolu, Akdeniz, Güneydoğu Anadolu gibi bölgelerin yanı sıra, Mureybet, Halula, Dja, Byblos, Shillourokambos gibi uzak bölgelerde de bulunmuştur. Özellikle Çanak Çömleksiz Neolitik döneme özgü *naviform* (gemi omurgası biçimli) çekirdeklerin sözü edilen alanlarda tespit edilmesi, atölyenin üretim anlamında oldukça söz sahibi bir konumda olduğunu göstermektedir. Yerleşim, volkanik aktivitelere bağlı olarak hammadde kaynakları ve Paleolitik buluntu bakımından da oldukça zengindir. Bu nedenlerden dolayı, 2000 yılında Dr. Ludovic Slimak başkanlığında, "Kaletepe Deresi 3" olarak adlandırılan yerleşimde Paleolitik Çağ'a ait bir kazı çalışması başlatılmıştır. Yerleşimdeki kazı çalışmaları, 2008 yılına kadar sürdürülmüştür (2007 yılı hariç). Kazılar, yan yana bulunan aşağı (aval) ve yukarı (amont) olarak tanımlanan kesitlerde yapılmıştır. Toplamda 19 arkeolojik tabakanın tespit edildiği yerleşimde, aşağı kesit 13, yukarı kesit 6 arkeolojik tabaka ile temsil edilmiştir. Dolgu kalınlığı aşağı kesitte ortalama 5 metre, yukarı kesitte 8 metreye yakındır. Volkanik etkinlikler, arkeolojik veriler barındıran tabakaları tarihlendirme

açısından büyük bir avantaj sağlamıştır. Arkeolojik tabakaların en eskisi, G.Ö. 1 milyon yıla tarihlenen riyolitik ana kaya üzerinde yer almaktadır. Dolayısıyla en erken tabakaların, bu tarihe yakın olması muhtemeldir. Arkeolojik verilerin çoğunu taş aletler oluşturmaktadır. Özellikle Alt Paleolitik dönem tabakalarında, iki yüzeyli aletler obsidiyenden, çok yüzeyli aletlerin büyük bir kısmı andezitten, kıyıcı ve kıyıcı aletler yine yerel hammaddeler kullanılarak üretilmişlerdir. Yerleşimin Orta Paleolitik dönem tabakalarının mutlak tarihlendirme sonuçları ise, G.Ö. 200-190 bin yıllarını göstermektedir. Orta Paleolitik dönem için elzem olan *levallois* tekniği ile üretilen taş aletlerin Anadolu'daki en erken örneklerini göstermesi açısından da bu alan oldukça önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra yine aynı bölgede, 11 yıllık bir aradan sonra 2007 yılında, "Niğde ve Aksaray İlleri Yüzey Araştırması (Göllüdağ Obsidiyen Araştırmaları)" adı altında bir arkeolojik yüzey araştırması daha yapılmıştır. 2012 yılına kadar sürdürülen araştırmanın sonuçları, 2015 yılında yayınlanmıştır. Paleolitik Çağ'a ait 230'dan fazla buluntu alanının yanı sıra, genellikle Alt ve Orta Paleolitik dönemi yansıtan aletlerin varlığı ön plana çıkmaktadır.

DİNÇER, B., “Anadolu’da İnsanın İlk Zamanları: Kaletepe”, *Atlas 169*, İstanbul, 2007.

HARMANKAYA, S., TANINDI, O., “Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, Paleolitik/Epi-paleolitik”, İstanbul, 1996.

KANSU, Ş.A., “Hatay’da (Antakya) Bulunan Üst Aşölyen (Micoque) ve Niğde-Nevşehir Çevrelerinde Toplanan Levalloisien Aletler Hakkında Bir Not”, *Belleten 9/34*, Ankara, 1945.

KÖKTEN, İ.K., “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, *Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi 5/1-5*, Ankara, 1947.

KUHN, S.L., DİNÇER, B., BALKAN-ATLI, N., ERTUTAÇ, M.K., “Paleolithic Occupations of the Göllüdağ, Central Anatolia, Turkey”, *Journal of Field Archaeology*, Boston, 2015.

SLİMAK, L., KUHN, S.L., ROCHE, H., MOURALIS, D., BUTTENHUIS, H., BALKAN-ATLI, N., BINDER, D., KUZUCUOĞLU, C., GUILLOU, H., “Kaletepe Deresi 3 (Turkey): Archaeological Evidence for Early Human Settlement in Central Anatolia”, *Journal of Human Evolution*, ABD, 2008.

TODD, I., PASQUARE, G., “The Chipped Stone Industry of Avla Dağ”, AS, Londra, 1965.

TODD, I., “The Prehistory of Central Anatolia I: The Neolithic Period”, *Studies in Mediterranean Archaeology*, C:LX, Paul Astroms Förlag, Göteborg, 1980.

YAMAN, İ. D., AYDIN, Y., YAMAN, I. A., “Batı Kapadokya (Aksaray İli) Paleolitik Yüzey Araştırması”, *II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiri Özetleri*, Nevşehir, 2016.

Karkamış Antik Kenti

Halil Can AĞÜN ASÜ, FEF, Tarih Bölümü III. Sınıf Öğrencisi

Kadeş savaşının ve tarihin ilk yazılı anlaşması olan Kadeş Anlaşmasının yapıldığı yer olan Karkamış ilk kez 16. yy'da, Doğu'yla ticaret yapan bir İngiliz şirketinin Halep temsilcisi olan Henry Mandrell tarafından fark edilmiştir. Yapılan ilk araştırmaların ardından 18. yy'da Halep'teki İngiliz konsolosu Alexander Drummund kentin planını yapmıştır.¹ 19. yy'ın sonlarında ise İngiltere'deki British Museum adına George Smith ve İngiltere konsolosu W. H. Skene araştırmalar yapmışlardır. 1879 yılında bölgeyi gezen General Herbert Chermide, kentin bir haritasını yapmış ve Kentteki hiyeroglif yazıtlar, 1900 yılında Messerschmidt tarafından Corpus Inscriptum Hittiticarum adlı yapıtta incelenmiştir. 1912-1915 yılları arasında Sir Leonart Vooley başkanlığında Bannett, Lewrenve, Guy'dan oluşan kazı heyeti burada bir dizi kazı yapmış, 1915 yılından sonra kazılara ara verilmiş ancak bu yıllardan önce Almanlar, daha sonra ise Birinci Dünya Savaşını takip eden yıllarda işgal gücü olarak bölgeye gelen İngilizler yaptıkları korsan kazılarla kentin değerli eserlerini ve kıymetli tarihi vesikalarını almış ülkelerine götürmüşlerdir. Böylece Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi burada da bir tarih yağmacılığı yapılmıştır.² 1923 yılından sonra ise yasak bölge haline getirilen Karkamış'ın tekrar kazılması ancak 2011 yılında mümkün olmuştur. Son kazı çalışması ise 2015 yılında yapılmıştır. Suriye tarafında yer alan dış kentte ise 2006 ve 2010 yıllarında bir dizi kazı gerçekleştirilmiştir. Günümüzde Suriye iç savaşı nedeniyle Suriye kısmında arkeolojik çalışma yapılmamaktadır.

Kentin Yapısı: Karkamış Antik Kenti dış kent, iç kent ve kale olmak üzere üç kesimden oluşan dikdörtgen bir yerleşim planına oturmaktadır. Karkamış kenti, taş temel üstüne kerpiç duvarlı surlarla çevrilidir. Dış sur, çift duvar tekniğindedir. Üçü iç surda, ikisi dış surda olmak üzere beş kent kapısı vardır. Kule, burç ve poternler ile güçlendirilmiş olan bu savunma sistemi, Hitit imparatorluk ve Geç Hitit dönemlerinde yapılmıştır. Taş temelli, kerpiç duvarlı ve dikdörtgen planlı evlere taş döşeli bir ön avludan girilmektedir. Fırtına Tanrısı Teşup'a ait bir tapınak ile bit-hilani tipi yapı, kentin anıtsal kalıntılarıdır.

Karkamış Antik Kentinin Tarihçesi: Geçmiş Erken Bakır Çağına uzanan ve günümüzde Türkiye ile Suriye topraklarında yer alan

T. E. Lawrence ve L. Woolley Karkamış kazıları sırasında, 1913.

antik kent, Hitit ve Asur imparatorluğu dönemlerinde önemli bir şehir olmuş ve Roma Döneminden sonra önemini kaybetmeye başlamıştı.³ En eski yazılı bilgilerine ancak Aplahanda'nın krallığı döneminde rastlanılan Karkamış'ın bu dönemlerde vasal bir krallık olduğu ve halkının ticaret yaptığı saptanmıştı.⁴ Aplahanda'nın oğlu Yahdul-Kim'in ölümünün ardından gelen üç yüzyıllık dönem hakkında bir bilginin bulunmadığı antik kent, Hitit, Asur, Yeni Babil, Ahemeniş, Makedon, Selevkos ve Roma hâkimiyeti altına girmiştir. En parlak dönemini Geç Hititler döneminde yaşayan Karkamış Ortaçağ'dan sonra ise tamamen terk edilmiştir.⁵ Kazı alanında yapılan çalışmalar sırasında ortaya çıkarılan çanak-çömlek parçaları üzerinde yapılan karbon testleri bölgenin en az 3350 yıllık bir yerleşim geçmişinin olduğunu ortaya koysa da 2015 yılındaki çalışmalar ile iç kalenin MÖ 6000'den itibaren yerleşim gördüğünü ortaya çıkmıştır.⁶ Fakat şehrin en parlak çağının M.Ö. 2000 yıllarında yaşandığı çivi yazılı tabletlerle anlaşılmıştır.

Kazı alanında bulunan çivi yazılı tabletlerin birçoğu henüz okunmadığı gibi bir kısmının da okunabilmesi için Karkamış'ın M.Ö. 2. bin yılı tarihi için Hitit, Mısır ve Mari tabletlerinden faydalandığı gibi M.Ö. 1. bin yılın tarihi içinde Urartu Devleti ve Asur İmpara-

¹ Peker, Hasan:2005: 38.

² Anonymous, K. K:2006: 12.

³ [https://tr.wikipedia.org/wiki/Karkamış_\(antik_kent\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Karkamış_(antik_kent)).

⁴ Anonymous, K. K:2006: 12.

⁵ [https://tr.wikipedia.org/wiki/Karkamış_\(antik_kent\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Karkamış_(antik_kent)).

⁶ Peker, Hasan:2005:42.

torluğu devri tabletlerine başvurmak gerekir. Buna rağmen Karkamış hakkındaki en eski detaylı bilgilere ancak MÖ 17. yüzyılın sonlarında rastlanılmaktadır. Alalah, Ebla ve Mari kraliyet tabletlerinde verilen bilgilere göre Karkamış bu yüzyılın sonlarında Mari'ye bağlı bir devlet konumundaydı.⁷ Fakat aynı tabletlerde bahsedilen Karkamış Kralı Aplahanda'nın, Asur Kralı I. Şamşi-Ahad ve Babil Kralı Hammurabi ile birlikte anılması kentin politik gücünün artmaya başladığını göstermektedir. Aynı tabletlerde kent halkının kereste ticareti yaptığı, Ugarit ve Mitanni kentleri ile ticaret anlaşmalarının olduğu yazmaktadır. Yine Hammurabi devrinde Kuzey Suriye'de müstakil şehir Krallıkları'nın mevcut olduğu bilinmektedir. Hammurabi'nin Mari'yi zapt ettiğini biliyor olmamıza rağmen Babil Kralının Karkamış ve Halep şehirlerine karşı durumu bilinmemektedir.

Hammurabi sülalesine son veren Hitit Kralı 1. Murşili'nin Babil'e giderken Halep gibi Karkamış'ta zapt etmiş olması kesin bir sonuç olmamakla beraber muhtemeldir. Zira 1. Hattuşili zamanında konu olan "Urşu'nun Muhasarası" metninde Karkamış şehri Halep ve Zarvar şehirleri ile beraber Urşu'nun müttefiki olarak görülmektedir.⁸ 1. Murşil'in katlinden sonra Hitit sarayında birbirini takip eden saray facialarının yüzünden Hitit devleti tekrardan içine çekilmeye mecbur kaldığı zaman, Hiksos istilasından yeni kurtulan Mısır Firavunları, tehlikenin geldiği Suriye, Filistin yollarının hâkimi olma gayesiyle Asya'ya birçok seferler yapmaya başlamışlar, uzun zaman Mısırlıların hâkimiyetinden sonra Karkamış 3. Tutmosustin halefleri kuzey Suriye'ye ehemmiyet vermediklerinden bütün kuzey Suriye şehirleri gibi Karkamış şehri de Mısır hâkimiyetinden çıkmıştır. Zira bu sırada Ön Asya Krallıkları yeni bir Hint-Ari göçüne sahne olmuştur. Bu göçlerin gerçekleştiği karanlık çağda M.Ö. 15. Asır Mitani devleti hâkimiyetini kabul etmiştir. Bunu da Ugarit arşivlerinden öğrenmekteyiz.⁹

Aplahanda'nın oğlu Yahdul-Lim'in yaklaşık M.Ö 1745 yılındaki ölümünden sonraki üç yüz yıllık dönemde Karkamış'ın tarihine ilişkin bir bilgi yoktur. Bu kesinti dönemi On Sekizinci Hanedan Firavunu II. Thutmose'nin Karkamış'ı fethetmesi ile sonlanmaktadır. II. Thutmose, Mitannilerin elindeki Karkamış'ı Mısır hâkimiyeti altına almış, kente bunu kutlamak için bir stel dikirtmiştir. Antik kent, M.Ö 14. yüzyılda dinî reformlarla meşgul olan Akhenaton firavunluğundaki Mısır'ın elinden çıkarak I. Şuppiluliuma tarafından Hitit topraklarına katılmıştır.¹⁰ I. Şuppiluliuma bölgedeki diğer Hitit kentlerini Karkamış'a bağlayarak Hititlere bağlı bir krallık kurmuş ve kral olarak oğlu Piyassili'yi görevlendirmiştir. I. Şuppiluliuma'nın oğlu ve torunları beş kuşak boyunca bu krallıkta hüküm sürmüş, bölgede Hitit hâkimiyetini sağlamışlardır.

I. Şuppiluliuma'nın M.Ö 1322'deki ölümüyle birlikte Hitit otoritesi sarsılmış ve Piyassili'nin yönetimindeki Karkamış'ın da aralarında

bulunduğu bağlı krallıklar isyan etmiştir. Fakat II. Murşili isyan eden krallıklar üzerine yürümüş ve tekrar Hitit birliğini sağlamıştır.¹¹ Karkamış bu tarihten sonra Hitit İmparatorluğu'nun çöküşüne dek Hititlere bağlı bir krallık olarak kalmıştır. Karkamış özellikle Geç Tunç Çağında Hitit İmparatorluğu'nun en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir.

M. Ö. 1. Bin Yılında Karkamış: Geç Hitit Devleti: Karkamış'ın en önemli ve çok iyi bilinen devri kaynaklar açısından değerlendirildiğinde Geç Hitit devridir. Bu devirde Karkamış M.Ö. 1200 yıllarında Anadolu üzerinden bir kasırga gibi Ege göçleriyle gelen Muşki (Frig) lerin istilasına uğramıştır.¹² Anadolu üzerinden bir kasırga gibi geçen ve her tarafı yakıp yıkan Muşkiler, Mısır kralı 3. Ramses'in anlattıklarına (*Anadolu'yu baştanbaşa istila edip benim memleketime dayanan Muşkileri yendim*) ve Asur yazılı kaynaklarına göre güneyde ve doğuda Mısır ve Asurlara yenilmişlerdir.¹³

Muşki istilasından sonra kaçıp kurtulan Hititler Güney ve Güneydoğu Anadolu'ya inerek yeni birtakım Krallıklar (Karkamış, Milit=Malatya, Margası=Maraş, Halpa=Halep, Zencirli, Samal, Sakçağözü v.b.) kurmuşlardır.¹⁴ Bu krallıklar içinde en kuvvetlerini Malatya ve Kargamış teşkil etmekteydi. Bu devirde Karkamış şehrinin etrafı kule ve surlarla çevrili olup içerisinde bir stadel (iç kale) vardır. Şehir gelişmiş, komşu şehir ve krallıklarla ticari ve siyasi münasebetler kurmuştur.

Onuncu asırda Asur vesikalarından Karkamış kralları Sangana ve Pişiriş'in son Karkamış krallarından olduğunu öğrenmekteyiz. Böylece M.Ö. 10. asrın başlarına konulan Tuhas sülalesinin kurucusunu tanıyoruz. Fakat başka bir Karkamış abidesi üzerinde kendisini aynı zamanda "*öküzün başı ve ayağı*" ideomları ile gösterilen bir şey veren Sasa isimli bir Karkamış Kralı daha tanıyoruz. Luhas sülalesi zamanında 6 tane Kral başa gelmiş, bu Kralları da 2. Luhas'ın yukarıda adı geçen Karkamış Stelinden tanıyoruz. Karkamış şehrinin merdivenli kapısının iki tarafında duran aslanlardan soldakinin üzerindeki kitabe ile de 2. Luhas'ın babası Asutumaimais'e ait olduğu yapılan kazılarla anlaşılmıştır.¹⁵ Aynı surette çıplak tanrıça kabartması üzerindeki kitabenin aynı krala ait olduğu anlaşılmaktadır. Luhas sülalesi içinde inşaat faaliyeti hakkında en çok bildiğimiz olan kral 2. Luhas'ın oğlu Katuvas'tır. Bu kral bizzat kendi kabartmasını yaptırdığı gibi yanında icraatını anlatan bir kitabe bırakmayı da ihmal etmemiştir. Karkamış'ta bugün meydana çıkarılan şehir kapılarını relief'li ortostat'larla tezayin ettiren bu kral ayrıca "Aslanın Fırtına Tanrısı Mabedi" ile meşhur merasim yolunu da inşa ettirmiştir.¹⁶

⁷ Anonymous, K. K:2006: 11.

⁸ Anonymous, K. K:2006: 12.

⁹ Anonymous, K. K:2006: 11.

¹⁰ Marchetti, Nicola: <http://www.aktuelarkeoloji.com.tr/>.

¹¹ Brandau, Birgit, Schickert, Hartmut: 2015: 129.

¹² Anonymous, K. K: 2006: 12.

¹³ Alp, Sedat: 2001:89.

¹⁴ Anonymous, K. K: 2006: 12.

¹⁵ Anonymous, K. K: 2006: 13.

¹⁶ Anonymous, K. K: 2006: 13.

M.Ö 11. yüzyılda ise gücünün doruğuna ulaşmıştır. Kargamış bu dönemde, Kuzey Mezopotamya'da yer alan Asur devleti ile karşı karşıyadır. Yazılı belgelere göre, Kargamış kenti, K. Mezopotamya'daki Asurluların karşısında 10. yy boyunca bağımsızlığını korumuştur. Hitit İmparatorluğu'nun denizci kavimlerin saldırısı altında kalarak yıkılmasının ardından dahi önemini yitirmeyen ve bu kavimlerin saldırılarını püskürten kent Geç Hitit şehir devletlerinin en güçlüsü haline gelmiştir. Her ne kadar III. Ramses'in yazdığı Medinet Habu'daki yazıtlarda Kargamış'ın denizci kavimlerin saldırılarıyla yıkıldığı yazsa da bu bilgi doğru değildir.

Hitit kültürünün etkisi altında kaldığı süre boyunca Kargamış'ta ana ilah Hurri kökenli bir tanrıça olan Kubaba olmuştur. "Kargamış Kraliçesi" olarak bilinen Kubaba'nın kültü diğer şehirlerde yayılmış ve Kubaba farklı kültürler tarafından da sahiplenilmiştir. Özellikle Frigler tarafından sahiplenildikten sonra adı Kibele olarak değişmiş ve çok daha geniş bir alanda yayılım göstermiştir. Kargamış, M.Ö 9. yüzyılda eski gücünü kaybetmiş, Asur kralları II. Aşurnasirpal ve III. Salmaneser tarafından haraca bağlanmıştır. Bu krallık yıllıklarında Geç Hitit Krallıklarının oluşturduğu bir koalisyona savaştığını, onları yenilgiye uğrattığını ve onlardan haraç aldığını anlatır ve şöyle der:

*"Gurgum'dan ayrılarak Sam'al'lı Haianu'nun tabkimli kenti Lutibu kentine ulaştım. Sam'al'lı Haianu, Patina'lı Sapalulme, Bit-Adini'li adam Abuni ve Kargamış'lı Sangara birbirlerine güvendiler ve savaşa hazırlandılar. Onlar bana savaş açtılar. Efendim Assur'un verdiği sözle benden önce giden korkunç silahlarını ve kutsanmış yüce gücümle onlarla savaştım ve onları yendim. Savaşlarını kılıçla yere serdim, yağmur gibi üzerlerine yağdım Tanrı Adad gibi, vücutlarını hendeklere yığdım, büyük ovayı savaşların cesetleriyle doldurdum ve kanlarıyla dağları kırmızı yün gibi kırmızıya boyadım. Onlardan sayısız savaş arabası ve koşumlu atlar aldım. Kentin önüne başlardan oluşan bir kule diktirdim ve kentlerini yaktım, yıktım ve yok ettim. Aynı kentte, Dabigu'da kalırken Unki'li Halparunda'dan, Gurgum'lu Utallu'dan, Sam'al'lı Haianu'dan ve Bit-Agusi'li adam Aramu'dan haraç aldım: gümüş, altın, kalay, demir, kırmızı-mor yün, fildişi renkli elbiseler, keten giysiler, öküz, koyun, şarap ve ördekler (ışşuru rabatu)"*¹⁷

M.Ö 717'de ise son kralları Pisiri dönemi sürerken II.Sargon tarafından fethedilmiş, yakılıp yıkılmış ve halkı köle yapılarak Asur şehirlerine nakledilmiştir.¹⁸ Böylece bağımsızlığını kaybederek bir Asur kenti haline gelmiştir.¹⁹ M.Ö 604'te Yeni Babil İmparatoru II. Nebukadnezar ile Firavun II. Necho'nun orduları Kargamış'ta karşı karşıya gelmiştir. II. Necho, Yeni Babil İmparatorluğu'nun ticaret yolları üzerindeki egemenliğini kırmak ve bu yolları ele geçirmek için Babil üzerine yürümüşse de II. Nebukadnezar tarafın-

dan hezimete uğratılmış ve bölgeden atılmıştır.²⁰ Bu savaş Kargamış Savaşı olarak adlandırılmaktadır. Yeni Babil İmparatorluğu'ndan sonra Ahemeniş İmparatorluğu hâkimiyeti altına giren kent İssos Savaşı sonucu Büyük İskender tarafından fethedilmiştir.²¹

Geç Hititler döneminden bir Kubaba kabartması

Makedonya parçalandıktan sonra Selevkos İmparatorluğu'nun sınırlarında kalan Kargamış daha sonraları ise Roma'nın Suriye eyaletine bağlı bir kent halini almıştır. Kargamış, Helenistik ve Roma dönemlerinde de jeostratejik önemini korumuştur. İç kentte yer alan Roma usulü Sütunlu Cadde, Kargamış'ın bölgedeki önemli Roma kentlerinden biri olduğunu göstermektedir. Roma döneminden sonra nüfusu azalan ve hızla önemini yitiren Kargamış'ın Orta Çağ boyunca yalnızca iç kentinde yerleşim olduğu tespit edilmiştir. Orta Çağ'dan sonra ise tamamen terk edilmiştir. 1699 yılında keşfedilmesiyle tekrar gün ışığına çıkan kent İngilizler ve Fransızlar tarafından kazılmıştır. 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinin ardından büyük kısmı Türkiye topraklarında kalan Kargamış askerî yasak bölge ilan edilmiş ve Suriye ile olan sınır kısmı 1956 yılında mayınlanmıştır. 2009 yılına dek yasak bölge olarak kalmaya devam eden ve hiçbir kazı çalışmasının gerçekleştirmediği kentteki mayınlar 2011 yılında temizlenmiştir. Kargamış'ın Suriye topraklarında yer alan kısmı ise Küresel Miraslar Fonu tarafından kültürel miras olarak belirlenmiş fakat bölgedeki kentleşme ve tarım alanlarının antik kente doğru genişlemesi nedeniyle "risk altında" olarak sınıflandırılmıştır.²²

¹⁷ Çeçen, Hande: 2007: 49-50.

¹⁸ Şen, Durali: 2012: 6.

¹⁹ Peker, Hasan: 2005: 43.

²⁰ Aktüre, Sevgi: 2004:134.

²¹ Anonymous, K. K: 2006: 13.

²² Peker, Hasan; Marchetti, Nicolo: 2015: 26.

Sanat Eserleri: Taş temel üzerine kerpiç duvarlı surlarla çevrelenen kentte beş kapı olduğu tespit edilmiştir. Kule, burç ve gizli yeraltı tünelleriyle desteklenen bu savunma sisteminin büyük kısmı en parlak dönemin yaşandığı Geç Hitit döneminde inşa edilmiştir. Geç Hitit döneminin önemli yontu okullarından bir sayılan Kargamış siyah bazalt ya da kireç taşından kabartma orthostatlarıyla ünlüdür.²³ Hititlerin yanı sıra Asurluların kültür ve biçim özelliklerini yansıtan bu orthostatlar, kent kapıları ve kutsal yapıların temel üstü ilk taş dizileri olarak kullanılmışlardır. Bu taş bloklarda tanrılar, tanrıçalar, krallar ve savaş sahneleri işlenmiştir. Ayrıca II. Thutmose tarafından kente dikilen stelin de aralarında bulunduğu hiyeroglif yazıtlı birçok stel gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu hiyeroglif yazıları, Leopold Messerschmidt tarafından incelenmiş ve bu inceleme 1900 yılında "*Corpus Inscriptionum Hettitarum*" adlı yapıtta yayımlanmıştır.²⁴

Kabartmalarda Tanrıça Kubaba ve onun için yapılan törenler, çeşitli kral sahneleri (tahta oturma vb), savaş arabaları, Asur ordularına karşı kazanılan zafer konusu, öteki tanrı ve tanrıçalarla karışık yaratıklar ve koruyucu hayvanlar betimlenmiştir. Ayrıca Hiyeroglif yazıtlı steller de bulunmuştur. Bulunan kabartmaların çoğunluğu, Geç Hitit dönemine aittir. Kabartmalar, M.Ö. 1. bin yılbaşlarında ki yaşam biçimine, giysilerine ve kültürüne ışık tutmaktadır.²⁵ 2015 yılında ise insan yüzü keçi tanrı tasvirinin bulunduğu bir taş blok ve II. Sargon'a ait çivi yazılı kil silindir gibi eşi olmayan buluntular keşfedilmiştir.²⁶ Ayrıca 1876 yılında George Smith tarafından çıkarılan fakat birbiriyle ilişkilendirilmeyen iki stel parçasının Kubaba stelinin oluşturduğu ve üzerinde Kamanı'nın askerî ile sivil başarılarının anlatıldığı 2015 yılında keşfedilmiştir. Kazılardan çıkartılan eserlerden kimileri İngiltere'deki British Museum, Almanya'daki Berlin Müzesi, Türkiye'deki Ankara Anadolu Uygarlıkları Müzesi, Adana Müzesi, Gaziantep Müzesinde yer alırken, bilimsel yayınlarda geçen kimilerinin de hangi ülkede ve müzede oldukları bilinmiyor.

Kaynakça

- ALP, Sedat: Hitit Çağında Anadolu/Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar, Tübitak Yayınları, Ankara, 2001.
- AKTÜRE, Sevgi: Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.
- ANONYNOUS, K. K: Tarihi ve Kültürüyle Barak Karkamış Gaziantep, Karkamış Kaymaklığı, Gaziantep, 2006.
- BRANDAU, Birgit ve SCHICKERT, Hartmut: Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2004.
- ÇEÇEN, Hande, "Anadolu'daki Arami Krallıkları ve Arami Kültürü", Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

MARCHETTİ, Nicola: "Karkamış: Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'nın Kapısı" Aktüel Arkeoloji, Sayı: Mart-Nisan, Ankara, 2016.

PEKER, Hasan, "Karkamış Krallığı" Arkeo Atlas, Sayı: 4, Ankara, 2005.

PEKER, Hasan; MARCHETTİ, Nicola, "Tanrıça Kubaba'nın Kayıp Yüzü" Aktüel Arkeoloji, Sayı: Kasım, Ankara, 2015.

SÖNMEZ, Mehmet Emin, "Karkamış'ta Yerleşmenin Tarihsel Gelişiminde Etkili Coğrafi Faktörler ve Antik Karkamış Şehri", www.academia.edu, Kilis, 2014.

ŞEN, Durali, "M.Ö.I.Bin Yılda Anadolu-Mezopotamya İlişkileri", www.academia.edu, Ankara, 2012.

<http://www.karkamis.gov.tr/>

<http://www.tmo.gov.tr/>

Resim 1 : www.wikipedia.com adresinden alınmıştır.

Resim 2 : www.gaziantephaber.com adresinden alınmıştır.

Resim 3 : www.wikipedia.com adresinden alınmıştır.

Resim 4 : www.wikipedia.com adresinden alınmıştır.

Resim 5 : www.gaziantephaber.com adresinden alınmıştır.

²³ Anonymus, K. K: 2006: 13.

²⁴ Anonymus, K. K: 2006: 14.

²⁵ Anonymus, K. K: 2006: 14.

²⁶ Anonymus, K. K: 2006: 14.

Cengiz Han Yasalarının Genel Özellikleri

Mehmet Akif ÜNAL ASÜ, FEF, Tarih Bölümü, IV. Sınıf Öğrencisi

Moğol İmparatorluğu'nun hukuk ve askerlik işlerini düzenleyen kanunlar "Cengiz Han Yasası" olarak isimlendirilmiştir. Aslında bu yasanın tamamı Cengiz Han tarafından konulmuş olmayıp nesilden nesile aktarılan Moğol hukuk ve törelerinin düzenlenmesiyle oluşmuştur. Cengiz Han, kağan seçildiği 1206 kurultayında bu kurallara bazı ilaveler yapmış ve bunları yürürlüğe koymuştur. Otuz üç defter halinde tanzim edilen ve Moğol hazinesinde saklanan yasa uygulama görevini de bu kanunları en iyi bilen oğlu Çağatay'a vermiştir. Timurular dâhil İslamiyet'i kabul eden Moğol hanedanları bu yasaları özenle tatbik etmişlerdir. Cengiz Han Yasası bir kitap halinde tam olarak zamanımıza gelmemiştir. "Moğolların Gizli Tarihi, Cami'ü't-Tevarih, Tarih-i Cihangüşa ve Abu'l-Farac Tarihi gibi eserlerde çeşitli maddelerine yer verilmiştir.¹

Moğol devletini yaratan Cengiz Han'ın ruhu yasaya adeta damgasını vurmuştu. Daha birkaç yıl önce birbirlerine bağlı olmayarak göç edip duran ve birbirleriyle daimi bir mücadele içinde bulunan bozkır aristokrasisi, bir kişinin iradesine boyun eğmek zorunda kalmış ve devlet yolunda bir birlik meydana çıkmıştı. Cengiz Han bu birliği devam ettirmek ve uzak gayelerini gerçekleştirmek için, Yasa'yı kudretli bir araç vazifesinde kullanmıştır. Bundan dolayı bütün Yasa'ya bir ana fikir hâkim olmuştur; kendini savunabilir, disiplinli ve içinden birleşmiş bir millet topluluğunun

devamı.² Cengiz Han'ın zamanından önce de, yazılı olmayan ve boylar arasında değişiklik gösteren yasaklar olduğu bilinmektedir. Ancak Cengiz Han'ın yetki alanı arttıkça tüm imparatorlukta uygulanacak bir hukuk düzenine, yasalar topluluğuna olan ihtiyaç artmıştı. Bu anlamda yasanın tanımını yapmak gerekirse; "Moğolların atalarından kalma geleneklerinin, göreneklerinin, yasalarının ve fikirlerinin, Cengiz Han'ın kendi koyduğu yasalar da eklenerek bir araya getirildiği bir düzenlemedir," denebilir. Yasa bir kerede ortaya koyulmamıştır. İlk hali 1206 kurultayında düzenlenmiş, 1218'de yenilenmiş ve Cengiz Han'ın yaşamı boyunca üzerindeki çalışmalar devam etmiştir.

Moğol devletinde Yasa'da yazılı olanlara harfi harfine uyma zorunluluğu vardı. Sivil ya da askeri itaatsizlikler aynı biçimde cezalandırılıyordu. Bu yüzden ortaya çıkan sıkı disiplin Moğolların yaşam tarzlarının en önemli belirleyicisi olmuştur. Bu disiplin yoluyla Cengiz Han kendisinden önce büyük bir karışıklık içinde bulunan Moğol halkının ahlak anlayışını köklü bir biçimde değiştirmiştir. Onun önderliğinde elde ettikleri büyüklük kendileriyle gurur duymalarına neden olmuştur. Diğer yöneticiler Cengiz Han gibi güçlü bir kişiliğin altında onun temsilcileri olarak hareket etmişlerdir. Yasa'nın el yazmaları veya içeriğine ilişkin herhangi bir belge günümüze ulaşmadığından bahsetmişim. Bu yüzden içinde yazılı olanlara ilişkin bir kesinlik hiçbir zaman

söz konusu değildir. Elimizde sadece Cengiz Han'dan sonra yaşamış yukarıda adı geçen İranlı, Arap ve Süryani tarihçilerin Yasa hakkında yazdıkları bilgi parçaları bulunmaktadır. Bu bilgilerin Cengiz Han'ın duruma göre ortaya koyduğu davranış ilkeleri ve sözlerinin bir araya getirildiği derlemeler olduğu düşünülmektedir.

Yasa konusunda Altın Aile'nin konumu noktası da çok önemlidir. Bu göçebe topluluğu imparatorluk ailesinin sıkı denetimindeki aristokratik bir devlete dönüştürülmek zorundaydı. Yasa, Cengiz Han'a dünyayı fethetme görevinin verildiği inancı üzerine kuruluydu. Moğol İmparatorluğu'nun tüm yöneticileri Cengiz Han'ın soyundan olmalıydı. Yasa'ya göre yeni han üst düzey komutanların ve önderlerin katılacağı bir kurultayla belirlenecekti. Daha sonraları Yasa'nın gözetilmesi, bu kurultayda Moğol İmparatorluğu'nu yönetmeye talip olanlar arasındaki farkı ortaya koymada ön plana alınacaktı. Herhangi bir kolun üyeleri, diğerlerinin sürekli Yasa'yı çiğnediklerini öne sürerken kendilerinin Cengiz Han tarafından oluşturulan kurallara bağlı kaldıklarını göstermeye çalışacaktı. Yasa'da çok çeşitli ceza şekilleri uygulanmaktaydı. Hanedan üyelerinden birisi idama mahkûm edildiğinde bunun kan akıtılmadan yapılması gerekirdi. Yay ipiyle boğma ya da bir halya sararak havasız bırakma yöntemlerden bazılarıdır. Bazen hüküm giyen bir suçlunun tüm ailesi de suç

¹ Mustafa Kafalı, Cengiz Han, DİA, Cilt VII, s.369.

² Curt Alinge, Moğol Kanunları, (çev. Coşkun Üçok), Ankara1967, s.49.

ortağı sayılarak kendisiyle birlikte idam edilirdi.

Yasa'daki bu tip cezalar günlük hayatı önemli ölçüde etkilemiştir. Cengiz Han döneminden önce göçebe boylar arasında oldukça yaygın olan zina, hırsızlık, yağma ve cinayet gibi suçlar oldukça azalmıştır. Fakat Yasa ile birlikte gelen aristokratik düzen sıradan insanların üzerinde oldukça büyük bir yük getirmişti. Kölelerin durumu ağırlaşmış, yaşam koşulları Yasa'yla birlikte daha kötü olmuştu. Cengiz Han'ın amacı Yasa'yı ihlal edilemez bir hale getirmektir. Bu yüzden de Yasa'nın ölümünden sonra da değiştirilmeden uygulanabilmesi için koruyucu olarak seçtiği Çağatay, tutucu bir kişiliğe sahip olup, babasının kurduğu düzenin, ilkelerinin sıkı takipçisi olmuştur.³

Çağatay daha babasının sağlığında yasayı en iyi bilen, örf ve adet meselelerinde en yüksek yetki sahibi olarak tanınan bir kimse idi. Yasa'yı bildiği ve koruduğu için ülke dâhilinde herkesin boyun eğmesini sağlayan bir nüfuzla sahipti.⁴ Moğolların Çin'e ve Türkistan'a doğru yayılmalarıyla idari sistemin oluşumu aynı zamanlarda gerçekleşmiştir. Çin, Uygur ve Acem aneleri imparatorluk teşkilatı için birer örnek vazifesi görmüştür. Cengiz Han'ın ele geçirdiği kabiliyetli Çin ve Uygur devlet adamları Yasa maddelerini gözden geçirmiş ve genişleyen imparatorluğun ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlemişlerdi. 1218'de yapıldığını söylediğimiz bu çalışma 1225 senesine doğru tamamlanmıştır.

Moğol tarih ve hukukunu inceleyenlerin çoğu Raşid ad-Din ve Makrizi'nin zikrettiği parçaları Yasa hakkında en esaslı iki vesika kabul etmişlerdir. Raşid ad-Din'in, Cami'ü't-Tevarih'inin üçüncü kısmı üzerinde durmuşlardır. Bu kısım Cengiz Han saltanatının tarihini ihtiva etmektedir.⁵ Bu-

rada Cengiz Han'ın bazı emirname ve sözleri vardır. Bunların bazıları Yasa'nın parçaları, bazıları da Bilik'ten ibaretti.⁶ Makrizi ise Yasa'nın özetini yapmaya çalışmış. Bunlardan başka D'Ohsson "Moğolların Tarihi" adlı eserinde Cuveyni'nin Tarih-i Cihangüşa'sından yararlanmıştır.⁷

Yasa'yı sadece Moğolların örf ve adetlerinin bir araya toplanması olarak görmemeliyiz. Yeni imparatorluğun ihtiyaçlarına göre mevzuatın ilavesi olarak düşünmeliyiz. Örf ve adetlerin boş bıraktığı alanlar Yasa ile doldurulmuştur. Eski kabile hukukunun üzerine yeni bir hukuk sistemi tesis edilmiştir. Yasa'nın birçok kanunları Cengiz Han ve ilk haleflerinin dünya imparatorluğu fikrini destekliyor niteliktedir.

Cengiz Han'ın yasa maddelerine kattığı yorumla dünyayı fethetme maksadını açıklıyor: "*Benimle olmayan, bana karşı demektir. Ben yenilmez savaşçılarımın önünde savaşırım. Bütün dünya bana baş eğmedikçe, savaşı bırakmayacağım.*" "*Moğolların Han'ı yer'in sahibidir. O kılıcını kuvvetiyle hükmediyor.*" "*Moğolların*

vazifesi, benim emrime hazır olmaktadır. Buyruklarıma itaat etmektedir. Benim istediğim kişiyi öldürmektedir." "*Vazife ve zenginlik uğrunda düşmanlarımızı daima mahvediniz ve dostlarınızı bahşişlerle doyurunuz!*" "*Moğol'un en büyük mutluluğu düşmanını yenmektir; varlığını gasbetmektir; ırgatlarını ulutmaktır; iyi beslenmiş atların dört-nala gidişleri ile kurtulmaktır. Kadınların ve kızların karınlarından bir yuva gibi yararlanmak ve güzelliklerinden zevk almaktır.*"⁸

Cengiz Han'ın bu düşünceleri Yasa ile birlikte dünya çapında tarihi şekil alıyordu. Moğollar ve Moğol Devleti tarafından da kutsallıkla saygı görüyordu. Bu Yasalar sayesinde, hayatı feodal münasebetler açısından anlayan Avrupa toplumlarındaki sınıf farklılıkları oluşmamıştır. Fetihler ipek ve eşya gibi zenginlikler sağlamış, fakat bol besin maddesi getirmemişti. Bu eksikliğe rağmen adil bir paylaşım yapıldığı için çeşitli sınıflar oluşmamış, tabakalar arasında kapatılması imkânsız uçurumlar meydana gelmemiştir. Bu Yasa Cengiz Han'ın en büyük silahı olmuştur. Çünkü dilleri, dinleri birbirinden ayrı milyonlarca insanı bir arada tutmak, adilane olmak, ancak bu yasa ile mümkün olabilecekti.⁹

Yasa'da Siyasi Teşkilat (Hanlık Meselesi): Yasa "Han"lık meselesi ile ilgili olarak en yüksek kuvvet Han'ın sahsında toplanmıştır. Han tabiri de kuvvetinin en büyük nişanesidir. Cengiz Han, "Moğollar diğer milletler gibi hükümdarlarına ve asilzadelerine birçok isimler ve unvanlar vermeyecektir ve hükümdarlık tahtında oturan kişiye yalnız bir isim vereceklerdir ki o da Kaan veya Han'dır." demiştir. Bu kaidenin altındaki gizli sebebi, iki tarafı olarak görebiliriz. Bunlardan birincisi, Moğol hükümdarının şerefini diğer hükümdarlar karşısında emniyette bulundurmak, ikincisi de derebeyi asilzadelik unvanlarının kanuni bir

³ Leo De Hartog, Cengiz Han Dünya'nın Fatih, (çev.Serkan Uzun) ,Doğan Kitap, Ankara 2013, s.44-46.

⁴ İsmail Aka, Mirza Şehruh ve Zamanı, T.T.K, s.1.

⁵ Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Cuveyni, Tarih-i Cihan Güşa, s.101-103.

⁶ Bilik, Cengiz Han'ın söylediği sözler olarak bilinmektedir.

⁷ George Vernadsky, Cengiz Han Yasası, Türk Hukuk Tarihi Dergisi I, s.108-114.

⁸ Nazile Abbaslı, Ufukların Efendisi Cengiz Han, Bilge Karınca, İstanbul 2007, s.119.

⁹ Necati Kotan, Cengiz Han, Kalite Matbaası, Ankara 1976, s.93.

mahiyet almasına mani olmak suretiyle nüfuz kazanmalarının önüne geçmekti.

Eski Türklerde, bazen hükümdar aday, ölen kağanın en büyük oğlu, o yoksa aynı sülalenin yaşça en büyük erkeği olabiliyordu. Mete, Bumin, Kutluk Kağanlar bu usule göre seçilmişlerdir. Seçim prensibi bu yoldan irsiyet ya da veraset kuralına bağlanarak birlikte uygulanmıştır. Türk devlet geleneğine çok benzeyen Cengiz Yasası'nda şöyle denilmektedir. "Cengiz" in evladı ahfadından olmayan hiçbir kimse, kendini Han ilan edemez. Bu Cengiz ahfadi da ancak kurultayın kararı ile Han olabilir". Görüldüğü gibi Moğollarda da hakanlığın intikalinde belli bir veraset hukuku bulunmamaktadır. Statüleri eşit olan zevce ve hanunlardan olan oğulların hepsi taht üzerinde aynı derecede hak sahibi idiler. Hakan bir veliaht seçmiş olsa bile bu, ölümünden sonra başka bir prensin tahta geçmesine engel sayılmazdı. Ögedey'ı seçen kurultay, Cengiz Han'ın bu konudaki vasiyetine uymuştur. Fakat seçimden sonra Ögedey'in Çağatay'a söylediği şu sözler dikkat çekicidir: "Babam Cengiz Han tarafından vasiyet edilmiş tahta oturdum. Sonra benim arkamdan, hangi meziyetine dayanarak tahta çıktı diye söylenenler olmaz mı?" Bu sözlerden şahsi meziyetin, yeteneğin ve başarı kazanmış olmanın hakanlık için bir dayanak sayıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Veliaht olmak için, bazen kurultaya erken gelmek ve daha önemlisi, şahsi ilişkileri sayesinde veya pazarlıkla nüfuzlu kabile beylerinin desteğini sağlamak yetebiliyordu.

Veraset sistemi ile ilgili açık bir kanun yoktu bu da kargaşaya sebep olmuştur. Her hanın ölümünden sonra halefinin kim olacağı meselesi uzun araştırma ve müzakerelere bağlı kalıyordu. Bu değişikliğin bütün han sülalesi üyeleri tarafından tanınması için tahta oturma törenine hepsinin gelmesi bekleniyordu. Eski hakanın isteği göz önüne alınıyor, fakat bu durum şehzadeleri kayıtsız şartsız bağlamıyordu. Hanın ölümüyle tahta çıkarılma töreninin yapıldığı kurultay arasında birkaç yıl geçiyordu. Ölenin hanımı bu zamanlarda hâkime sayılıyor,

fakat bunun hâkimiyetini herkes tanımiyordu. Diğer şehzadeler, imparatorluğu yönetme hakkının hanın eşinde olan hukukunu göz önüne almaksızın kendi eyaletlerinde istedikleri gibi hükmediyorlardı.

Siyasi bakımdan, Moğol imparatorluğunun kanununa göre, Moğol milletini teşkil edenler yalnız Moğollardı. Millet yeni bir han seçerken hanın Cengiz Han sülalesine, yani icra-yı saltanat eden hanedana mensup olması şarttı. Hanın ölümünden sonra hanedan mensupları, ordunun yüksek kumandanları, Moğol kabilelerinin yüksek erkânı toplanırlardı. Bu kurultay, Cengiz Han ailesine mensup şehzadelerden en akıllı ve kabiliyetlisini Han seçerdi. Bu meclislerin esas vasıflarından biri de, Büyük Yasa'nın icap eden kısımlarının burada okunması idi. Yeni Han seçilir seçilmez milletin siyasi rolü artık bitmiş olurdu. Başka vesilelerle arada sırada toplanan meclis, ancak harp ilan etmek veya başka işler görmek ve handan emir almak üzere birleşen han yardımcılarını vazifesini görüyordu. Daha sonraları Moğol hâkimiyetinin genişlemesi nispetinde, diğer göçebe kavimler bilhassa Türkler, milli hâkimiyete iştirak ettiler. Bu madde tarihi açıdan çok önemlidir. Çünkü Cengiz Han çağımızdan çok uzun zaman önce Millet Meclisi demek olan kurultayı, kendisinden de üstün tutuyordu.

Küçük bir Moğol kabilesinin idaresinden bütün Asya kıtasının hükümdarlığına yükselmiş olan Cengiz Han 1227 yılında öldüğünde veliahdını seçmiş, ülkesini de oğul ve akrabaları arasında taksim etmişti. Moğol hukukunda Han'ın mutlak hâkimiyetine rağmen, devlet onun şahsından ziyade bütün hanedan üyelerinin malı sayılıyordu. Cengiz Han, kendi ailesine mensup fertlere müşterek mülkiyetten faydalanma imkânı veren bir sistem uygulamıştır. Bu uygulama ile Cengiz Han oğulları, kardeşleri, onların oğulları ve diğer akrabalarından hemen her birine, yakınlık derecesine göre kabilelerden oluşan birer "ulus", bunların geçimlerini sağlayabilecekleri birer tımar veya birer yurt vermiştir. Ayrıca Çin, Türkistan ve

İran'daki yerleşik halkın oturduğu yerlerden elde edilen gelirlerden de, bu mirasçılara pay verilmiştir. Hanedan üyeleri arasında paylaşılan topraklar, genellikle atlı göçebe hayatı sürdüren unsurların işine yarayacak olan bozkırların olduğu da muhakkaktır. Cengiz Han'ın vasiyeti ve Moğol veraset geleneğine uygun olarak yapılan bu taksim incelendiği zaman, Cengiz ailesi ve bütün Moğolların ebedi olarak göçebe hayatı sürdürmeyi istedikleri anlaşılmaktadır.

Yasa'da Askeri Teşkilat: 1206 Kurultayı toplandığı zaman Cengiz Han, Moğol Devleti'nin askeri teşkilatlanması hususunda özel bir dikkat ve titizlik göstermiştir. Her Moğol'un doğuştan asker olduğu düşüncesinden hareket edilerek yasada açıkça şu madde belirtilmiştir: "Moğol çadırda doğar; ama atı üstünde öldürülür (yahut eceliyle ölür)". Bu temel maddeden kesin olarak şu neticeyi çıkarmak gerekir: Bütün Moğollar, sosyal durumlarının şartları ne olursa olsun, orduya asker olarak katılmak mecburiyetindedirler. Bu bakımdan Avrupa feodal askeri teşkilatları ile Moğolların arasında esaslı farklar vardır. Han buyurduğu zaman bütün Moğolların orduya katılmalarının mecburi olduğu, Moğol askerlerinin meydana getirdiği sayıdan da anlaşılmaktadır. Cengiz Han, askerlerini yeniden teşkilatlandırdığı zaman, eski durum ve şartlara uymak mecburiyetini duymadı. Eskiden Moğollar aile ve kabilelerinin ad ve hesabına, aynı zamanda askeri şefleri olan büyüklerinin komutasında orduya katılırlardı. Cengiz Han, kabileler ve aileler arasındaki irtibat ve münasebetlere göre oluşmuş birlikler sistemini ortadan kaldırarak, müstakil askeri birlikler meydana getirdi. Temel birlik bin kişiden teşkil edilmiştir. Her birine bin kişilik birliğin kumandası verilen 93 kumandan tayin edilmiştir ki, bu o tarihte Cengiz Han'ın 100.000 kişiye yakın büyük bir orduya sahip olduğu kanaatini vermektedir. Han kendisinin korunması hususuna da büyük önem vermiş ve muhafız birliğinin sayısını binden on bine çıkarmıştır.

Tarihçiler düzen ve disiplin bakımından Cengiz Han'ın askerlerinin seviyesine ulaşabilecek bir ordu olmadığını düşünmektedirler. Hiçbir zaman kendi aralarında kavga çıkarmayan bu ordunun mensupları, her türlü meslek gruplarından meydana geldiği için ellerinden her iş gelir, yiyecek, giyecek, teçhizat konularında sıkıntıya düşmezlerdi. Moğollar, sanki askerlik için yaratılmışlardı. Savaş zamanında bunların en büyüğünden en küçüğüne kadar hepsi, kılıç, ok ve mızrak gibi aletleri iyi kullanırlardı. Zaman neyi gerektirirse onu yaparlardı. Savaş ihtimali çıktığı zaman ortaya her türlü silahı, beygir ve deve gibi yük hayvanlarını, savaş zamanlarında da kimseye muhtaç olmadan yiyecek ve giyeceklerini kendileri hazırlarlardı. Evlerde kalan karı ve çocukları, barışta yaptıkları işlerinin yanında erkeklerinin işlerini de yaparlardı. Han, herhangi bir kişiyi veya bir şeyi istediği zaman önce tümen komutanına haber gönderir; o binbaşya, o yüzbaşya, o da onbaşya işi havale eder ve böylece istek karşılanırdı. Cengiz'in askeri yönetim sistemi de dahil olmak üzere bütün Orta Asya devletleri Mete Han'ın sağladığı onluk sisteminin kolaylığını iyi kavrayıp daha kolay ve seri şekilde yönetme sistemini sağlamışlardır. Herkes aynı ölçüde çalışır, çalışmayan kimse bulunmaz, makam ve servete önem verilmezdi. Askeri harekâta gerek duyulduğu zaman, "Vakitleri dolunca ne bir saat gecikebilirler ne de öne geçebilirler." hükmü uyarınca bir an bile erken veya geç gelemezdi.

Moğol ordularını Avrupa'daki ordularla kıyasladığımızda, savaş meydanındaki harekâtı ile Avrupa askerlerinininki arasında büyük ve temelli farklar bulunmaktadır. Süvarilerden oluşan Avrupa birlikleri manevra kabiliyetleri olmayan ve önlerinde kumandanları ile beraber kütle halinde hareket eden ve bir tek şiddetli hücum usulünden yararlanan ve bundan sonra tek kişilerle savaşan askerlerden meydana geliyordu. Bu şartlar altında taktik ve stratejik bir düşünce ile değil, rastgele ve alışkanlık tesiri ile savaşıyordu. 100.000 kişilik Moğol ordusunun Avrupa'daki benzeri ancak Fransız İhtilali zamanında gerçekleştirilmiştir.

Moğollarla Avrupalılar arasında savaş meydanında disiplin açısından da önemli farklar vardır. Avrupalı süvariler disiplin kavramını hemen hemen hiç bilmezlerdi. Savaş sırasında kendilerine harekât emrini hakaret sayarlardı. Savaş bittikten sonra ikisi de yaşıyorsa, emir vereni emir alan düelloya çağırarak şerefini temizlemek cihetine giderdi. Moğollarda en küçük askerden en önemli ve değerli kumandanına kadar çok disiplin vardı. Cengiz Han, bu manada çok sert kanunlar yapmıştır. Savaş sırasında hiç kimse bulunduğu grubunu asla bırakıp gidemezdi. Savaşta yaralanan arkadaşlarını bırakıp gidemezlerdi. Savaşta kaçan hemen öldürülürdü. Han'dan emir çıkmadan evvel kimse yağma ve talana başlayamazdı.

Bir ordu komutanı çok uzak yerde bulunduğu halde Cengiz Han'ın emirlerine körü körüne itaat ediyordu. Bir yanlışlık yaptığı takdirde dövülmeye razı oluyor Cengiz Han intiharını emrederse bunu yerine getiriyordu. Tüm bu fetihler Moğol ordusunun "uluslar arası" bir nitelik kazanmasını da birlikte getirdi. Artık hem Moğol olmayan ordu birlikleri Moğollar adına savaşıyor, hem de kendi birliklerinde de gitgide artan sayıda "yabancı Moğol" yani Moğol doğmamış askerler yer alıyordu. Bağlılık ve koruma ilkesi sayesinde bir arada tutulan bu ordu birlikleri, güçlü birer dayanışma ve etkinlik oluşumu meydana getiriyor ve bu sırada Cengiz Han'ın en önemli yasalarından birine bağlı kalıyorlardı: "Moğollar bütün dünyayı ele geçirmeli ve yok edilene ya da kendi rızasıyla teslim olana dek hiçbir halkla barış yapmamalıdır!" Cengiz Han bu yasasıyla bağlılık ve koruma ilkesinin işleyebilmesi için sürekli ve başarılı fetihler olmadan Moğolların ayakta kalmasının olanaksız olduğunu belirtmek istiyordu.

Yasa'da Avcılık konusu: Avcılığın Moğolların hayatında kapladığı yerin oldukça büyük olması, bu konuyla ilgili kuralların da Yasa'da yer alması sonucunu doğurmuştur. Büyük yabani hayvanları avlamak, yiyecek sağlamanın ve sosyal bir olaya katılmanın önemli bir yolu olduğu kadar, yapılış biçimiyle de askeri bir önem taşımaktadır. Bir batu(sürek avı), takriben bir ile üç ay arasında sürerdi. Bu büyük sürek avları birliklere manevra yaptırmak, askerlerin silah kullanmalarını geliştirmek, dayanıklılıklarını arttırmak ve disiplinlerini devam ettirmek için bulunmaz birer fırsattı. Çok sayıda tümenin bu avlarda yer aldığı düşünülürse, bunların geniş çaplı birer askeri tatbikat oldukları daha iyi anlaşılır. Bu yüzden Yasa'nın avla ilgili olarak ihlali halinde ölüm cezası ile bile sonuçlanabilecek ciddi maddeler içermesi yadırganmamalıdır. Bu sürek avı sonuçlanıp da avlar çember içine alındığında tüm birlikler, bu dev kuşatmada hatasız bir biçimde yerlerini almak zorundaydı. Eğer avlardan bir kısmı kaçmayı ba-

şarırsa bundan tüm generaller ve komutanlar sorumlu tutulur. Hemen bir soruşturma açılarak hatalı bulunanlar ciddi bir biçimde cezalandırılır.

Yasa'da Din Meselesi: Başlangıçta şamanist olan Moğollar, Müslüman ve Hıristiyan milletlerle ilk defa istila sırasında karşı karşıya geldiler. Kendilerini savaş sırasındaki azınlıklarının tesirine kaptırmadıkları zaman diğer din ve inanç mensuplarına büyük bir hoşgörülle yaklaşırlardı. Din adamlarının tartışmalarını ilgiyle takip eder, onları vergiden muaf tutar ve ibadetlerini tam bir özgürlük içinde yapmalarına izin verirdi. Mengü Han'ın sarayında Budist ve Hıristiyan rahipleriyle Müslüman din adamları her zaman himaye edilmiştir. Onun devrinde Tibet'in "lama" denilen rahipleri Budizm'in Moğollar arasında yayılmasında etkili oldular. Güyük Han'ın Hıristiyanlık hakkındaki kanaatleri olumluydu ve onun hükümet işlerini iki Hıristiyan devlet adamına bırakması yüzünden Müslümanlar büyük sıkıntılara maruz kalmışlardı. Eşi sonradan Hıristiyan olan Hülagü ve Argun Han gibi bazı İlhanlı hükümdarları döneminde de Müslümanlar haksızlığa uğramışlardır. Abaka Han ise Avrupa hükümdarlarına elçiler göndererek onları Müslümanlar aleyhinde bir ittifaka teşvik etmiştir. Doğuda Kubilay Han Nesturiliği ve Budizm'i

desteklerken İslamiyet'e şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak bu olumsuz şartlara rağmen İslamiyet Moğollar arasında Hıristiyanlıktan daha fazla yayılmıştır. Bu hususta Moğol-Türkmen yakınlaşmasının ve İran kültürünün etkisi büyüktür. Moğolların Budist ve Hıristiyanlara olduğu gibi Şii'lere de hoşgörülü davranmaları İran'da Şii'liğin yayılmasını büyük ölçüde etkilemiştir.

Cengiz istilası sırasında Budizm'i kabul etmiş olan Moğollar, Çin'den atıldıktan sonra Budizm'e artık kıymet vermemiş ve bu dinin yeni bir şekli olan Lamaizm'i kabul etmişlerdi. Bu tarikat beraberinde daha yüksek bir medeniyet getirmişti. Lamalar, Şamanlardan daha üstün idiler. Çok geçmeden bu tarikat Moğollar arasında kuvvetle yayılıp gelişmiştir. Cengiz Han'la Moğollar pek dindar değildiler. Cengiz Han, seferleri esnasında Hıristiyanlarla İslamcılar arasında devam eden muazzam mücadele devirlerinde yaşamıştı. Her iki tarafın görüş derecesini biliyordu. Bütün dinleri ve mezhepleri aynı suretle himaye ederdi. Ruhani sınıfların fikirler üzerindeki nüfuzunu bildiğinde bunları da himaye ederdi. Kendi tebaasına, hiçbir mezhebe salık olmalarını men etmesinin ve kendisinin hiçbir dinle ilgisi olmamasının ve herhangi bir dini merasimi diğerleri önünde üstünlük sağlamanın sebebi bunlardır.

Cengiz Han kör inanç sahibi bir adamdı. Zaten o zamanlar Moğolların ve Cengiz Han'ın inandığı, Cengiz'in de hoşnut olduğu o iptidai din, onu kör inançlara fevkalade hazırlıyordu. Edebi Gök Tanrının ve koruyucu ruhların iradesini bilmek arzusu, belki de ihtiyacı, onu Şamanlarla, büyücülerle, kâhinlerle daima münasebette bulunmaya zorluyordu. Cengiz Han, sonraları da, büyücülere, falcılara başvurmakta devam etmekle beraber, daima belli hudutlarda kendini tutmasını bilmiş, falcıların söylediklerinin ve kendi kör inanışlarının sağduyu ile kendisi için tamamı ile hayati bir mahiyet alan plan gayelerde çatıştığını görünce, hiçbir zaman falcıların nüfuzuna tabi olmamıştır.

Cengiz Han Haleflerine: "Hiçbir dini tercih etmeyiniz. Her dinin salıklerine aynı suretle muamele ediniz!" derdi. "Âdetin şu veya bu tarzda yapılmasının Tanrı nezdinde hiç ehemmiyeti yok!" derdi. Cengiz, ulvi bir mutlak mevcut olana inanıyordu. Muhtelif dini reisleri, din adamlarını, fukaraları, tabipleri ve ulemayı her türlü vergiden muaf tutardı. Cengiz Han mevcut büyük dinlerden hiçbirine ilgi duymamıştı ama dini hislere de sahip olduğu kuvvetli bir ihtimaldi. Cengiz Han devlet işlerine ve hayati faaliyetlerine ait birçok meselelerde daima çeşitli dinlere mensup hâkimlerin fikirlerine müracaat ederdi. Giriştiği işlerde Cengiz Han'a kuvvet veren ve düşmanlarına karşı davranışında onu telkin eden, ilahi bir vazifeyi yerine getirdiğine dair inancıydı. Bu ilahi vazife hissiyle hareket eden Cengiz, bütün milletler tarafından, kuvvetinin cihanşümul olarak tanınmasını istiyordu. Kendinin düşmanı olanlar, ona göre basit birer asiydiler. Düşmanlar rızaları ile teslim oldukları takdirde ahalinin fena muameleye maruz kalmayacağı vaadiyle yapılan harp ilanı Yasa'nın ilk kanununu teşkil ediyordu.

Cengiz Han, din meselesini yasada ihmal edemezdi. Gerek Avrupa ve gerekse Asya din içinde yaşıyordu. Papalar imparatora katırlarının topuğunu öptürüyor, hocalar vicdanlar üzerine taht kuruyorlardı. Suriye'de hala Haçlı ordularının artıkları vardı.

Birçok yerlerde tespih, ezan ve çan sesleri bir ordunun yapamayacağı şeyleri yapıyordu. Cengiz Han'a göre ikili üçlü dinler sona ermiş, tek ilahlı dine büyük önem vermiştir. İşte bu sebeplerden yasanın en başına din işini getirdi ve şu maddeyi yazdı: "Tek Tanrı vardır. Bu Tanrıya tapılacaktır. Tek Tanrı'ya tapan dinler serbesttir." Bu madde ile Cengiz Han, Tibetlilere büyük bir darbe vurmuş oluyordu. Çünkü Tibetliler tek Tanrı'ya inanmadıkları gibi, dini siyasete de alet ediyorlardı. Cengiz Han hangi dinden olursa olsunlar âlimlere ve zahitlere iyi davranır, onları daima yüceltirdi. Bunu yüce Tanrı'ya karşı bir görev bilirdi. Müslümanlara saygı gösterdiği gibi Hıristiyanlara ve Putperestlere de saygı duyardı. Evlatlarının ve torunlarının bazılarının İslamiyet'i, bazılarının Hıristiyanlığı, bazılarının da putperestliği seçtikleri gibi bazıları da hiçbir dine girmeyerek atalarının yolunu tuttular. Sonuncu guruba girenlerin sayısı azdı. Dinlerin birine girmiş olanlar da muhtaassıp değildiler.

Moğollar görünen ve görünmeyen bir dünyayı yaratan bir Tanrı'nın varlığına, ayrıca bu dünyadaki her şeyin onun adaletiyle yerini bulacağına inanırlardı. Ona ya dua ederek ya methiyeler söyleyerek ya da dini ayinler yaparak tapınırlardı. Bununla birlikte, keçeden insan suretinde maketler yaparak bu maketleri yurtlarının girişlerinin her iki tarafına yerleştirirlerdi. Kendi inanışlarına göre bunlar sürülerini korur, onların üremesini ve sütlerinin bol olmasını sağlardı. Bazı Moğollar bu maketleri güzelce örtülmüş arabalara koyarak, yurtlarının kapısının önüne yerleştirirler ve her kim bu arabalardan bir şey çalarsa, onu ölümle cezalandırırlardı. Bir çocuk hasta olduğu zaman bir put resmi yaparlar ve bunu yatağının üstüne asarlardı. Cengiz Han'ın ölümünden sonra ona hürmet için bir put sureti yaparlar ve bunu saygıyla bir arabanın üzerine yerleştirirlerdi. Ona birçok hediyeler sunarlar, hayvanlar ihsan ederlerdi. Bu suretin önünde güneye doğru dönerek tıpkı Tanrı'nın huzurundaymış

gibi diz çökerlerdi. Rusların büyük prenslerinden biri olan Michael, Batu'ya tabi olmaya geldiği zaman, onu iki ateşin arasından yürüterek geçirdiler. Sonra ona güneye doğru Cengiz Han'ın önünde eğilmesini emrettiler. Fakat o, ölmüş bir adamın suretinin önünde değil de, Batu'nun ve maiyetinin önünde eğilmek istediğini, çünkü Hıristiyanların böyle bir harekette bulunamayacağını arz etti. O, sık sık tekrar edilen emre rağmen eğilmek istemeyince öldürüleceği bildirildi. O da ölmeyi tercih edeceğini söyledi. Başu vurularak öldürüldü. Bundan başka güneşe, aya ve ateşe taparlar ve saygı duyarlardı.

Cengiz Han'ın Yasaları

- 1-İster evli olsun ister olmasın zina ölümle sonuçlandırılır.
- 2-Sodomi (homoseksüellik) ölümle cezalandırılır.
- 3- Kim bilerek yalan söyler veya sihirbazlıkla uğraşır veya bir başkasını gözetler veya kavga eden iki kişinin arasına girer veya bir kimseye başka birine karşı yardım ederse ölümle cezalandırılır.
- 4-Kim kül veya su içine işer ise ölümle cezalandırılır.
- 5- Kim, mal alır ve üç kez arka arkaya iflâs ettiğini bildirirse ölümle cezalandırılır.
- 6-Kim tutsak alanın izni olmadan bir tutsağı yiyecek veya giyecek verirse ölümle cezalandırılır.
- 7- Kim kaçmış olan bir köleyi veya tutsağı bulur ve onu eski zilyedine (sahibine) geri vermezse ölümle cezalandırılır.
- 8-Bir hayvan kesilirken bacakları bağlanmalı, karnı açılmalı ve ölüncüye kadar kalbi elle sıkılmalıdır, bundan sonra onun eti yenemez. Ama kim bir hayvanı Müslümanların usulünce keserse, o da aynı biçimde kesilmelidir.
- 9-İster saldırıda, ister geri çekilmede olsun bir kimse savaşta çıkını, yayını veya eşyasından başka bir şeyi düşürürse, arkasındaki adam attan inmeli ve bunu ona geri vermelidir. Bunu yapmayan ölümle cezalandırılır.
- 10-Ebu Talib'in oğlu Ali'nin bütün sülalesi, bütün fakirler, Kur'an okuyucular, fakihler, hekimler, bilginler, rakipler ve tek başına

inzivada yaşayanlar, müezzinler ve ölü yıkayıcılar vergi ve resimlerden muaftırlar.

11-Tanrının hoşuna gitmek için birer araç olduklarından bütün dinlere eşit olarak saygı gösterilmelidir.

12-İsterse veren bir prens ve alan bir tutsak olsun, veren tadına bakmadan önce onun elinden bir şey yemek yasaktır. Başkasının yanında onu birlikte yemeğe çağırmadan bir şey yemek ve arkadaşlarından daha çok yemek yasaktır. Üstünde yemek pişirilen ateşin veya yenilmekte olan bir yemeğin üzerinden geçmek yasaktır.

13-Seyyahlar yemek yemekte olan kimseleri görünce attan inmeli ve izin istemeden onlarla birlikte yemelidirler. Bunu onlara kimse yasaklamamalıdır.

14-Suya elleri daldırarak yasaktır; su almak için bir kap kullanmalıdır.

15-Giyildiği ve iyice yıpranmadığı sürece elbiselerini yıkamak yasaktır.

16-Her hangi bir şeye pis demek yasaktır. Her şey temizdir ve temizle pis arasında bir fark yoktur.

17-Herhangi bir mezhebi üstün tutmak, kelimeleri üstüne basarak söylemek ve şeref unvanları kullanmak yasaktır. Hükümdarla veya başka birisiyle konuşan kimse sadece onun adını söylemelidir.

18-Ard-gelenlerini o birlikleri şahsen gözden geçirmeğe ve savaşa girmeden önce silahları kontrol etmeğe, savaşçıları savaş için gerekli her şeyle donatmaya ve her şeyi en ince noktalarına kadar gözden geçirmeye

ve gerekli bir şey eksik olanı cezalandırmaya mecbur tuttu.

19-Birliklere refakat eden kadınlar, erkekler savaşırken bunların iş ve vazifelerini üzerine almak mecburiyetindedirler

20-Seferden dönen birlikler Hükümdara belli vergiler vermek mecburiyetindedirler.

21-Her yılbaşında, kendisi ve oğulları için aralarından seçsin diye bütün kızlar hükümdara takdim edilmelidirler.

22-Birliklerin başında her bin, yüz ve on er için bir önder bulunur

23-Eğer birlik önderlerinin en yaşlısı yanlış bir iş yapar ve hükümdar onu cezalandırmak için hizmetçilerinden en sonuncusunu ona gönderirse, o bu berikine teslim olmalı ve ölüm cezası bile olsa, ceza infaz edilinceye kadar önünde diz çökmelidir.

24-Birlik önderleri hükümdardan başka kimseye başvuramazlar, yoksa ölümle cezalandırılırlar. İzin almadan yerini değiştiren de ölümle cezalandırılır.

25-Hükümdar ülkedeki olaylar hakkında daha çabuk bilgi edinebilmek için sürekli posta karakolları kurmalıdır.

26-Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Yasa'ya uyulmasına dikkat etmelidir.

27-Askerler ihmalden ötürü cezalandırılmadıkları; sürek avında bir hayvanı vurmayan avcılar sopa ile veya ölümle cezalandırılmadıkları.

28- Adam öldürmeden dolayı cezadan kanlık (diyet) ödeyerek kurtulabilir: Bir Müslüman öldürülürse 40 altın, bir Çinli öldürülürse bir eşek.

29-Yanında çalınmış bir at bulunan bir kimse, onu sahibine aynı değerinde dokuz atla geri vermeğe mecburdur. Buna malî takati yoksa atlar yerine çocukları alınmalıdır; çocuğu da olmayanı bir koyun gibi kesmelidir.

30-Yasa, yalan, hırsızlık ve zinayı yasaklar ve yakınlarını kendi kendini sevdiği gibi sevmegi, hakarete bulunmamayı ve onları tamamen unutmamayı, kendiliğinden teslim olan kenti, köyü korumayı, Tanrı'ya adanmış tapınakları ve Tanrı'nın hizmetkârlarını her türlü vergiden beri tutmayı ve onlara saygıyı emreder.

31- Yasa, birbirini sevmeyi, zina işlemeyi, çalmamayı, yalan yere tanıklıkta bulunmamayı, hain olmamayı, ihtiyarları ve fakirleri korumayı emreder. Aykırı eylemler ölümle cezalandırılırlar.

32-Çok yemek yemekten ötürü kim kulsarsa, onu çadırda sürüklemeli ve hemen

öldürmeli. Bunun gibi, ordu komutanının çadırının eşğine ayakla basanı da öldürmeli.

33-İçkiyi bırakamayan ayda üç kez sarhoş olabilir, bunu aşarsa suçludur. Ayda iki kez sarhoş olmak daha iyidir. Bir kez ise daha övgüye değer ama hiç sarhoş olmamak! Bundan daha iyi ne olabilir? Böyle bir kimse nerede bulunabilir? Eğer yine de böyle birisi bulunursa, o her türlü saygıya değer.

34-Odalıkların çocukları nesebi sahih çocuklardır ve babalarının vasiyetine göre mirastan gereken hisselerini alırlar. Mirastan bölüştürülmesi şöyle olur; en büyük oğul küçüklerden daha çok alır; en küçük oğul babanın yurdunu (evini) alır. Çocukların yaşlılığında öncelik, genel olarak evliliğin süresine uygun olarak ananın mevkiine göre tayin edilir.

35-Babasının ölümünden sonra, anası bir yana, karılarının ne olacağı erkek evladın tasarrufuna bırakılmıştır ve isterse onlarla evlenir veya başkalarıyla onları evlendirebilir.

36-Kanunî mirasçılardan başka herkese bir ölünün her hangi bir şeyini kullanmak ciddi bir şekilde yasaktır."

İsmâilî Hareketi ve Hasan Sabbah

Yasemin Hilal ERBAŞ ASÜ, FEF, Tarih Bölümü IV. Sınıf Öğrencisi

İsmâililik ya da el İsmâiliyye, Şii İslam'ın en önemli kollarından birini oluşturur. İslam'ın Sünnilik ve Şiilik olarak ikiye ayrılmasının menşei Hz. Muhammed'in ölümünün ardından, ümmetin lideri olarak yerine kimin geçeceğine ilişkin meydana gelen krize dayanır. Bu önemli sorun üstündeki görüş ayrılıkları sonucunda aynı İslami mesajın iki farklı yorumu ortaya çıktı: Sünnilik ve Şiilik. Müslümanların çoğunluğu daha sonra Sünnilik olarak karakterize olacak görüşü geliştirip desteklerken, azınlıkta kalan partizan bir grup kendi özgül öğretilerine sahip Şii yorumunu geliştirdi. Zaman geçtikçe Şiiler, peygamber ailesinin hangi üyesinin gerçek imam olacağı konusundaki görüş ayrılıklarının yanında, düşünce ve siyaset farklılıklarından da kaynaklanan yeni hiziplere bölündü. VIII. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan İsmâililer ya da ilk İsmâililer, bu Şii hiziplerinden biriydi¹.

İslamda ayrılık, Şii çatışmaları ve imamet sorunu yüzünden ortaya çıkan İsmâiliyye, bu adı Şii imamı Ca'fer es-Sâdık'ın oğlu İsmail'den dolayı almıştır. İsmâilî hareketi, başlangıcından itibaren Şiiliğin en önemli devrimci kanadını oluşturmuş, böylelikle ana gözdesi zamanla On iki İmamcılar ya da İsna Aşeriye olarak gelişecek ılımlı Şiilerden ayrılmıştır. İsmâililiğin ilk yüzyılı oldukça karanlık bir dönemdir. İsmâililer, merkezi olarak örgütlenerek dinamik bir hareket olarak ortaya çıktıkları IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren orta çağların diğer bütün Şii hareketlerini geride bırakmışlardır. Bâtunilerin ortaya çıkışından sonraki bir buçuk asır Bâtuni imamları gizli kalmıştır. Bâtuniler bir bakıma "propagandacılar (dâî)"² silsile-i meratibi tarafından idare edilmekte idi. Bunlar birbirlerinden uzak bölgelerde İsmâilî merkezleri oluşturmuşlardır. Özellikle Irak, Basra körfezi şehirleri ve İran gibi yerlerde başarılı olmuşlardır. 901-906 yıllarında İsmâililerin bir kolu olan Karmatiler, Suriye ve Mezopotamya'da tehlikeli ama önemsiz bir

isyân çıkardılar³. Diğer Karmatiler ise, Bahreyn'de iktidarı ele geçirerek burayı bir asırdan fazla propaganda üssü olarak kullandılar. Diğer bölgelere ve özellikle de Yemen'e dâiler gönderildi. Bu bölgede dava büyük bir önem kazandı ve gizli imam saklandığı yerden ortaya çıkarak 909 yılında kendisini "mehdi" unvanıyla ilan etti⁴.

İsmâilî hareketi, X. yüzyılın başlarında, neredeyse iki yüzyıl boyunca İslam dünyasının birçok hanedanına meydan okuyacak güçlü bir devlet olan Fatımi Halifeliğini kurmayı başarmıştır. Fatımi İsmâililiği dediğimiz bu dönem İsmâilî hareketinin altın çağını oluşturur. Kuzey Afrika'dan bugünün Pakistan topraklarına kadar yayılan bu "altın çağ" devri İsmâilî düşüncesi ve edebiyatının doruk noktasına ulaştığı dönemdir. Bu dönemde, Fatimilerin kurduğu başkent Kahire, İslam dünyasındaki entelektüel faaliyetlerin en saygın merkezlerinden biri haline gelmiştir⁵. Fatımi Devleti ile yeniden canlanan İsmâililer birbiriyle anlaşamayan iki gruba ayrılmıştır. Bu gruplar sonradan oluşan Fatımi İsmâilileri ve Karmatileri işaret eder. Daha sonraki dönemlerde ise İsmâiliyye mezhebi Doğu ve Batı İsmâilileri ismiyle de günümüze kadar gelmişlerdir. İslam'da ayrılığın sonucu olarak ortaya çıkan İsmâililik, Hasan Sabbah ve Alamut dönemine gelene kadar belirli bir süreçten geçmiştir. Bu süreç içinde siyasi nedenlerden çıkan sorunlar inanca yansiyarak yok olup gitmiştir. Çeşitli kollara ayrılan ilk İsmâililiğin oluşum sürecinden sonra yeni oluşumun yayılma süreci iki aşamada gerçekleşmiştir diyebiliriz. Birinci aşama Karmatî hareketi ve Fatımi İsmâilileri, ikinci aşama ise Hasan Sabbah'ın

¹ Farhad Daftary, İsmâililer Tarih ve Öğretileri, Ankara, 2002.

² Arapça'da "çağırın" anlamında ki dâî kelimesi Bâtunilikte mezhepe katılması için davette bulunan kişiye verilen isimdir.

³ Bernard Lewis, "İsmâililer" İslam Ansiklopedisi, cilt V-2, İstanbul, 1955, s.121.

⁴ Bernard Lewis, a.g.m. s.121, Abdurrahman Acar, Selçuklu Sultanı Sanca'ın Dini Siyaseti (Abbasi Halifeliği ve İsmâililer ile İlişkiler), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, Ankara, s.148

⁵ Farhad Daftary, İsmâililer Tarih ve Öğretileri, Ankara, 2002, s.8

öncülüğünü yaptığı Nizari İsmâîlileri ve Nizâri İsmâîlilerine tepki olarak ortaya çıkan Musta'li İsmâîlileri'dir⁶.

Nizâriyye, İsmâîliyye mezhebinin günümüze kadar gelen en önemli kolunu oluşturmaktadır. Fatimî Halifesi Müstansır-Billâh'ın ölümüyle İsmâîlilik Doğu ve Batı yani Mustali İsmâîliliği ve Nizârî İsmâîlileri olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Müstansır-Billâh'ın büyük oğlu olan Nizar'ın imametini benimseyenler Nizârî adıyla anılmışlardı. Nizarîler'e göre imamet Nizâr'ın hakkı iken gerekli önlemleri alamadığı için küçük kardeşi Müsta'li-Billâh, kayınpederi ve aynı zamanda da ordu kumandanı olan Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin desteğiyle imametini ilan etmişti⁷. Bunun ardından bir grup İsmâîli, el-Muntasır'ın yerine Nizâr'ın geçmesini isteyince ayrılıklar meydana gelmişti. Bu ortamdan faydalanan Nizar iki oğluyla birlikte Mısır'dan İskenderiyye'ye kaçıp isyanlara başlamışlardı. Bölge halkının da desteğini kazanan Nizar halifelliğini ilan eder. Ancak onun bu hareketi sonunu hazırlar ve çok geçmeden Mustalî'nin gönderdiği askerler tarafından esir alınıp Kahire'ye götürülür. Kardeşi Mustalî'nin emriyle iki oğlu ile birlikte hapse atıldıktan kısa bir süre sonra öldürülür. Bu isyanlara en büyük destek ise Hasan Sabbâh'tan gelir. Fatimîler adına propaganda yapan Hasan Sabbâh, el-Muntasır'ın en büyük oğlu Nizar'ın halifelik makamına geçmesini isteyerek onu desteklemiştir. Hatta o, bununla da yetinmeyerek Nizar adına hutbe de okutarak, İskenderiyye'deki oğullarından birini Nizar'ı getirmesi için Alamût'a göndermiştir. Bir rivayete göre de; Fatimî meclisinden kaçan Nizar bir yaşındaki oğlu ile birlikte Kûhistan tarafında bulunan Hasan Sabbâh'ın yanına giderek bir yıl orada kalmıştı⁸. Bu arada Fatimî otoritesinden kopan ve uzaklaşan Hasan Sabbâh'ın Nizar'a destek verdiği için Fatimî Halifesi el-Muntasır'ın başkumandanı olan ve aynı zamanda kayınpederi de olan Emirü'l Cuyûş ile arası bozulur. Hatta Emirü'l Cuyûş'un, Hasan Sabbâh'ı hapse attığı da rivayet edilmektedir. Mustalî'nin imam atanmasının ardından Nizar'ın da öldürülmesiyle İsmâîlilikteki Nizâriyye ve Mustaliyye daha keskin bir ayrıma girmiştir. Böylece Nizârîler, Hasan Sabbâh liderliğinde Fatimîlerden bağımsız bir şekilde İran bölgesinde faaliyetlerine başlarlar. Nizârîler zamanla hem doktrin hem de siyasi anlayış açısından tamamıyla Fatimîlerden ayrılarak Büyük Selçuklu Devleti sınırları içinde özerk bir harekete dönüşürler⁹.

Nizârî doktrini; kuvvet, taktik ve hileyi şahsında toplamış bulunan Hasan Sabbâh'ın daha Fatimîlerle ilişkisini kesmeden önce yeni bir döneme girmişti. Büyük olasılıkla Hasan Sabbâh, Şîa'nın imama dayandırılan eski talim doktrinini cedel üslubunda ve edebî şekilde yeniden formüle etmiştir. Buna göre dinle ilgili bilgilerin

sadık bir öğreticiden öğrenilmesi zaruri kılınmıştır. Bu öğretici ise Allah tarafından tayin edildiğine inanılan İsmâîli imamıdır. Bu düşünce İslam dünyasında geniş yankılar uyandırmıştır. Hatta başta Gazzâlî olmak üzere birçok âlimin tepkisini çekmiştir. Nizârî İsmâîlileri, Allah'ın mutlak varlık olduğunu ve her şeyin O'ndan geldiği fikrini benimsemişlerdir. Ayrıca Allah'ı tanımının zamanın imamını tanımak demek olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre imam fâni bir insan ise de onun bilinmeyen bir ilâhî tabiatı vardır, imamın sözü Allah'ın sözüdür. Onlar için zekât ikinci esas olup kazancın beşte birinin imama veya yardımcılardan birine verilmesidir. Hasan Sabbah'ın, İran'da ortaya çıkması Şîi-Sünni mücadelesine yeni bir ivme kazandırdı. Hasan Sabbah kurduğu teşkilat sayesinde Selçuklu ve Sünni ordularını çok uğraştırmış ve zamanla Selçuklular için ciddi bir tehlike oluşturmuş, İsfahan ve civarındaki kaleleri ele geçirmiştir. Amaçları ise dini olmaktan çok siyasi idi. Kurulu olan düzeni yıkıp halka kendi inanç ve düşüncelerini kabul ettirerek yeni bir düzen kurmak istiyorlardı. En önemli düşmanları ise Abbasiler ile hâimleri Selçuklulardı. Kurdukları teşkilat ile birçok din adamı ve devlet adamını eğittikleri fedâilerine öldürtmüşlerdir. Hasan Sabbah, Alamut kalesine yerleşerek halkı İsmâîliyye'nin diğer bir adı olan Bâtûnîlik mezhebine davet ediyordu. Selçuklu Devleti, siyasi bakımdan hemen her zaman Fatimîlere karşı üstünlüğünü korumuş ve Fatimîler'den Suriye'yi almış, Mısır kapılarına kadar dayanmıştır¹⁰. Ancak Hasan Sabbah ve diğer Alamut yöneticileri uzun yıllar boyunca İsmâîli faaliyetlerini ve hareketlerini devam ettirmişlerdir.

Gerçek adı El-Hasan b. Ali b. Muhammed b. Cafer b. El-Hüseyin b. Muhammed es-Sabah el-Hımyerî olan Hasan Sabbah, İran'da Nizârî-İsmâîli devletinin kurucusudur. Doğumuyla ilgili bazı kaynaklar Hasan Sabbah'ın Rey şehrinde doğduğunu belirtirken, Cüveynî, Bernard Lewis ve Farhad Daftary'de Hasan Sabbah'ın Rey şehrinde değil Kum şehrinde doğduğunu belirtirler. Kum şehri, Arapların İran'daki ilk yerleşim merkezlerinden ve On İki İmamcı Şîiğin kalelerinden biriydi. On İki İmamcı bir Şîi olan babası Irak'ın Kûfe şehrinde gelmişti ve rivayete göre Yemen kökenliydi; daha uçuk bir rivayete göre ise, Güney Arabistan'daki kadim Himyer krallarından birinin torunuydu. Hasan'ın doğum tarihi ise bazı kaynaklarda 1046-1047 veya 1053-1054 yıllarına tarihlendirilir. Hasan'ın doğum tarihi günü gününe bilinmese de, muhtemelen 11. yüzyılın ortalarına rastlıyor olmalıdır. Daha çocuk yaşta-yken babasıyla Rey'e göç etmiş olan Hasan, din eğitimini burada

⁶ Ayşe Atıcı, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtûnî Hareketi (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlileri), Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s.13-14.

⁷ Mustafa Öz, "Nizâriyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, s.200.

⁸ Müstevfi, Tarih-i Güzide, s.518.

⁹ Ayşe Atıcı Arayancan, Dağın Efendisi Hasan Sabbâh ve Alamût, İstanbul 2011, s.23-24.

¹⁰ Abdülkadir Yuvalı, "Selçuklular Zamanında Bâtûnî Faaliyetleri", Sosyal Bilimler Dergisi, C.3, S.2, Elazığ 1989, s.292.

almıştır. Rey, 9. yüzyıldan beri dâilerin faaliyet merkezlerinden birini oluşturuyordu. Hasan'ın da bu kişilerin etkisine girmesi uzun sürmeyecekti¹¹.

Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa'sında Hasan Sabbah'ın hayatını anlattığı ve adamlarının Sergüzeşt-i Seyyidinâ adını verdikleri eserinden bahseder. Bu kitap Hasan Sabbah'ın hayatını ve başından geçen olayları anlatır. Otobiyografik bir eser olan bu kitapta Hasan Sabbah kendi öyküsünü anlatmaktadır. Hasan Sabbah'ın Batınlık mezhebine geçtikten sonra yolunun Mısır'a düştüğünü ve 469/1076-7 yılında Mısır'a gitmek için İsfahan'a gittiğini, orada birçok tehlike atlattıktan sonra Azerbeycan'a, oradan da Suriye'ye ulaştığını Cüveynî eserinde bahsetmiştir. Bu süreçte Selçuklu Veziri Nizâmülmülk, Ömer Hayyâm ve Hasan Sabbah'ın arkadaşlıkları merak konusu olmuştur. Bu üç önemli şahsiyetin arkadaş olduğu ve birlikte Muvaffak-Lidînillâh en-Nîşâbü'nî'nin derslerine devam ettiklerini, aralarından kim daha önce ikbal ve servete ulaşırsa onun diğerlerine yardım edeceğine dair yeminleştikleri söylenir. Yine bu rivayetlere göre Nizâmülmülk'ün vezir olunca Hasan Sabbah'a valilik teklif ettiği, ancak onun merkezden uzaklaşmamak için sarayda bir görev istediği, bu isteği kabul edilince Nizâmülmülk'ün görevine göz diktiği, bunu fark eden Nizâmülmülk'ün onu Sultan Melikşah'ın gözünden düşürüp saraydan uzaklaştırdığı ve Hasan Sabbah'ın da bu yüzden Mısır'a kaçtığı söylenir. Bu hikâye, Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî tarafından da kabul edilmekle beraber 408'de (1017-18) doğan Nizâmülmülk'ün 438 veya 445'te doğan Hasan Sabbah ile birlikte aynı hocanın talebesi olması uzak bir ihtimaldir¹². Tarihimizde bu önemli üç şahsiyetin yaşam tarihleri birbirine tam olarak yakın olmasa da onların arkadaş olma ihtimalleri bazı kaynaklarda heyecanlı bir efsane olarak gözümüze çarpar. Nitekim böyle bir dostluktan Nizâmülmülk'ün eseri olan Siyâsetnâme'de ve yine Cüveynî'nin de eserinde yer alan Hasan Sabbah'ın Sergüzeşt-i Seyyidinâ adını verdiği kitabında böyle bir dostluktan bahsedilmiyor.

Hasan Sabbâh, kişiliği ve yaptığı faaliyetleriyle dikkat çeken bir kişi olmuştur. Kendisi ve fedâileri hakkında birçok eser yazılmıştır. Özellikle Alamut'u fethinden sonra orada geçirdiği 35 yıl boyunca kale içindeki yaşamı hep merak edilmiştir. Bu süre zarfında kaleden aşağı hiç inmemesi de orada yaşadığı hayatı merak konusu olduğu için çeşitli efsanelerle bazı kitap ve romanlara konu olmuştur. En çok konuşulan ya da söylenen efsanede kalede cennet bahçesi yaptırdığı, fedâilerini böylelikle kandırıp cinayetlere teşebbüs ettirdiği ve hatta onlara haşhaş kullandırdığı gibi konular olmuştur. Hasan Sabbâh'ın savunduğu ideoloji ve inançlarından asla taviz vermeyeceğini bizzat kendi yetiştirdiği iki oğlunu bu uğurda öldürmesi açıkça ortaya koymaktadır. Hasan Sabbâh, buradan da

anlaşılabileceği üzere kendi koyduğu yasaklara uymayanları oğlu olsa bile en ağır şekilde cezalandırmıştır. Bu durum fedâilerinin ona bağlılığının ve onlara sözünü geçirebilmesi için en büyük örneği olmuştur diyebiliriz. Parlak bir zekâyâ, teşkilâtçılık vasıflarına sahip, basiretli, kabiliyetli; cebir, geometri, astronomi, sihir ve dinî ilimlere vâkıf bir kişi olan ve düzenli örgütüyle, etrafa dehşet saçan fedâileriyle insanların düşünce ve inanç dünyasına hâkim olmak isteyen Hasan Sabbâh, aynı zamanda bir mütefekkir ve yazardı. Eserleri Alamut'un Moğollar tarafından zaptı esnasında büyük ölçüde zarar görmüştü¹³. Selçuklu Devleti'ni, Batınlık davasıyla uğraştıran bu davanın unutulmaz isimlerinden ve kurucusu olan Hasan Sabbâh 23 Mayıs 1124 tarihinde Alamut kalesinde öldü. O öldükten sonrada Batınlık hareketi onun yerine gelen halefleriyle devam etti.

Bâtınîler bazı kaynaklarda Haşhaşî ya da Haşîşîye diye geçmektedir. Sözlükte “kuru ot” anlamına gelen haşîş sözcüğü, sonraları Müslümanlarca uyuşturucu özelliği bilinen Hint keneviri ve bundan elde edilen esrar için kullanılmaya başlanmıştır. Haşîşîye, haşîşî (esrar içen, esrarkeş) sözcüğünden türetilmiş bir topluluk ismidir. Haşîşîye isminin, Nizârî İsmâîlîler'e verilmeden önce en azından XI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığı, onlar için ilk defa 1123 yılında Fâtımî Halifesi Âmir-Biahkâmillâh tarafından, Suriye'ye gönderdiği Nizârîye karşıtı görüşler içeren ikinci mektubunda geçtiği görülmektedir. Bündârî, İran'daki İsmâîlîler için Bâtıniyye ve Melâhide, Suriye'dekiler için ise Haşîşîye tabirlerini kullanmıştır. Ebû Şâme, Suriye'deki İsmâîlîler'den Haşîşîye ve reisleri Râşidüddin Sinân'dan “sâhibü'l-haşîşîye” olarak bahseder. İbn Haldûn ise Suriye'deki Haşîşîye'nin kendi zamanından

¹¹ Bernard Lewis, Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat, İstanbul 2014, s.72.

¹² Abdülkerim Özaydın, “Hasan Sabbâh”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, s.347.

¹³ Özaydın, “Hasan Sabbâh”, s.349.

Fidâviye ismiyle tanındığını söyler. Ancak Şark İslâm tarihi kaynakları çok defa bunları İsmâîlî, Melâhîde veya Nizârî diye adlandırır. Makrîzî, VIII. (XIV) yüzyıl sonlarında Kahire'ye gelen İsmâîlî olması muhtemel bir mülhîdi anlatırken bu kişinin haşîş yapıp sattığını ve çevrede sorunlar çıkarttığını belirtmekle birlikte İsmâîliyye'nin Haşîşîyye adıyla anıldığına dair bir kayıt koymamıştır. Buradan hareketle Suriye'deki Nizârîler'e daha çok haşîş kullandırdıklarından ve fedâîlerin fiillerinin kötülüğünden dolayı hakaret amaçlı Haşîşîyye denildiğini söyleyebiliriz¹⁴. Batı kaynaklarında ise haşşâşin tabiri, Haçlılar vasıtasıyla Suriye'den Avrupa'ya taşınmış ve Haçlı literatürü ile Yunan ve Yahudi metinlerine girmiştir. Bugün Batı dillerinde "assassin" şeklinde ifade edilen kelime, Avrupa'ya ilk defa intikal ettiğinde birçok şair tarafından "gayretli ve fedakâr" anlamında kullanılmıştır. Haçlıların uzun süre Ortadoğu'da kalması ve çeşitli vesilelerle elçi teâtisi, Batılıların Haşîşîler ile ilgili tamamlayıcı bilgilere sahip olmalarını, onları daha yakından tanımalarını sağlamış ve assassin kelimesi de "suikastçı, haince adam öldüren, gizli katil" anlamını kazanmıştır¹⁵. Haşşâşîler'in en önemli özellikleri gizli cemiyet halinde teşkilatlanmalarındır. Bu topluma giren kişiler fedâîler, refikler, dâîler ve

davetin önde gelen şahısları şeklinde bir sınıflandırmaya tutuluyorlardı. Liderlerine karşıda mutlak surette itaat etmek ve emredilen her şeyi yerine getirmek zorundaydılar. Bu kişiler işledikleri cinayetlerle de o dönemlerin korkulu rüyası olmuştur. Tarihte bilinen ilk suikast eylemcisi Hasan Sabbâh ve halefleri olmuştur. Çünkü bu grup çeşitli devlet adamlarını, din adamlarını, valileri ve komutanları bile öldürmekten geri kaçmıyorlardı. Onlar için öldürülen şahsiyetin kim olduğu değil verilen emrin önemi daha büyüktü. Bâtınîlerin bilinen ilk cinayetleri Sâveli bir müezzinin öldürülmesiyle başlamıştır. Onların öldürdüğü ilk devlet adamı ise Selçuklu Devletinin vezirlerinden olan Nizâmülmülk idi¹⁶. Bazı kaynaklarda Bâtınîler'in oluşturduğu uzun bir cinayet listesinden bahsedilir. Alamut kalesinde bulunan her yöneticinin bir listesi olmuştur. Bu listeler öldürülecek kişilerin listesidir, ancak bunlar kayıptır. O yüzden bu listeden ve listedeki isimlerden kesin olarak bilgi vermek yanlış olur. Ama şu bir gerçektir ki birçok kişi Bâtınîler tarafından çeşitli yollarla öldürülmüş ve suikasta kurban gitmiştir.

¹⁴ Mustafa Öz, "Haşîşîyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, s.418.

¹⁵ Öz, "Haşîşîyye", s.419.

¹⁶ Abdülkerim Özyayın, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118), Ankara 1990, s.76.

Bir Fransız Asilzâdesi Baron De TOTT

Serhat MEYVAÇI ASÜ, FEF, Tarih Bölümü IV. Sınıf Öğrencisi

Kuruluş ve yükselme dönemlerinde dünyanın diğer toplumlarından üstün durumda olan Osmanlı Devleti, XVI. yüzyıl sonlarına doğru, özellikle askeri, siyasi ve ekonomik alanlarda eski gücünü kaybetmeye başladı. XVII. yüzyılda mevcut durumu düzeltmek isteyen ıslahatçı padişah ve devlet adamlarının gayretlerine rağmen, dönem boyunca Köprülüler Devri dışında devlette ciddi bir gelişim yaşanmazken bundan dolayı savaşlar kaybedilmeye başlandı. 1683 Viyana bozgununu izleyen Kutsal İttifak Savaşlarından sonra Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en büyük toprak kayıplarını verdiği Karlofça Barış Antlaşmasını imzaladı. Antlaşmayla başta Macaristan, Mora, Podolya ve Ukrayna olmak üzere birçok toprak kaybedildi. Artan toprak kayıpları ve savaşlarda alınan yenilgiler Lale Devri'nden başlayarak ıslahatlar yapmaya başlayan padişahlar özellikle askeri alanda yabancı uzmanlar getirterek Avrupa'nın üstün olan bu tarafına erişmeye çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde Yenilikler ve Baron De TOTT: Osmanlı Devleti'nin kurumları ve toplum yapısı kuruluş ve yükseliş dönemlerinden farklılıklar göstermektedir. 17. yüzyılda fetihler durmuş, imparatorluğun medeni, hukuki, teknik alanlardaki üstünlüğü ekonomik ilerlemeler, yeni ticaret yollarının keşfi, teknik alanlardaki atılımlar ve eğitim alanındaki gelişmeler nedeniyle artık Avrupa toplumlarının gerisinde kalmıştır. Buna göre bu yüzyılda Rönesans'ı ve onun getirdiği olumlu değişiklikleri idrak eden, coğrafi keşifler sayesinde Amerika'yı kendine ekleyen ve sahasını genişleten, skolastik zihniyetten ve onun getirdiği katı çerçeveden kurtulan kendine yeni hayat şekilleri yaratmaya başlayan bir Avrupa vardır. Onun karşısında ise ilmi hayatı durmuş, iktisadi nizamı savaşlar ve isyanlar sebebiyle altüst olmuş olan bir Osmanlı Devleti mevcuttu. İşte altüst olan bu düzeni tekrar düzeltmek ve batı karşısında tekrar ayağa kalkabilmek için Osmanlı Devleti padişahları yenilik hareketlerine girişmeye başlamış. Bu arayış en fazla kendini askeri alandan hissettirmişti.

Osmanlı askeri teşkilatı içerisinde Avrupa'daki benzer yeni ocakların kurulması ve bu ocaklarda uygulanan yeni tip talimler, Osmanlı bilim ve eğitim hayatında bir değişime yol açmıştır. Bu değişimin ilk teşebbüsü, 1729'da Osmanlı Devleti'ne iltica eden ve Müslüman olduktan sonra Ahmed adını alan Fransız asıllı Comte de Bonneval'in (Humbaracı Ahmed Paşa) nezaretinde 1735 yılı başlarında kurulmuş olan, Ulufeli Humbaracı Ocağı'dır. Humbaracı Ocağı'nın modernleştirme görevini alan Bonneval, Bosna'dan

gelirken beraberinde getirdiği bir kısım humbaracı askerini, Bostancı Ocağından seçilmiş askerlere katarak, 1733 yılında maaşlı bir Humbaracı kıtası kurdu. Osmanlı ordusunda görev alan ilk batılı subay olan Humbaracı Ahmed Paşanın 17 yıl yaşayarak öldüğü Osmanlı Devletinde yaptığı ıslahat çalışmaları pek kalıcı olmamıştır. Ancak batılı anlamda ilk müspet ilimlerin okutulduğu bir müessesese olan "Hendesehane"nin açılması onun başarısı olarak değerlendirilebilir.

18.yüzyılda yapılan askeri yeniliklerin en önemlilerinden birisi de şüphesiz Padişah III. Mustafa zamanında yapılanlardır. Lale devrinde başlayan ıslahat hareketleri ve fikirleri ölmemiş, bizzat yeni padişah tarafından yaşıatılmıştı. Fransa devleti Rusya karşısında, kendi çıkarlarına uygun düştüğü için Osmanlı Devletini, askeri açıdan güçlendirmek istiyordu. Gönderdiği bir elçiyle, yenilik yapmak istediğini Osmanlı'ya bildiren Fransa'nın bu teklifi, İstanbul'da kuşkuyla karşılandı. Fransa'nın yaptığı bu başvuru, Osmanlı Devleti tarafından reddedildi; fakat ıslahatları yapmak üzere yine bir Fransız topçu subayı olan Baron de Tott görevlendirildi. Aslen Macar olmasına rağmen Fransa ordusunda topçu subayı olarak görev yapan Baran de Tott'un İstanbul'a neden geldiğiyle ilgili bilgiler çeşitli kaynaklarda farklı olarak verilmektedir. Niyazi Berkes, Baron de Tott'un Fransa hükümeti tarafından, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu inceleme, Türkçe öğrenme ve Kıbrıs ilgilili bilgi toplama amacıyla İstanbul'a geldiğini bildirir.

Padişah III. Mustafa tarafından, 1769 yılında huzura kabul edilen Baron, Çanakkale Boğazı'nın tahkimi ve topçu sınıfının ıslah edilmesiyle görevlendirildi. Hemen işe başlayan Baron de Tott, kısa süre içerisinde Çanakkale ve İstanbul Boğazının tahkim işlerini bitirdi. Tophaneyi yenileştiren Baron yeni toplar da döktürdü. Hasköy'de yeni bir top dökümhanesi açtırarak yeni tip topların dökülmesine hız verdi. Günümüzde Sahra Topçusu adıyla bilinen sınıfın kurulmasını sağladı. Sürat Topçuları adıyla tanınan bu sınıfın kullandığı toplar daha kolay taşınabiliyordu ve çabuk doldurularak ateşlenebiliyordu. Padişah III. Mustafa top döküm işleriyle yakından ilgileniyordu. Sürat topçusu sınıfının kurulması ve Baron de Tott tarafından döktürülen tekerlekli, küçük çaplı bir sürat topunun orduya kabul edilmesi, Osmanlı ordusunda görüldüğünden daha önemli bir olaydır. "Tut Beyzade" adı verilen bu topun, Osmanlı ordusuna girmesi, aslında gecikmiş ve belki de devlet açısından bu gecikmenin bedeli çok ağır olmuştur. Baron'un zeki ve

kabiliyetli oluşu, bunun yanın da Türkçe konuşuyor olması, Osmanlı sarayını memnun etmiş ve askeri alanda yeni ıslahatların kolay bir şekilde yapılabilceği ümidini vermiştir. Sürat topların eksikliğinin tamamlanması ve bu yönde topların üretilmesi emrini alan Baron de Tott, harekete geçerek Avrupa Tarzında toplar dökmeğe başlamıştır. Bu topları da 1772 yılında açtığı bir dökümhanede üretmeye başlamıştır. Açılan bu dökümhane, Hasköy’ de açılmış olup, bu binanın inşaatı da bir Rum mimar tarafından yapılmıştır.

1773 yılına gelindiğinde bugünkü Deniz Harp Okulunun temelini oluşturan “Mühendishane-i Bahri-i Hümayun” kuruldu. Haliçteki tersane civarında açılan bu okulda bahriye mühendisleri yetiştirilmeye başlandı. Baron de Tott da bu okulda dersler vermiş ve Tott’un derslerini dikkatle takip eden talebeler, üç aylık bir eğitimin sonunda “Müsellesat-ı Müsteviye”nin dört problemini çözecek seviyeye ulaşmışlardı. Yeni kurulan Mühendishane-i Bahri Hümayun’da Baron de Tott ile birlikte görev alan ilk hocanın Cezayirli Seyyid Hasan olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Mühendishane-i Bahri Hümayun ile ilgili geniş bilgileri bu dönemde İstanbul’a gelen ve okulu ziyaret eden İtalyan rahip Toderini’nin anılarında bulmak mümkündür. Sadrazam Koca Ragıp Paşa daha Baron de Tott görevine başlamadan önce, I. Mahmut döneminde kapatılmak zorunda kalan Hendesehane’nin yeniden açılması için hazırlıklara başlanılmıştı. Karaağaç tarafındaki geniş bir evin mektep haline getirilip derslere başlanıldığına dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Baron de Tott top dökme ve sürat topları ocagının denetlemesiyle zamanın çoğunu geçirmesine rağmen boş kalan zamanlarında Hendesehane’ye gelir ve öğrencilerin eğitimiyle ilgilenirdi. Burada Matematik, Geometri gibi Fen Bilimleri ağırlıklı dersler verildi. Buraya saraydan ve dışarıdan derslerin işlenmesi için aletler getirildi. Derslerin işlenmesi için bu alanlarla ilgili kitaplar getirildi. Derslerini başarılı bir şekilde bitiren talebelere madalya verilerek, ilgi ve talep arttırılmaya çalışılmıştır. Mühendishane’de Fransız hocaların yanında değerli Türk hocalar da bulunmaktaydı. Burada ders veren en önemli Türk hocalarından birisi, Hendese ve Riyaziye derslerini veren Gelenbevi İsmail Efendi’dir. Dönemin en önemli matematik bilgini olan İsmail Efendi, Logaritma konusunda bir risale hazırlamıştır.

Başta Baron de Tott olmak üzere Fransız uzmanların tavır ve davranışları, Gazi Hasan Paşa gibi devlet adamları tarafından şüphe ve nefretle izleniyordu. Nitekim hatıralarından anlaşılabilceği gibi tam bir Türk düşmanı olan Baron de Tott, her fırsatta Türkleri aşağılamaktaydı. Fransa’ya döndükten sonra yazdığı “Hatıralar” isimli kitabında Türkleri cahil, sersem, ahlaksız, şerefsiz ve haysiyet duygularından yoksun olarak tanımlar. Bu sıralarda İstanbul’da, Fransa’nın Osmanlı Devleti üzerindeki siyasetinin ne kadar dostane olduğu konusunda tartışmalar yapılmaktaydı. Fransa Hükümeti bu tartışmalar içerisinde, İstanbul’da yaratacağı tepkiyi

önemsemeyerek bir adamı elçi olarak Osmanlı Devletine göndermiştir. Gazi Hasan Paşa’nın şüphelerini haklı çıkaran diğer bir olay ise Mühendishanede öğretmenlik yapan Fransız Subayı Chevalier Truguet’nin 1784 yılında, İstanbul’da elçiliğe bağlı bir gemi ile gizlice boğazdan çıkıp gitmesi olmuştur. Birkaç hafta sonra Chevalier’in Mısır’a gidip Kölemen beyleriyle bir görüşme gerçekleştirdiği Hasan Paşa’ya bildirildi. Hasan Paşa Baron de Tott’un 1777 yılında müfettiş adı altında Mısır’ı işgal planını hazırlamak üzere gönderildiğini biliyordu. Bu sırada Fransa’nın fikir hayatında da Rusya ve Osmanlı Devleti hakkında yeni fikirler ortaya çıkmaya başlamıştı. Fransa fikir hayatının önemli aktörlerinden Voltaire ve Diderot, şiddetli birer Rus hayranı olmuşlardı. Osmanlı-Rus savaşını aydınlıkla-karanlık, uygarlıkla-barbarlık arası bir savaş olarak nitelendiriyordu, Rusların zafer haberleri geldikçe Avrupa’da zaten var olan Türklerin Avrupa’dan kovulması fikri, ortak bir görüş haline gelmeye başlamıştır. Artık Rusya karşısında Osmanlıya yardım etmenin yanlış bir politika olduğu konuşuluyor, Fransa için en iyi çözümün eski Hellen İmparatorluğunu canlandırmak olacağı söyleniyordu. Yani Osmanlı İmparatorluğu’nun 18.Yüzyıldaki en önemli müttefiki ve yenileşme hareketlerinin referans ülkesi Fransa için Osmanlı Devleti artık, Avrupa’dan kovulması gereken bir ülkedydi.

Sonuç olarak; gündeme geldikten sonra her anlamda batılılaşmaya çalışan Osmanlı Devleti bunu yaparken ya Avrupa’nın gerisinde kalmış ya da bu hareketleri doğru okuyup uygulamaya sokamamıştır. Bu dönem ıslahatları daha çok Fransa’nın etkisiyle askeri olarak ortaya çıkmıştır. Yabancı askeri uzmanların ilk defa kullanılmaya başlanıldığı bu dönemde gerçekleştirilen ıslahat hareketleri daha çok teknik alanlarda yapılmasına rağmen ıslahatlar çoğunlukla yüzeysel taklitler olarak kalmış ve Osmanlı Devletine gelen yabancı askeri uzmanlar daha çok kendi ülkesinin çıkarlarını gözetmiş ve kollamıştır. Osmanlı Devleti yapısında görev alan Fransız uzman Baron de Tott ne kadar olumlu birkaç ıslahatta bulunmuş ise de Osmanlı Devleti topraklarından ayrıldıktan sonra Türkler için hakaret içeren binlerce terim kullanmış zaten var olan Türk düşmanlığını daha da kamçulamıştır.

Kaynakça

- HAYTA Necdet, Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri Ankara 2005.
ŞEN Adil, Osmanlı’da Dönüm Noktası, Ankara 2003.
BEYDİLİ Kemal, Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, İstanbul 1995.
HAKSUN Korel, Tarihten Notlar, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2004.
İHSANOĞLU Ekmeleddin, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar Yay. İstanbul 1992.
www. Bilimtarihi.org (Erişim Tarihi 28.04.2016).
KARTEKİN Enver, Yüksek Mühendis Okulu, Berksoy Matbaası, İstanbul 1958.

Osmanlı Devleti'nde Sahaf ve Sahaflık

Mehmet VİRDİL ASÜ, FEF, Tarih Bölümü IV. Sınıf Öğrencisi

Anadolu'da İS 12. Yy'da kâğıt üretimi mevcuttu. Kâğıt Anadolu'ya ilk dönemlerde doğudan, kâğıtçılığın Avrupa'da gelişmesinden sonra ise batıdan geliyordu. Osmanlı kâğıt ihtiyacını uzun süre batıdan karşılamıştır. İmparatorluğun ilk yıllarında Bursa, Amasya, İstanbul gibi bazı şehirlerde kâğıt imalatının yapıldığı düşünülmekte ise de bu merkezlerin tam olarak kâğıt üretimi yapmadığı daha çok buralarda ithal edilen ham kâğıtların işlendiği tahmin edilmektedir. Osmanlı Devletine doğudan gelen kâğıtların nereden nasıl ve ne miktarda geldiği hakkında bilgi yoktur. Buna karşılık, Avrupa'dan gelen kâğıtların menşei ve diğer künyeleri hakkında bilgiler mevcuttur. Avrupa'dan gelen kâğıtların bilinmelerinin sebepleri damgalı (filigran) oluşlarındanı.¹

Osmanlı Devletinde ilk matbaa 1729 yılında faaliyete geçmesinin ardından ciddi anlamda kâğıt ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Bu matbaada basılan eserlerin filigranları incelendiğinde, kâğıdın ülke dışından getirildiği ortaya çıkmaktadır. İhtiyaca binaen İbrahim Müteferrika, 1741'de Yalova'da bir kâğıt imalathanesi kurmak için teşebbüse geçti ve bu amaçla Lehistan'dan kâğıt ustaları getirtti.² Osmanlı'da kurulan ilk kâğıt fabrikası Yalova kâğıt fabrikasıdır, bu tarihten önce mevcut olan kâğıthanelerde kâğıt imalı değil de, kâğıt üzerinde düzenlemeler (kâğıdın pürüzsüz hâle gelmesi ve uzun süre bozulmadan kalması için işleme tabi tutulması gerekiyordu) yapıldığı anlaşılmaktadır. Ortaçağ İslam dünyasında kitap yazımı ve çoğaltılmasıyla uğraşan kişiler, “varak” kelimesinden meydana getirilen “verrak” tabiri ile adlandırılmaktaydı. Verrak tabiri çeşitli dönemlerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Hicretin ilk yıllarında verrak tabiri, kitap yazan kimseler için kullanılmaktadır. 7. yy'da verraklar Kuran-ı Kerimin ve hadislerin yazımı ile uğraşırken 8. Yy'dan sonra verraklar, dini kitapların yanında tarih ve edebiyat ile alakalı kitapları da çoğaltmaya başlamıştı. Ortaçağ İslam dünyasında kitap yazımı sadece mevcut eserleri çoğaltma olarak anlaşılmamaktaydı. Aynı zamanda verraklar, ders okutan âlimlerin derste tutturulan notlarını da bir araya getirmek suretiyle kitap oluşturma faaliyetlerini de kapsamaktadır. Bununla birlikte aynı zamanda düzeltme çalışmaları yaptıkları için bir nevi editörlük görevi de yaptıkları söylenebilir. Üstlendikleri bu görevler göz önüne alındığında bu meslek görevini yerine getiren kişilerin belirli bir ilmi seviyeye ulaşmış kişiler olduğunu için bir nevi editörlük görevi de yaptıkları söylenebilir. Üstlendikleri bu görevler göz önüne alındığında verrakların belirli bir ilmi seviyeye ulaşmış kişiler olduğunu söylemek yanlış olmaz. Semanî'ye göre ise başlangıçta verrak tabiri sadece Mushaf ve hadisler ile diğer eserleri kopya eden kimseler için kul-

lanılmakla birlikte, daha sonra Bağdat'ta kâğıt satanlar da bu şekilde adlandırılmaktaydı.³ Anlaşıldığı kadarıyla verrak tabiri zamanla kullanım alanı bakımından genişlemiş ve yazı malzemeleri ile kitap alım-satımı verrakların uğraşları olmuştur. 8. yy dan sonra “verrak” kelimesi kitap satan kişiler için de kullanılmaya başlanmıştır. Abbasiler döneminde Kur'an ve hadis çalışmalarının yanında dil bilgisi, tarih, felsefe, edebiyat ve temel bilimler konularındaki eserlerin çoğaltılması ve satışı, yazı malzemelerinin satışını da arttırmış ve farklı şehirlerde de kitap satan dükkânlar açılmıştı. Memlukler döneminde Kahire'de birçok kitap çarşısı mevcuttu. Memluklu döneminde bir değer önemli kitap ticareti merkezi de Mekke idi. Halep'te de bir verraklar çarşısı vardı ve yazısının güzelliğiyle ve imlasının sıhhatiyle tanınan Ebu Cürade bu çarşıda verraklık yapmaktaydı.⁴

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında bazı şehirlerde açılan medrese öğrencileri dersleri için gerekli kitaplar, yazarak-çoğaltılarak elde ediliyordu. İlk yıllarda bir İslam kültürü bulunmayan İznik ve Bursa gibi şehirlerde bir kitap alış-verişi kültürünün bulunduğunu söylemek pek mümkün olmasa da, ilerleyen yıllarda devletin sınırlarının genişlemesi ve diğer İslam ülkeleri ile gelişen münasebetler bağlamında dönemin meşhur İslam şehirlerinden Osmanlıya gerçekleşen göç hareketleri vasıtasıyla Osmanlı'da kitap akımı başlamış olabilir. Çoğaltılmış-yazılmış eserler, şüphesiz bir

¹ Yavuz Tiryaki, “Kâğıt ve Kâğıtçılık”, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Cilt 6, 2007, İstanbul s.60.

² Ersoy, “Kâğıt”, s.165

³ İsmail E Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık ve Sahafklar, Timaş, İstanbul 2013, s.33.

⁴ Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık, s.40.

medrese öğrencisinin satın alması için yüksek fiyatlara sahipti. Sahaflarda bulunan bu tür eserleri şehrin zengin kimseleri alarak ve/veya sahip olduğu kitaplarını vakıf haline getirip ilgililerin kullanımına hasrederek sorun aşılabilmektedir. Osmanlı Devletinin ilk başkenti olan Bursa'da medreselerin açılması ve ilim hayatının gelişmesiyle tabii olarak kitap ticareti yapan bir kesim de ortaya çıkmıştır. Fakat şehrin yaşadığı istilalar bu dönemle alakalı bilgilerimizin kısıtlı olmasına sebep oluyor. Bursa'da yoğun olarak kitap satışıyla meşgul iki grup vardı. Bunlar; sahaflar ve mücellitlerdi. Osmanlı Devleti'nde sahafların faaliyetleri konusunda en büyük bilgilere kişilerin tereke (öldükten sonra geride kalan mal varlığı; alacak-verecek gibi kayıtların tutulduğu belge) kayıtları sayesinde ulaşılmaktadır. Bursa'dan sonra Osmanlı Devleti'nin başkentliğini yapan Edirne'de de bu faaliyetler görülmüştür. 15 ve 16. Asırlarda Edirne'de tespit edilen esnaf arasında kalemtraşçı ve mücellidin bulunduğu, sahafın ise mevcut olmadığı görülmektedir.⁵ İstanbul'a farklı görevler ile gelen yabancılar herhangi bir kısıtlamaya tabi olmadan istedikleri kitapları toplayıp ülkelerine götürebiliyorlardı. Avrupalıların bu tür faaliyetleri sadrazam Şehid Ali Paşa tarafından 1700'lerin başlarında çıkartılan bir hükümlerle engellenmeye çalışılmıştır. Fakat bu çaba sonuç vermemiş; bu işle uğraşanlar ticareti el altından veya İstanbul'daki Türkler aracılığıyla veya İstanbul'daki temsilciliklerde (elçilik-konsolosluk) çalışan kişilerden yardım alarak devam ettirmektedirler. Sahafların, Osmanlı ilim hayatının gelişmesinde ve Osmanlı kültür hayatına olan katkıları çok büyüktür. Sadece okuyucuya lazım olan kitapları ulaştırmakla kalmayıp, onlar buldukları mekân (çarşı-sahaf) sayesinde birlikte bir kültür ortamını meydana getiriyorlardı; İstanbul'daki Sahaflar Çarşısı örneğindeki gibi. Diğer meslek gruplarında olduğu gibi, sahafların da bir kethüdası, şeyhi mevcuttu.

Orta Çağ İslam Dünyasında Sahaf ve Sahaflık: Ortaçağ İslam dünyasında verraklık mesleği yanında yazarlık yapan pek çok meşhur din bilgini ve şair bulunmaktaydı. "Ebu Hayyan tevhidi, Dineveri, Yakut el-Hamavi, İbn Teyfur, Tirmizi ve İbn Nedim verraktı.⁶ İlk dönemlerde yazılan kitapların anlatım zinciri içinde farklı verrakın ismine rastlamak mümkündür. Birçok yazar, çeşitli yollarla yazdıkları kitaplarını verraklar aracılığıyla rivayet ve istinsah ettirdikleri gibi, yine verraklar bazı yazarların ölümünden sonra, ailelerinden veya başka yollardan elde ettikleri eserleri de istinsah yoluyla çoğaltmışlardır. Verraklar özellikle 1300'lü yıllardan itibaren dükkânlarında pek çok eserin güvenilir nüshalarını bulundurup isteyenlere orijinallerini veya kopyalarını satarak ticari faaliyetlerini sürdürmekteydiler. İlerleyen yıllarda verrak tabirinin kullanım alanı genişlemiş ve yukarıda da belirttiğimiz yazı malzemeleri ve kitap ticareti de verrakların iş sahası olmuş ve verrak tabiri 900'lü yıllardan itibaren verrak tabiri kitap satan kimseler içinde kullanılmıştır. Yakut el-Hamavi İbn Nedim'den bahsederken, "...verraktı. Kitap satıyordu" demektedir"⁷. Emeviler döneminde verrakların en önemli uğraşları Kur'an ve Hadis rivayetlerinden meydana gelen sayfaları yazmaktan ibaretti. Ortaçağ İslam dünyasında gerçekleşen kültürel gelişmeler, 750'li yıllardan sonra kâğıdın İslam coğrafyasında imal edilmesi ve geniş kitlelerce kullanılmasına yol açmıştır. Kısa zamanda Semerkand'da başlayan kâğıt imali, İslam coğrafyasının Horasan, Bağdad, Şam, Trablus, Halep, Hama ve Kahire gibi önemli kültür merkezlerine ve Endülüs'e yayılmış; bu bölgelerde kâğıt fabrikaları ve imalathaneleri açılmış, ucuzlayan kâğıt fiyatları, bu yazı malzemesinin kitap telifinde kullanılmasını teşvik etmiş ve yaygınlaş-

masına vesile olmuştu.⁸ Abbasiler dönemindeki İslam rönesansının meydana gelmesinde kâğıdın büyük payı olmuş ve çeşitli konularda yazılan ve çoğaltılan eserler sayesinde, binlerce kitap bulunduran önemli kütüphaneler ortaya çıkmıştı.

Kur'an ve Hadis uğraşının yanında grammer, tarih, edebiyat, felsefe ve temel bilimler konularından yazılan eserlerin istinsahı ve satışı, yazı araçlarının ticaretine de büyük bir artış getirmiş ve çeşitli şehirlerde yazdıkları veya yazdırdıkları kitapların ve yazı malzemelerinin satışı yapılan birçok kitapçı dükkânı açılmıştır. 800'lü yıllarda verrakların ve verraklara bağlı çalışan yazarların yazdıkları-çoğalttıkları çok sayıda eser, Bağdad'daki kitap ticaretini son derecede geliştirmişti. "Ya'kubi, H. III/M. IX. asrın sonlarında Bağdad'da yüzden fazla verrak dükkânı olduğunu söylemektedir".⁹ Orta Çağ İslam dünyasının önemli kitap merkezlerinden biride Kahire idi. Kahire'nin bir bölgesi olan Fustat'ta, Tulunoğulları ve İhşidiler dönemde kitap müzayedeleri ve toplanma meclislerinin yapıldığı bir verraklar çarşısı bulunmaktaydı. Kaynaklarda Kahire'nin içinde Memlûklular dönemine ait pek çok kitap çarşısının varlığından söz edilmektedir. Kitap satılan çarşı için Suku'l-Kütübiyyine kâğıt satanlar içinse Suku'l-Verrakine isimleri kullanılmaktaydı. Nitekim Makrizi, kitapçılar çarşısı ile alakalı şu bilgileri vermektedir;

Suku'l-Kütübiyyin: Bu çarşı, Sağa ve Salihyye medresesi arasındadır. Sanırım ki 700 (1301) tarihinden sonra ihdas edilmiştir. Maristan-ı Mansuri Vakfına bağlıdır. Daha önceleri, eski Mısır'da [Fustat'da] Amr b. As Camii'nin doğu tarafında, Amr'ın evi civarındaki Zukaku'l-Kanadil'in baş tarafındaydı. 780 (1378) yılından sonraki bir tarihte bazı kalıntılarını görmüştüm. Ancak şimdi tamamen kaybolmuştur ve yerini bile tespit etmek güçtür. Kitapçılar çarşısı (Suku'l-Kütübiyyin), daha sonra Akmar Camii'nin yanındaki Suku'd-Decacin ile Ruknü'l-Muhallak'ın yanındaki

⁵ Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık, s.63.

⁶ Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık, s.31.

⁷ Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık, s.33.

⁸ Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık, s.34.

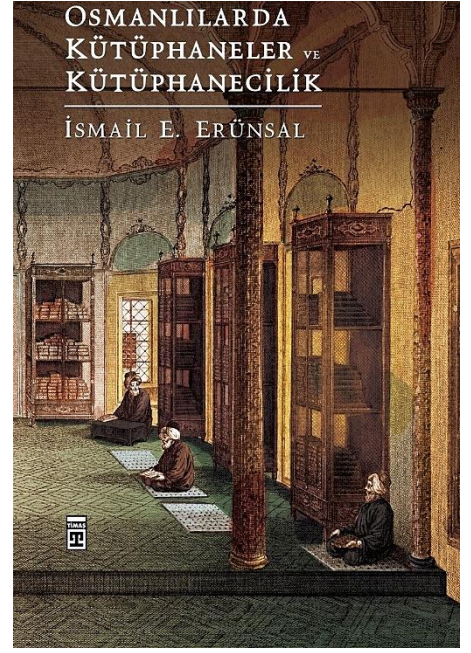
⁹ Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık, s.35.

Suku'l-Husariyyin arasında hana nakledilmiştir. Burada ki hanın altındaki meskenler dolayısıyla oluşan rutubetten kitaplar zarar görünce, kitapçılar aynı mahalledeki bugünkü yerlerine geçtiler. Bu çarşı ilim sahiplerinin bir buluşma yeri idi¹⁰ .”

Orta Çağ İslam dünyasında verrak dükkânları sadece kitap yazılan yazı malzemeleri satılan veya değerli kitapların çoğaltıldığı yerler değildi, aynı zamanda verrak dükkânları müzayedelerin düzenlendiği yerler konumundaydı. Anlatılar arasında daha ünlü olmadığı dönemlerde İbn Sina'da yer almaktadır. İbn Sina bir gün verraklar çarşısına gitmişti, dellal satışa çıkardığı kitabı ona göstererek alması yönünde tavsiyede bulunmuştur. İbn Sina'nın kitabı almak istemeyişi üzerine dellal kitabın sahibinin paraya muhtaç olduğunu ve sadece üç dirhem istiyor şeklinde ısrar edince İbn Sina kitabı satın almıştır, ne ilginçtir ki aldığı eseri eve gidince incelemiş ve Farabînin “Ma-ba'de't-Tabi'a” (Aristo'nun Metafizika'sının İslâm literatüründeki adı; varlık ve bilgi problemleriyle felsefenin bu problemleri inceleyen disiplini için kullanılan felsefe terimi) adlı eseri olduğunu görünce çok sevinmişti. Verrakların ticari faaliyetlerde bulunurken ne gibi denetimlere ve düzenlemelere tabi tutuldukları bilinmemektedir. Verrakların bulunduğu çarşı âlimlerin, şairlerin ve ediplerin toplanma vakit geçirme yeri idi. Çarşıda yaptıkları toplantılarda ilmi ve edebi konular hakkında görüş beyan ederler çeşitli konularda fikir alışverişinde bulunurlardı.

Osmanlı Devleti'nde Sahaf ve Sahaflık: Ortaçağ İslam dünyasında kitap yazımı ve çoğaltımı hakkında pek çok araştırma yapılmasına karşılık, Osmanlı Devletindeki sahaf ve sahaflık hareketleri ile alakalı ciddi ve doyurucu çalışmalar bulunmamaktadır. Bunun sebebi Osmanlı dönemi sahaflık hareketleri hakkında yapılacak araştırmalarda kullanılacak bilgi ve belgenin azlığıdır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında bazı şehirlerde açılan medrese öğrencileri dersleri için gerekli kitapları yazarak-çoğaltarak elde ediyorlardı. Osmanlı Devleti'nde kitap ticareti Orhan Gazi döneminde Bursa'da başlamıştı. Eğitim kurumlarının çoğalması da bu ticaretin başlamasında rol oynamıştır. Bazı anlatılarda Molla Fenari'den bahsedilirken, medrese öğrencilerinin onun hocalığı zamanında Cuma ve Salı günü tatil yaptıklarını, Molla Fenari'nin bu tatil günlerine Pazartesi de eklediği söylenir. Bu anlatıya sebep olan bilginin medrese öğrencilerinin dönemin ünlü âlimlerinden olan Sa'ddedin Teftazani'nin kitaplarını okumak istemelerine karşın okumak istedikleri eseri satılık olarak bulamadıkları gibi bu eserleri çoğaltmak için de yeterli sürelerinin olmamasına bağlanır. Bu dönemdeki medreselerde okutulan eserlere baktığımızda, kitapların fiyatı bir medrese öğrencisinin karşılayabileceği bir miktar değildi. Bu kitapların temini daha çok maddi durumu iyi olan kişilerin kitapları alarak medreseye vermesi (vakfetmesi) şeklinde oluyordu. Osmanlı Devleti'nin hükmettiği yerlere doğal olarak yayılan bu işletmeler Orta Çağ İslam ülkelerinde olduğu Osmanlı Devleti'nde de aynı meslek guruplarında ki insanların bir birlerine yakın şekilde açtıkları ve böyle bir çarşı örgütlenmesine gittikleri görülüyor. İlk olarak Osmanlı Devleti'nin başşehirlerinde yerleşen bir anlamda tesisleşmeye giden sahaf esnafı Osmanlı Devleti'nde deki kültür hayatının temel taşlarından bir olmuş ve beynelmilel bir kültür transferinin de en büyük yönlendiricisi konumunu almıştır.

Osmanlı Devletinin ilk başkenti olan Bursa'da medreselerin açılması ve ilim hayatının gelişmesiyle tabii olarak kitap ticareti yapan bir kesim ortaya çıkmıştı. Bursa'da 1400'lü yılların başlarında hızla artan medrese sayıları, 1450'li yıllara gelindiğinde 21'e ulaşmıştı. Bu durum, hiç şüphesiz Bursa'da bir kitap kültürünün oluşmasını hızlandırmış ve şe-

hirde kitap yazım ve çoğaltım işi yoğun olarak yapılan bir meslek halini almıştı. Floransalı seyyah Bernardo Michelozzi 1498 yılında Bursa'yı ziyaret ettiğinde, “dokuz adet Grekçe el yazması satın aldım” söylese de, bu tür yazmaları şehrin sahaflarından satın almış olması uzak bir ihtimaldir.¹¹ Erken dönem Şer'i Sicilleri kayıtlarında, Bursa'da kitap ticaretiyle uğraşan kişilerin dükkânlarında aynı zamanda kalem, kâğıt gibi yazı malzemeleriyle misvaklar ve farlı farklı eşyalar sattıkları görülmektedir. Bu durumda Bursa sahaflarının sadece kitap yazımı ve çoğaltımı işiyle uğraşmadıkları; geçinebilmek için farklı gelir yolları aradıkları ortaya çıkmaktadır. Bursa'da kitap ticareti ile uğraşan kişiler arasında şairler de yer almaktaydı. Diğer taraftan yüksek bir ticaret alanına sahip arakiyeci, kapamacı ve bezzaz gibi birkaç meslek gurubunun da dükkânlarında kitap satmaları söz konusudur. Tereke sicillerindeki kayıtlara göre, debbâğlar ve hatta berberler de dükkânlarında kitap ticareti yapmaktaydılar. Bursa sahaflarının 1500'lü yıllarda bir çarşıda toplandığı ve bu çarşıya sahaf çarşısı adı verildiği bilinmektedir.

“Bursa sahaflarına ait en ilginç tereke kağıtçıbaşı Elhac Mahmud Ağa b. Elhac Abdullah

¹⁰ Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık, s.37.

¹¹ Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık, s.55.

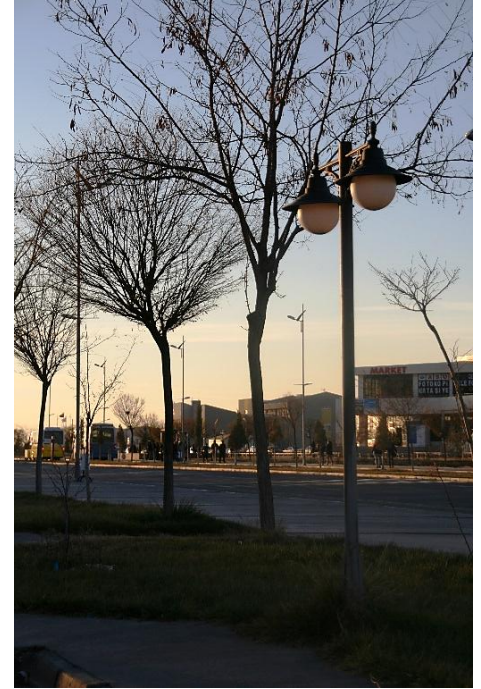
Ağa B. Abdurrahman'a aittir. 1281(1865) yılında hac görevini yerine getirdikten sonra Mekke-i Mükerreme'de vefat etmiş ve 29 muharrem 1282 (24 Haziran 1865) tarihinde terekese (geriye kalan mal varlığı) kayda alınmıştı. Mahmud Ağa çok zengin olduğu için muhtemelen sonraki tarihlerde de malları zuhur etmiş ve 1284 (1867), 1285 (1868) ve 1286 (1869) yıllarında da terekesine zeyl (ilave-ek) yapılmıştır. Mahmud Ağa'nın terekesinde 300 civarında kitap, 500 civarında Kur'an cüzü, her türlü kırtasiye malzemesi ile çok çeşitli kâğıtlar vardı¹². Bursa sahaflığıyla alakalı eldeki diğer bilgiler geç döneme aittir. Sözlü geleneğe göre, sahaflar 1958'deki Bursa Yangını'na kadar Emir Han'ın batı cephesinde varlıklarını sürdürmekteydiler ve Emir Han'ın batı cephesinde yer alan aralık, bu tarihe kadar sahaflar çarşısı olarak kullanılmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin bir süre başkentliğini yapan Edirne, II. Murad döneminde ilim hayatında büyük bir gelişme kaydetmişti. 15 ve 16. asırlarda Edirne'nin iktisadi hayatıyla ilgili yapılmış bir çalışmada, Edirne'de tespit edilen esnaf arasında kalemtraşçı ve mücellidin bulunduğu, sahafın ise olmadığı görülmektedir.¹³ Edirne bir dönem Balkanlar'a kitap temin eden canlı bir kültür merkezi idi. Şehirdeki sahaflar medrese öğrencilerine lazım olan kitaplarla birlikte, sınır boylarındaki halkın ve askerinin ilgisine mazhar olan kitapları çoğaltıp satışa sunuyorlardı. Satılan bu kitaplar, genelde kâfirlerle mücadeleleri anlatan gaza ruhunu canlı tutan konulara ait kitaplardı. Bu tür kitaplar sadece Edirne'de değil, devletin farklı bölgelerinde de ilgi görmekteydi. Bahsedilen kitaplar, 1850'li yıllardan sonra Edirne'de dükkânlarda artık görülmemeye başlar. Sahaf Ellac Ali Efendi b. Ahmed, sahaf Bayrakdar Mustafa Efendi b. Abdullah ve sahaf İbrahim Efendi b. Abdullah'ın dükkânlarındaki sahaflar ulemaya ve medrese öğrencilerine hitap eden türden eserlerdi.¹⁴

İstanbul'un Fethiyle birlikte önemli eğitim kurumlarının inşası bu şehirde kitap alım satımının başlamasına etki etmiştir. Bursa'da da takip edildiği gibi, İstanbul'da sahaf dükkânları medreselerin yoğun olduğu bölgelerde ortaya çıkmaktaydı. Fatih Sultan Mehmet, tesis ettiği vakıflara gelir kaynağı oluşturmak adına Bedesten adında bir çarşı kompleksi inşa ettirmişti. 1500'li yılların sonlarına doğru İstanbul'daki kitap ticareti önemli gelişmeler göstermiş olacak ki, şehirde elçilik veya başka bir görevle bulunan yabancı kişilerin İstanbul'daki kütüphanelerin büyüklüğünü ve kitap sayısının fazlalığını karşısında hayretler içinde kalmışlardır.

1700'lerin sonlarına kadar sahaflık yazma eserlerin ticaretiyle uğraşılması şeklinde tanımlanmış ve bu şekilde icra edilmiştir. Bu kitap alım-satımının merkezi konumunda ise hiç şüphesiz İstanbul vardı. 1800'lü yıllar, sahaflık mesleğinde önemli gelişmelerin ve değişimlerin olduğu yılları ifade eder. Matbu eserlerin piyasaya girişi, eğitim sistemindeki değişiklikler, yeni mekteplerin açılması gibi olaylar sahaflık mesleğinin de değişime uğramasına yol açtı. Bu gelişmelerle birlikte imparatorluk içindeki bazı sahaflar önce kitapçı-sahafa, daha sonra ise yayıncı-sahafa dönüşmüştür. Meydana gelen değişikliklerin ve yeni okuyucu kitlesinin ihtiyaçlarını karşılamak adına birçok şehirde, daha çok İstanbul'da basılan kitapların satışını yapan kitapçı-sahaflar ortaya çıktı. Bu dönemden sonra bazı sahafların ders kitabı ve halkın ilgi gösterdiği kitapların ticaretine yoğunlaştığını görmekteyiz. Sahaftan dönme kitapçıların yayın politikasında da bir husus dikkat çekmektedir 1850'li yıllara kadar ticaretini yaptıkları eserler geleneksel sahaf anlayışının dokusuyla uygundu. Sattıkları eserler arasında şiir, hikâyeye, tiyatro ve roman pek görülmez, fakat toplumda artan okuryazar sayısı ve eğitimin yaygınlaşması oluşan

yeni okur kitlesinin isteklerini şekillendirdiği gibi sahafların alım satımını yaptığı kitapların türünü de değiştirmiştir. İstanbul'da Osmanlı İlim hayatının ve kültür ortamının gelişmesinde önemli katkıları olan sahaflar, kitapla okuru buluşturmanın ötesinde, toplu olarak buldukları mekân nedeniyle Sahaflar Çarşısı ismini almış bir ilim ve kültür muhitinin oluşmasını sağlamışlardır.¹⁵

Sonuç olarak: Sahaflık imparatorluk içerisinde kültür transferinin düzenlenmesi ve devamlılığını sağlayan temel kurumlardan biri haline almış ve sadece imparatorluk yıllarındaki etkileriyle sınırlı kalmamıştır. Günümüzde sahaflar çarşısı adıyla hala daha bir kültür-egitim bölgesi olarak işlevini devam ettiren sahaflık ve sahaflar çarşısı kâğıt ve mürekkep satımı ile başlayan bir serüvenin uzun hikâyesinin ev sahipliğini yapmaktadır. Sahaflar bu kültür faaliyetlerini yaparken, zamanla ortaya yeni bir ticari sınıf çıkmış ve bu ticari sınıf devletin her bölgesinde faaliyet gösteren bir iş kolu olarak varlıklarını günümüzde de devam ettirmektedirler.

¹² Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık, s.59.

¹³ Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık, s.63.

¹⁴ Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık, s.68.

¹⁵ Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık, s.73.

*Nikolay Bogdanov Belsky'nin biri 1895 (yanda) ve diğeri 1943'te tamamlanan;
köy çocuklarının öğrenim hallerini konu edinen iki yağlıboya alışma,
Bkz. Bogdanov-Belsky, Bely Gorod, Mockva 2001, s.7, 22.*

III. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı Tamamlandı

Tarih Bölümü tarafından yılda bir düzenlenen Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nın üçüncüsü 2 Mayıs 2016'da Aksaray'da gerçekleştirildi. Aksaray Üniversitesinin desteğiyle gerçekleşen çalıştaya, gerek Aksaray Üniversitesinden ve gerekse çevre illerdeki üniversitelerden elli kadar öğrenci katılmıştır. Bildirilerini sunan öğrenciler, çalıştay sayesinde tanışma ve akademik anlamda kendilerini yetiştirme önceliğinde birbirlerine katkıda bulunmuşlardır.

İmamlık-Sahafılık ve Tüccarlık Üçgeninde Osmanlı'da Bir İmam: Akçaabatlı Derviş Mehmet (1847)

Necmettin AYGÜN (Doç. Dr.) ASÜ, FEF, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Özet: Türk-İslâm medeniyetinde kitap, “de ki: hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” mealindeki ayet (Zümer Sûresi 9. Âyet) örneğinde, ihata etmiş olduğu “saygınlık” önceliğinde yerleşik ve köklü bir kültüre işaret etmesiyle farklılık taşımaktadır. Kitabın, toplumu aydınlatma ve topluma önder olma vazifesi gören ulema sınıfının elinde doğup gelişmesi, kitap ile din olgusunun, yani İslâm'ın bir arada düşünülmesini gerekli kılmıştır. Bu nedenle yaratana, din adamına veya dinî kurallara gösterilen saygı ve hürmet aynı oranda kitaba da gösterilmiştir. Dolayısıyla eskilerde kitap sahibi olmak “kâmil insan” olmakla veya toplumda seçkin bir kimse olmakla eş anlamlıydı. Bu çalışmada, 1847 tarihli bir arşiv belgesinden¹ yola çıkarak Osmanlı dünyasında kitap ve sahafılık geleneği konularında bilgi verilmiş; aynı zamanda imam olan Akçaabatlı Derviş Mehmet'in kitap ticareti ile olan ilişkisi değerlendirilmiştir. Çalışma, Trabzon örneğinde, Osmanlı taşra yerleşimlerinin İstanbul ölçüsünde olmasa da, hatırı sayılır bir kitap kültürüne sahip olmalarına örnek teşkil etmesi açısından önem taşımaktadır.

Giriş: Merkezinde kitap olmayan, kitaba riâyet ve muhabbet etmeyen bir medeniyet tasavvur olunamaz. Türk-İslâm medeniyetinde, gelenekselleşmiş bir kitap ve kütüphane kültürü mevcuttur. Semerkant ve Horasan gibi merkezlerin yanı sıra Bağdat, Şam, Halep, Kahire, Kurtuba ve İstanbul siyasî ve ekonomik yönleriyle olduğu kadar bilim ve kültür ile de öne çıkan merkezler arasındadır. Buralarda birçok müstakil kütüphane bulunduğu gibi sahafılar ile medreseler de kitapla doluydu. Erbâb-ı şiddetten Moğol Hülagu'nun Bağdat'ı tahribinde (1258) Dicle'ye atılan kitaplardan dolayı bir hafta nehrin suyunun karardığı meşhurdur². Bilindiği gibi, İstanbul'un fethinin akabinde şehrin harap hâline son vermek için

surların onarımından başlayarak şehrin yeniden imarına girişilirken, şehirdeki bazı mabetler ufak değişikliklerle cami ve medreseye çevrilerek eğitim ve öğretim faaliyetlerine hasredilmişti. Bu bağlamda fethin hemen akabinde İstanbul'daki Pantokrator Manastırının üst katındaki papaz odalarında Zeyrek Medresesi adı verilen bir medrese kurulmuş; Ayasofya'da da tedrise başlanmıştı. Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreseleri ve bunların tamamlayıcı unsurları olan kütüphaneler Osmanlı dönemi eğitim-öğretim faaliyetlerinin zirve dönemlerine işaret eder. Kültürel ortam henedan mensuplarından sıradan vatandaşa kadar kişileri kitap sahibi olmaya, kitaplarla meşgul olmaya itmiştir. Nitekim Fatih Sultan Mehmed hususî bir kütüphane sahibiydi. Şehzadelğinde Manisa'da olan kütüphanesi padişahlığı zamanında Edirne'ye, saraya taşınmıştı³. Benzer şekilde II. Bayezid'in oğullarından Korkut'un yine Manisa'da şehzade iken büyük bir kütüphanesi bulunmakta, kendisi siyasî ve askerî yeteneklerinden ziyade ilme olan düşkünlüğü ile tanınmaktaydı. Onun zengin kütüphanesi Yavuz Sultan Selim'in emriyle İstanbul'a nakledilmişti⁴. Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı ve damadı olan Rüstem Paşanın vefatından sonra ortaya çıkan mal varlığı arasında güzel hatla yazılı 8000 Mushaf-ı Şerif, kıymetli taşlarla ciltli 130 kitap ile ayrıca çeşitli türde 5000 kitap daha bulunmaktaydı. Gerek kendisi ve gerekse vüzerâ-yı devletlerinin (vezirlerinin) kurmuş oldukları kütüphaneler nedeniyle I. Mahmud, “Sultan-ı muhibbân-ı kütüb” unvanını elde etmişti⁵. XVIII. yüzyılın başarılı ve ileri görüşlü bir devlet

¹ BOA. *Cevdet-Maarif, Dosya No: 30, Gömlek No: 1473.*

² Necib Asım, *Kitap*, (Haz. A. Yıldız), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2012, s.27, 165.

³ İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s.16.

⁴ Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010, s.81.

⁵ Fatih'in tesis buyurduğu Saray-ı Hümayûn, Dârü'l-kütübü ve devamında Köprülü Mehmed Paşa gibi kütüphane tesis eden devlet ricalinin

yanı sıra kendine intikal eden miras malını kitaba hasreden, aşırı derecede kitap düşkünlüğü ile bilinen Katib Çelebi (1609-1658) ile 16 dil bildiği söylenen Ahmed Vefik Paşa (1823-1893) gibi Osmanlı aydınları bulunmaktadır, Kâtib Çelebi “kitapların nasıl bir tertip üzere beyâm lâzım olduğuna dâir birçok münakaşât ve mübahasât” üzerinde durmuş, esâmî-i kütüb usûlüne dâir fikir yürütmüş biridir, bkz. Necib Asım, *Kitap*, s.27, 124-127, 156.

adamı olan Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşanın İstanbul Davut-paşa'da yer alan külliyesinin içinde bir de kütüphane bulunmaktaydı⁶.

İmparatorluk genelinde faaliyette olan onlarca vakıf, yetimlere, garib-gurebâya destek olmanın yanında eğitim ve kültür faaliyetlerini de yürütmekteydi. Vakıf akaratından (gelirlerinden) yevmiye alan “müderris” ve “hâfız-ı kütüb”⁷ gibi hizmetlilerin varlığı taşradaki kitap sevgisinin, kitap kültürünün somut yansımalarından dır. Benzer şekilde hattat, nakkaş, müzehhib, mücellid, mürekkepçi, kâtibân-ı kütüb (veya müstensih) ve kâğıtçılar gibi yazı malzemesi (edevât-ı kitâbet) ile kitabın hazırlanışına hizmet eden mesleklerin Osmanlı sosyal hayatında sahip olduğu siyasi ve ekonomik ağırlık kadimden gelen okuma-yazma kültürünün bir başka tezahürüdür. Kütüphaneler ile eğitim ve öğretim faaliyetlerinin gerçekleştiği mektep ve medreselerde vazife gören görevlilere ait yevmiyelerin, kültürde devamlılığın önemine binaen olsa gerek, devletin en önemli ve en sağlam gelirlerinden olan gümrükler tarafından karşılanıyor olması, yüzyıllara dayalı bir kültürün Osmanlı Devletindeki karşılığı olmalıdır. Bu bağlamda arşivlerimizde, başta İstanbul gümrüğü olmak üzere İmparatorluğun dört bir yanındaki gümrüklerden maaş alan ulema sınıfının muhtelif hizmetlilerini gösteren bolca belge ve defter bulunmaktadır⁸. İster el yazması, ister matbu olsun kitap basımı ve satışının merkezi başkent İstanbul'du. Başta ulema sınıfı olmak üzere kalabalık bir bürokrat kesiminin burada yaşıyor olmasının yanında başkent olması nedeniyle yabancı memleketler ile bağlantıları olan en önemli merkez olması İstanbul'u farklı kılmaktaydı⁹.

Osmanlı dünyasında kitap kültürünün varlığını yansıtan diğer bir önemli müessese sahaflık mesleğidir. Öncelikle sahaflık ile kitapçılık arasındaki küçük farkı ortaya koymak lüzumu bulunmaktadır. Bu açıdan Necib Asım'ın 1890'larda yaptığı tarif belirtilmeye değerdir: “Bizde kitapçılık sanatı iki kısım olup birisi yazma kitaplar ile talebe-i ulûma lâzımlı kitapların alım satımı ile iştiğâl ederler ki bunlara ‘sahaf’ denir. Kitapçı dediklerimiz ise matbûât-ı cedide

(yeni yayınlar) ile iştiğâl edenlerdir ki bunlar kendi hesabına kitap bastırılardan yüzde yirmi beş iskonto ile emaneten kitap alıp sattıkları gibi müellif ve mütercimlerin eserlerini(n) formasını da âdeta yok bahâsından bir altuna kadar satın alarak kendi hesaplarına basar, satarlar”¹⁰.

Sahaflık geleneğinin mükemmel şekilde tezahür ettiği mekânlar arasında sahaf çarşuları öne çıkmaktadır. Fatih'in İstanbul'da inşa ettirdiği Bedesten'de (günümüzdeki Kapalıçarşı) yer alan onlarca dükkân arasında birkaç sahaf dükkânı da bulunmaktaydı. XVI. asrın ikinci yarısında sahaf dükkânları, ayrıca, eski bedestenin dışında, şimdiki Beyazıt Camisinin dâhil ve hâriç avlularında veya bunlara bitişik mahallerde bir çarşı oluşturacak biçimde ortaya çıkmış durumdaydı¹¹. Anlaşılan sahafın bir kısmı Kapalıçarşı'da faaliyet göstermeye devam ederken, diğer bir kısmı ise, muhtemel dükkânların kiralarını karşılayamaz olduklarından veya çarşıda boş dükkân bulmakta sıkıntı yaşadıklarından farklı bir mekânda örgütlenmeye başlamışlar ve böylece günümüze ulaşan meşhur sahaf çarşısı ortaya çıkma imkânı bulmuştur. Son yıllara kadar önemli işlevler üslenen Kapalıçarşı'nın girişinde yer alan Beyazıt'taki Sahaflar Çarşısı anılmaya değer olup, dünya çapında bir biyograf ve bibliyograf olarak kabul gören İbnülemin Mahmud Kemal¹² örneğinde ilimle meşgul olup da yolu bu çarşıya düşmeyen yok mesabesinde. Çarşının bulunduğu Beyazıt Meydanı ve çevre muhit, Theodosius Zafer Tâki gibi Roma-Bizans eserlerinin yoğun olduğu; Eski Saray ile Beyazıt Devlet Kütüphanesi (Kütübhâne-i Umûmî-i Osmanî) başta olmak üzere birçok Osmanlı kamu binasının bulunduğu bir tayy-i zaman sineması olduğu kadar, aynı zamanda asırlık çınarları ve kahvehaneleriyle meşhur, ayrıcalık taşıyan bir mekândır. Bu maddî ve manevî atmosferin etkisiyle olsa gerek Sahaflar Çarşısı, kitap ticaretinin yanında okuyucu sınıfının buluşma noktası olarak uzunca zaman bir okul veya akademi görevi de görmüştür¹³.

⁶ Şeyh Mehmet Rıza Efendi el yazmalarından oluşan zengin koleksiyonunu bu kütüphaneye bağışlamıştır, bkz. İsmail Erünsal, “Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi”, *DİA*, C:17, 1998, s.173.

⁷ Eskiden el yazması kitapların künyesi yanında, içeriğine de hâkim olan kitap uzmanını ifade eden “hâfız-ı kütüb” denilen kimseler müthiş hafıza ve kavrama güçleriyle bugünkü bilgisayarın görmüş olduğu bilgi depolama işlevini de yerine getiren kimselerdi. Hâfız-ı kütüb'ün en iyi temsilcisi İsmail Saib Efendi olmalıdır. İslâmî ilimlerin o zamanki kataloğu gibi kabul edilen Saib Efendi, Arapça ve Farsça'ya hâkim, yabancı bir kaç dile âşina; tıp, eczacılık ve hukuk gibi farklı alanlarda da eğitim alan, 1939'da vefat edinceye kadar İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi hâfız-ı kütübü olarak 43 yıl boyunca bu görevi yürüten biriydi, bkz. Beşir Ayvazoğlu, *Üçüncü Tepede Hayat Beyazıt Meydanı'nın Derin Tarihi*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2012, s.125.

⁸ Necmettin AYGÜN, “Dinî Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler: Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, Sayı 22, Güz 2007, s.61-82.

⁹ El yazması kitaplar açısından bulunmaz bir şehir hâline gelen İstanbul'da görev yapan yabancı misyon temsilcileri (meselâ 1786-1790 yılları arasında burada görev yapan Prusya elçisi binlerce matbu eser yanında 856 adet çok değerli el yazmasını da satın alarak memleketine aktarmıştı) bir çok nadir kitabı satın alarak ülke dışına götürmüşlerdir, bkz. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s.104.

¹⁰ Necib Asım, *Kitap*, s.167.

¹¹ “Büyük Çarşı'da (Kapalıçarşı'da) Bedesten dışında ‘Sahaflar Çarşısı’ namile yâdolunan-ve bugün halî satılan-dükkânlar baştanbaşa kitapçılara muhassas ve kitap dolu idi. Bilhassa yazma kitaplar o çarşıda satılırdı. Kitap meraklıları Salı günleri orada bulunur, müzayedede ile satılan kitaplardan-hiç olmazsa-üç dört tane alırlardı”. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, C: P'den naklen Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, s.72-79, 305.

¹² Taha Toros, *Mâzî Cenneti I*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s.34.

¹³ Genel bilgi için bkz. Ayvazoğlu, *Üçüncü Tepede Hayat Beyazıt Meydanı'nın Derin Tarihi*.

Osmanlı dönemi sahaflığı hakkında arşivlerimizdeki bilgiler sınırlı kalmakla birlikte, bazı üst düzey devlet ricalinin vefat ettikten sonraki mal varlıklarını (terekelerini) gösteren kayıtlardan ve mahkemelere yansıyan borç alacak-verecek davalarından hareketle sahaf lar ve sahaflık mesleğinin işleyişi hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Maddî durumu yeterli olmayan vatandaşın terakelelerinde ise kitaba genelde rast gelinmemektedir. Anlaşıyor ki, kitap kültürü genelde şehir ve kasaba merkezlerinde gelişip serpilme imkânı bulabilmiştir. Bu durumun oluşması kişilerin maddî refah durumlarıyla ve kitabın ana malzemesi olan kâğıdın pahalı bir meta olması gerçeği ile de ilgilidir. Tüm zorluklarına rağmen kitap basım ve satış işleri devlet kadar özel şahısların meşgaleleri arasında yer almış, zamanla yaygınlaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nin taşra şehirlerinde, İstanbul kadar olmasa da, kökleşmiş bir kitap kültürü ve buna dayalı sahaflık geleneği bulunmaktaydı. Taşrada kitapçılık, 1500'ler Bursa şehri örneğinden anlaşıldığı kadarıyla, müstakil sahaf dükkânlarının yanı sıra, bezaz ve attar gibi muhtelif eşya ticareti yapan dükkânlarda da gerçekleşmekteydi¹⁴. Günlük zarurî tüketim malları yanında kitabın alıcısının oldukça sınırlı kalması bu türde bir ticaret biçiminin doğmasına yol açmış olmalıdır.

Yazma eserlerin yanında matbu eserlerin XIX. yüzyılda kitap pazarına girişi, eğitim sistemindeki reformlar, okur-yazar oranının yükselmesinin yanı sıra devlet arşivleri dışındaki bilgi kaynaklarının (anı, günlük, gazete, dergi, salname vb) çeşitliliğindeki sayısal artışa dayalı olarak XIX. yüzyılda kitap ve sahaf kültürü gelişme kaydetmiş, önem kazanmıştır. Artan okuyucu kitlesine cevap vermek amacıyla kitap dükkânlarının¹⁵ sayısı sadece İstanbul'da, 1908'de 120'yi aşmış durumdaydı. Eminönü ve Galata bölgesindeki hanlarda mütemekkin Gayrimüslim kitapçılar ise, muhtemel aynı zamanda yabancı ülkeler ile kitap ticareti yapmaktaydılar. İmparatorluk genelinde geniş bir bürokrat kesiminin bulunmasının yanı sıra onlarca mektep ve medresedeki öğretmen ve öğrencilerin varlığı kitabın bir ticarî meta olarak alınıp satılmasına giden yolu kesintisiz işler hâle getirmekteydi. Bu okur-yazar sınıfların varlığı kitaba sahip olmanın, kitaplık oluşturmanın ana itici unsuru ydu. Buna bir de tarihten beri yazılı-yazısız kâğıtlara hürmet gösteren bir tabakanın varlığı da eklendiğinde muhibbân-ı kütüb

(kitaba sevgisi olan) bir sınıfın ortaya çıkması yanında kitabın ticarî bir meta olarak alınıp-satılmasına vesile olan sahaflık mesleği de ortaya çıkmaktaydı.

Trabzon'da Kitap Kültürüne Dair: XIX. yüzyılda kitap ticaretinin ve sahaflık kültürünün yaygın olduğu Anadolu şehirlerinden biri de Trabzon'dur. Bu gelenek şehre, şüphesiz daha önceki dönemlerden mirastır. Meselâ 1727 yılında, Trabzon'un ileri gelenlerinden Tabakhane Mahallesi sâkinlerinden Şatırzâde Mehmet Bey 20 cilt Şehzade, dört cilt Saidi Çelebi, bir cilt Dürer-i Gurer ve bir cilt Lügat-ı Kamûs ki toplam 26 ciltten oluşan kitabını Hatuniye Vakfı tarafından kullanılmak, vakıfta görev yapmakta olan vaiz, şeyh vb olanların okuyup hâsil olan sevaplarından Peygamberimiz Hz. Muhammed ve diğer cümle vefat etmiş olan müminler ile kendi ruhuna ithaf etmek üzere vakfederek, vakıf mütevel-lisine devretmişti¹⁶. 1740'larda Trabzon valiliği yapmış olan Torullu Üçüncüoğlu Ömer Paşanın mal varlığı (terekesi) arasında toplam 89 cilt çeşitli türde kitap bulunuyordu¹⁷:

Bir cild Mushâf-ı şerîf, kıymet 3 kuruş 10 para,
Bir cild Behçetü'l-Fetavî¹⁸, 15k,
Bir cild Sadru's-Şerî'a, 2k,
Bir cild Cami'ü's-sağır, 1k,
Bir cild Kaniyye, 1k,
Bir cild Tarikat-ı Muhammediyye¹⁹, 10k 10p,
Bir cild Takvîmü'l-ebdan, 1k 3p,
Bir cild Vikaye, 1k 1p,
Def'a bir cild Cami'ü's-sağır, 1k 5p,
Bir cild Ferâiz ma'a Seyyid, 1k,
Bir cild İnaye²⁰, 1k,
Bir cild Fetavâ-yı Ankaravî²¹ 25k,
Bir cild Muhtasar²², 1k,
Bir cild Misbab²³, 1k,
Bir cild Molla Câmi, 1k,
Bir cild Sıbaha/ Sıbah Cevabları, 1k 2p,
Bir cild Lügat-ı Vankulu²⁴, 12k,
Def'a bir cild Sadru's-Şerî'a, 1k 12p,
Bir cild Misbab, 1k,
Def'a bir cild Tarikat-ı Muhammediyye, 1k,
Bir cild Kenz²⁵, 1k,

¹⁴ Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, s.56.

¹⁵ Eski zamanların "dükkân"ı şimdiki dükkânlar ile fizikî açıdan müsavî tutmamak gerekir. Eskiden dükkânlar bir hayli küçük olduğundan bunlar bazen dükkân bazen de dolap veya kepenk olarak adlandırılırdı.

¹⁶ *Trabzon Şer'iyye Sicilleri, Defter No 1889, sayfa No 36a.*

¹⁷ Necmettin Aygün, "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 7, Güz 2009, s.39-78.

¹⁸ Behçetü'l-Fetavâ, Yenişehirli Abdullah Efendi (ö.1156/1743), fetva mecmuasıdır.

¹⁹ Eser, meşhur el-Birgivi (1523-1573) tarafından yazılmıştır. Birgivi halkı bid'atları terketmeye, Kur'an ve Sünnet'e uymaya davet ediyordu bkz.

Emrullah Yüksel, "Birgini", DİA, C: 6, s.191-194.

²⁰ Hanefî fikhını anlatan ve "Hidaye" ismi ile meşhur olan kitaptır. "Vikaye" ve "İnaye" adları altında şerhleri bulunmaktadır, bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Türk Tarih kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.29.

²¹ Fetavâ-yı Ankaravî, Ankaralı Mehmed Efendi (ö.1098/1687), fetva mecmuasıdır.

²² Fıkha ait bilgilerin istinad edildiği şer'i hükümleri gösteren kitap.

²³ Arapça dil bilgisi kitabı.

²⁴ Yazarı İsmail bin Hammad. Vanî Mehmed Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiştir. İbrahim Müteferrika tarafından 1729'da basılan ilk kitaptır.

²⁵ Şeyhoğlu Kenzül-Küberâ ve Mehekkül-Ulemâ.

Bir cild *Câmi'-i 'Îsâm*, 1k 2p,
 Bir cild *Kimya-yı Sa'âdet*²⁶, 1k 2p,
 Bir cild *Kudur*²⁷, 1k,
 Bir cild *Esrar-ı Arabîyye*, 1k,
 Bir cild *Şerb-i Aka'id*, 1k 5p,
 Bir cild *Ehbur-i Ali-i muhtasar-ı münteha*, 1k,
 Bir cild *Ravzatü'l-fıkah*²⁸, 1k,
 Defa bir cild *Tarikat(-ı Muhammediyye)*, 1k,
 Bir cild *Nahiv Cümlesi*, 1k,
 Bir cild *Siraciyye*²⁹, 1k,
 Bir cild *Şerbü'l-(...)*, 1k 3p,
 Bir cild *mu'allim-i Müte'allim*, 1k 3p,
 Bir cild *Seyyid Şerif (şerb-i Siraceddin)*, 1k 5p,
 Bir cild *Hattabî*³⁰, 1k,
 Bir cild *Vuslatnâme*, 1k,
 Bir cild *Ferişteoğlu*, 1k,
 Bir cild *Seyyid Şerif*, 1k,
 Bir cild *Münyetü'l-Musalla*³¹, 1k,
 Bir cild *Divân-ı Rahmî*³², 1k,
 Defa bir cild *Kâfiyye*, 1k,
 Bir cild *Müntehab*, 1k,
 Bir cild *Zav*, 1k 4p,
 Bir cild *Tefsir-i Sûre-i Nebai (Nebe')*, 1k 4p,
 Bir cild *Müntehabât*, 1k,
 Bir cild *Reml'e Müte'allik*³³, 1k 10p ve ayrıca 43 cild *mücellid kitab*, 8k 10p.

Benzer şekilde, Trabzon ileri gelenlerinden Nimbıyıkzâde Ali Ağa 1775'te vefat ettiğinde terekesi arasında bir Mushaf-ı Şerif ile birlikte Kıyas-ı Enbiya, Tevarih-i Âl-i Osman, Gülistan, Seyyit Battal ve Gazanâme gibi toplam 22 cilt kitap bulunmaktaydı. Kitap sahibi olma sadece şehir merkezlerinde ikamet edenlere mahsus bir durum değildi. Köylerde yaşayan ve çok büyük bir ihtimalle ulema sınıfından olan kimselerin de büyük kitaplıkları bulunmaktaydı. Bunlardan biri Oflu Mahmut'tur. 1745 tarihli bir arşiv kaydına göre Sarıalioğlu Deli Mehmet'in başını çektiği Of eşkiyası birbirleri ile çatışmakta iken Of Kazasında ikamet etmekte olan Mahmut'un köyü de saldırıya uğramıştı. Bu çatışmada Mahmut'un ikamet ettiği evi ile evdeki birçok malı-mülkü yanında, 700 adet ciltli kitabı da telef olmuş, yanıp gitmişti. Mahmut'un toplamda 15000

kuruşluk bir zararı ortaya çıkmıştı³⁴. Bu bilgi onun köyde bir medrese hocası olduğu veya bir tekkede görevli üst düzey bir kimse olduğuna yorumlanabilir. Zira köyde yaşayıp da bu derecede kitaba sahip olmak sıklıkla görülen bir durum değildir.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ilk yarısında kitap basım faaliyetleri hız kazanmıştır. Müteferrika'nın 1729'da Van Kulu Lügatini basmasıyla başlayan "basma kitap" faaliyetinden elde edilen faydanın anlaşılmasının yanı sıra, 1821'deki Yunan İsyanı sırasında matbaanın propaganda aracı olarak iç ve dış kamuoyu oluşturmada oynadığı etkin rol görülmüş ve gelişmeler karşısında devletin bu vasıttan mahrum kalmasının zararları fark edilmişti. Sâir etkilerle 1831 yılında İstanbul'da Takvim-i Vekayi yayın hayatına başlatılmıştı. Bu gazetenin basımı için Takvimhâne-i Âmire Matbaası kurulmuş; bu matbaa 1832'de Müteferrika'nın kurucusu olduğu Tabhâne-i Âmire ile birleştirilmişti. Bir süre sonra sahaflara bu devlet matbaasında kitap bastırma serbestliği verilmesi ise özel sektörün basım-yayım işlerine olan katılımını kolaylaştırmıştı. 1861'de ise Şinasî'nin gayretleri ile ilk özel matbaa kurulmuştur. Tüm bu gelişmeler 1840'lara doğru "basma kitap" yayımcılığının hızlanmasını sağlamış; gelişmelerden hiç şüphesiz kitapçılar ile sahaflar en fazla yararlanan kesim olmuştur. Bu nedenlerle III. Selim'in matbaayı tekrar aktif hâle getirdiği 1803'ten 1839'a kadarki dönem Osmanlı matbaacılığının canlanma dönemi olarak kabul edilir³⁵. Matbaacılığın taşrada gelişmesi sadece yukarıda belirtilen sebeplerle ilgili değildir. 1840'ların aynı zamanda Karadeniz ve Akdeniz'deki birçok liman şehrinin yabancı buharlı gemi taşımacılığına açılarak yabancı memleketler ile daha kolay iletişimin kurulduğu bir zaman olması, ülkedeki basım-yayım faaliyetlerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Basım-yayım alanında İmparatorluk genelindeki gelişmeler Trabzon'daki kitapçılık faaliyetlerinde de kendini göstermiştir. İhsan Hammamioğlu'nun anlatılmasına göre, Trabzon'da, Aktarlar çarşısında, 1839'da ilk sahaf dükkânını açtığı ifade olunan Tonyalı Hacı Hasan Efendi'nin yolunda ve belki de onunla aynı zamanda, birazdan hakkında bilgi verilecek olan Akçaabatlı Derviş Mehmet faaliyet göstermekteydi. Zamanla daha başka müteşebbislerin katkılarıyla şehirde önemli kitaplıklar ortaya çıkmıştır. Manastır kütüphanelerinin (Sümela ve Kuştu) yanı sıra bölgenin en eski ve en büyük Müslüman vakıflarından biri olan Hatuniye Vakfı'na bağlı kütüphane ile Ortahisar'daki Saraçzâde Kütüphanesi gibi birkaç kitaplık Trabzon'un

²⁶ Yazarı İmâm-ı Gazzâlî'dir.

²⁷ Fıkıh eseridir, yazarı Bağdatlı Ahmed b. Muhammed'dir (ö.Miladî 1036).

²⁸ "Fıkıhın bahçeleri", fikhî vaaz, öğüt ve dersler ile ilgilidir.

²⁹ Siracüddin Mehmed-i Secavendi, "Siraciye"; miras ve nafaka kitabı.

³⁰ Hadis ilminde sikât-ı müsliminden olup, asıl adı İbrâhîm bin Hattâb el-Hattâbî, el-Büstî'dir. 319 (m.931) tarihinde Kabil'e bağlı Büst şehrinde doğmuştur.

³¹ Veya Münyetü'l-Musallî.

³² Yazarı, XVI. yüzyılın şairlerinden Bursalı Rahmî olmalıdır. Gelibolulu Âlî'ye göre O, devrin Bursa şairlerinin en iyisidir, bkz. Mustafa Erdoğan,

"Bursalı Rahmî'nin Divanı Üzerine", http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBİYATI/mustafa_erdogan_bursali_rabmi_divan.pdf.

³³ "Reml": Ar. Kum. İlm-i Reml: Kum üzerinde çeşitli şekiller oluşturarak gelecekte haber verme ilmi.

³⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), 1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri, s.83-90.

³⁵ Örlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s.312-332.

en eski kütüphanelerindendir. Ayrıca Trabzon'da Ortahisar Fatih Camiinin bir odasının Trabzon Valisi Hazinedârzâde Abdullah Efendinin kardeşi Ahmed Muhtar Bey tarafından, 1842 yılında kütüphaneye çevrilmesi ile yeni bir kitaplık ortaya çıkmıştır. Osmanlı devlet ve toplum yapısında vakıf müessesesinin tutmuş olduğu yer ve taşıdığı önem dikkate alındığında küçük-büyük birçok kitaplığın Trabzon'un merkezinde veya-Oftaki Hacı Ahmed Efendi ile Çaykara'daki Hacı Salih Efendi kütüphaneleri örneğinde-kazalarında dahi bulunduğunu söylemek mümkündür³⁶. Trabzon'da kitapçılık ve kitap yayıncılığı gibi işlerle uğraşanlardan biri olan Hamdi Efendi'nin bânisi olduğu "Ayine-i Efkâr Kütübhânesi"³⁷ veya Kütübhâne-i Hamdi" ile aynı zamanda İstikbâl Gazetesinin sahibi Osman Nuri Efendinin bânisi olduğu "Feyz Kütübhânesi"³⁸ şehrin kültürel ortamına katkıda bulunan diğer müesseselerdi. Bu son ikisi arşiv kayıtlarında "kütüphane" ibaresiyle kayıtlı olmakla birlikte, gerçekte bunlar kitap ile birlikte tütün, kırtasiye ve hırdavat satan dükkânlardan müteşekkil ticarî müesseselerdi. Kitabî Hamdi Efendi, faaliyetlerini Cumhuriyet devrinde de devam ettirebilen Trabzon'un nadir müteşebbislerinden biridir. İbrahim Cudî'nin "Lügât-i Osmanî" adındaki meşhur eseri gibi pek çok eser Kütüphane-i Hamdi yayınıdır³⁹. 1890'larda yoğunlaşan siyasi ve askerî hadiseler gazete ve risale gibi yayınlara olan talebi artırmış; bu durum hiç şüphesiz kâğıt ithalatı başta olmak üzere basım-yayım işlerinin faal olmasını teşvik etmiştir⁴⁰.

Akçaabatlı Derviş Mehmet'in Kitap Dünyası: Ulaşım ve iletişim şartlarının bir hayli güç olduğu bir zamanda, Osmanlı Devleti'nde kitap ticaretinin veya kitap temininin hangi şartlarda gerçekleşmiş olduğuna küçük de olsa katkıda bulunan bu belge (BOA. Cevdet-Maarif, 30/1473), Osmanlı taşrasında basım-yayım faaliyetlerinin gittikçe önem kazandığı XIX. yüzyılın ortalarına tarihlidir. 1847 tarihinde düzenlenen ve İstanbul'dan Trabzon valisine hitaben yazılan bu belgeye göre; Trabzon'un Kalanima Köyü⁴¹ sakinlerinden Molla Velioglu Derviş Mehmed adındaki kimse, bir ölçüde günümüzdeki Devlet Basımevi'ne karşılık gelen ve o zamanki adıyla Tabhâne-i Âmire⁴² olarak bilinen matbaada basılan kitaplardan, aynı zamanda Tabhâne-i Âmire evrak müdürü olan Mehmet Efendinin vasıtasıyla 33938 kuruşluk kitap

satın almıştır. Derviş Mehmet bu kitapları peşin para ödeyerek değil, veresiye almıştır. Bir müddet sonra Derviş Mehmet vefat etmiş, kitapların borcunu ödemeye ömrü yetmemiştir. Bunun üzerine devlet, alacağını tahsil etmek için Derviş Mehmet'in geride kalan mal varlığına el koyarak buradan tahsilât yapmayı denemiştir. Ancak, Derviş Mehmet'in mal varlığının mevcut borcu kapatmaya yetmediği görülmüştür. Bunun üzerine Mehmet Derviş'in büyük oğlu Hüseyin, muhtemel babasından kalan borcu kapatmak zorunda kaldığından ve borcu maddî açıdan ödeme imkânı bulunmadığından, babasının Karahisar, Sivas ve Aydın taraflarına pazarladığı kitapların peşine düşmüştür. Anlaşıldığı kadar Derviş Mehmet bahsi geçen mahallerdeki kitapçılara veresiye satış yapmıştır. Oğul Hüseyin Trabzon'dan ayrılarak buralara gitmiş olmakla birlikte, kendisinden zamanla olumlu bir haber alınmamıştır. Bahsi geçen borcun bu şekilde tahsil edilemeyeceği hususunda İstanbul'a ulaşan resmî yazılar neticesinde durum, Tabhâne-i Âmire'den sorumlu başkana iletilmiş ve neticede Akçaabatlı Derviş Mehmet'in İstanbul'da yaşayan kefilî olan sahaf esnafı Hacı Hasan Efendiden kitapların bedeli olan miktarın talep edilmesine karar verilmiştir. Kararlaştırıldığı gibi 33938 kuruş Derviş Mehmet'in kefilinden tahsil edilmiştir. Ancak bu sefer de kefil Hasan Efendi bu tahsilâtta dolayı maddî sıkıntıya düşmüştür. Durum üzerine kefil-sahaf Hasan Efendinin bahsi geçen kitapları aramaya koyulduğu görülmektedir. Trabzon'da bulunan dostlarından Hasan Efendi'ye ulaşan bilgilere göre, Derviş Mehmet'e ait olan dört sandık kitap Karahisar (Şebinkarahisar olmalı) taraflarından Trabzon'a ulaşmış olup, kitaplar hâlen gümrükte bulunmaktaydı. Bu bilgiden hareketle sahaf Hasan Efendi Trabzon'a giderek bahsi geçen kitapları almak istediğine dair Tabhâne-i Âmire yetkililerine bilgi vermiştir. Tabhâne-i Âmire nâzırı/başkanı paşa hazretleri de, "Trabzon'da olan kitaplar eğer Derviş Mehmet'e ait ise bunların sahaf Hasan Efendiye teslim edilmesi; eğer bu kitaplar İstanbul'dan alınan malum kitaplar değil de Derviş Mehmet'e ait olan başka eşyalar ise bunların dahi Trabzon'da satılarak borca karşılık gelen 33938 kuruşluk kısmın alınması" hususunda yetkililere ve sahaf Hasan Efendiye yazı ile talimat vermişti. Gelişmeler üzerine sahaf Hasan Efendi Trabzon'a hareket

³⁶ Ayrıntısı için bkz. Dündar Ali Kılıç, "Tarih Boyunca Trabzon Havalisinde Kütüphaneler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, 2001, s.305-313.

³⁷ BOA. Maarif Nezâretî Fonu, *Mektubi Kalemi (MF.MKT)*, Dosya No 130, Gömlek No 38.

³⁸ BOA. MF.MKT, 1238/43, 2 Şaban 1337.

³⁹ Önder Küçükerman, *Kitabî Hamdi Efendi ve Trabzon*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2014, s.15, 24, 86.

⁴⁰ Ayrıntısı için Erünsal'ın "Osmanlılarda Sahaflık ve Sahafklar" adındaki çalışması ile Önder Küçükerman'ın hazırladığı "Kitabî Hamdi Efendi ve Trabzon" adındaki çalışmaya bakılabilir.

⁴¹ Günümüzde KTÜ'ye bağlı Fatih Eğitim Fakültesinin bulunduğu Söğütli Beldesi ve civarı.

⁴² İbrahim Müteferrika'nın III. Ahmed'in fermanıya, 1727'de İstanbul'da kurmuş olduğu matbaanın adı Dârüt-tubâatî'l-ma'mûre iken, matbaa zamanla Tab'hâne, Basmahâne, Tabhâne-i Hümâyûn ve Tabhâne-i Âmire gibi adlarla anılır olmuştur. Bu matbaa, Müteferrika'nın vefatından sonra birçok kez kapanmış veya açılmıştır. III. Selim zamanında, 1803'te bu matbaa âlet ve edevatı ile Üsküdar'da, Selimiye Camii civarına taşınarak yeniden aktif hâle getirilmiştir. 1823'de matbaa Üsküdar'dan alınarak Bâb-ı Seraskeri civarında (günümüzde İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesinin yerinde) bulunan metruk hamam satın alınıp burada faaliyete geçirilmiştir. II. Meşrutiyete kadar matbaanın adı Matbaa-i Âmire olarak kalmış, Cumhuriyet döneminde ise Devlet Matbaası, 1939'da Milli Eğitim Bakanlığına devredilince de Milli Eğitim Basımevi adını almıştır, bkz. Necib Asım, *Kitap*, s.213-216 ve Turgut Kut, "Dârü't-tubâa", *DİA*, C. 9, 1994, s.10-11.

etmiştir. Durumun bu şekilde olduğu bahsi geçen belge ile Trabzon valisine izah edildikten sonra adı geçen kefil-sahaf Hacı Hasan'ın içine düştüğü bu sıkıntıdan kurtarılması hususunda Trabzon'da kendisine yardımcı olunması ve durumun ne şekilde sonuçlandığı hususunda Tab'hâne-i Âmirî nâzırına bilgi verilmesi Trabzon valisinden istenmiştir (Bkz. Ek II).

1847 tarihli belgenin içeriği özetle bundan ibarettir. İlerleyen süreçte olayın ne şekilde sonuçlandığını bilemiyoruz. Osmanlı resmî yazışma dilinde şikâyeteye veya soruna neden olan bir durum tekrar resmî kayıtlarda yerini almıyorsa, yani tekrar etmiyorsa o durumun/sorunun bir şekilde çözüldüğü veya taraflardan birinin işin takibinden vazgeçtiği anlamı çıkmaktadır. Bu bağlamda aynı konuyu işleyen başka bir arşiv kaydı tespit edilememesi nedeniyle olayın bir şekilde çözüldüğü izlenimi doğmaktadır. Sadece 1847 tarihli bu belgeden yola çıkarak olayın ne şekilde sonuçlandığına dair daha başka yorumlarda bulunmak mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla daha farklı kaynaklara göz gezdirmek gerekiyor. Bu bağlamda çevrim yazısını hazırladığımız 1847 tarihli belge ile çağdaş olan başka türde arşiv kayıtlarına yönelmek, Derviş Mehmet hakkında daha başka bilgilere ulaşmayı mümkün kılmaktadır.

Bilindiği gibi, II. Mahmud Döneminde, Yeniçeri Ocağının kaldırılması (1826) akabinde yeni bir ordu oluşturmaya dönük olarak nüfus sayımları gerçekleştirilmiştir. 1830 yılı baharında başlayan nüfus sayımları ile imparatorlukta askerliğe elverişli erkek nüfus potansiyelinin yanı sıra vergi mükelleflerinin de tespiti amaçlanmıştı⁴³. Bu sayımlar neticesinde ortaya çıkan ve Osmanlı Arşivinde yerini alan 1835 tarihli Akçaabat Kazası Nüfus Defterlerindeki kayıtlarına bakıldığında, Molla Velioglu Derviş Mehmet'in nüfus kaydı tespit edilmektedir. Bahsi geçen kayıtlara göre Derviş Mehmet'in nüfus kaydı, 1847 tarihli belgede belirtildiği gibi, Kal'anüma Köyünde değil, yine Akçaabat'a bağlı Caneni (Cevzlik) Köyünde bulunmaktadır. İlgili nüfus defterine göre Derviş Mehmet bu köyün imamı olarak görev yapmakta olup, 50 yaşındadır. 1847 tarihli belgede, Derviş Mehmet'in imam olduğunu gösteren bir ibare bulunmadığından, nüfus defterinde geçen bu kayıt/bilgi çok önemli hâle gelmektedir. Aynı nüfus defterinde Derviş Mehmet'in tek oğlu, daha önce bahsi geçen Hüseyin'in de kaydı bulunmaktadır. Hüseyin burada "Hatib Hüseyin Efendi" olarak kayda girmiştir ve 18 yaşındadır⁴⁴. Bahse konu olan nüfus defteri 1835 tarihinde kayda alınmış olduğundan, 1847'de vefat ettiği belirtilen Derviş Mehmet'in aradan geçen yıllar hesaplandığında bu tarihte 62 yaşında, oğlunun da 30 yaşında olması gerekmektedir. Aynı nüfus defterinde görüleceği üzere oğul Hüseyin, Cevzlik

Köyünde hatiplik görevini ifa etmektedir. Derviş Mehmet, Cevzlik Köyünde imam olarak görev yaptığından, doğal olarak nüfus kaydı burada tutulmuş ve bu köy nüfusuna kaydedilmiştir. Bu durum, onun aslen Kal'anüma köyünden olduğu gerçeğini boşa çıkarmamakla birlikte, bir tür toprak vergisi olan öşür vergisini verenlerin kayıtlı olduğu 1850 tarihli bir öşür defterinde, baba Derviş Mehmet 1847'de vefat ettiğinden, aileden sadece oğul Hüseyin'in Cevzlik Köyünde kayda girdiği görülmektedir. Hüseyin 35 haneli köyde öşür vergisini en çok ödeyenlerden biridir aynı zamanda⁴⁵. Bu gösterge onun köydeki birçok kimseden daha fazla toprağa sahip olduğuna, köy ahalisinin neredeyse 2/3'ünden daha iyi maddî şartlara sahip olduğuna yorumlanabilir. Dolayısıyla öşür defterindeki kayıtlara göre, 1850'lerde Molla Veliogullarının Kal'anümalı olduklarını söylemek artık mümkün gözükmemektedir.

Bahsi geçen Nüfus Defteri ile Öşür Defterindeki bilgiler, Derviş Mehmet'in kitap tüccarı veya sahaf olduğu hakkında bir ipucu vermemekte ise de, ilgili defterler ailesi, nüfus bilgileri ve esas mesleği hakkında 1847 tarihli belgenin içeriğine önemli oranda destek olmaktadır. 1835'te imamlık görevini yürüten Derviş Mehmet, 1847'de vefat ettiğinde bu görevine devam etmekte mi, ya da imamlık görevini bırakıp kitap ticaretine mi yönelmişti veya her iki işi bir arada mı yürütmekteydi? Bilemiyoruz. Bahsi geçen nüfus defterinde oğul Hüseyin'in hem "hatip" ve hem de bu mesleğin bir nişanesi olan "Efendi" unvanı ile kayıtlı olması, 1847 tarihli malum belgede kayıtlı olmadığı gibi, buradaki "Efendi" unvanı, baba Derviş Mehmet'in aynı zamanda kitap tüccarı olduğunun hayati bir kanıtı olarak araştırmaya yeni ufuklar açmaktadır. Şöyle ki; Erünsal'ın "Osmanlılarda Sahaflık ve Sahafklar" isimli araştırma kitabında İstanbul'da faaliyet gösteren onlarca sahaf hakkında bilgi verilirken, "Sahaf Seyyid Elhac Hasan Efendi" adında birinden bahsedilmekte, vefat ettiğinden dolayı geride kalan mal varlığı (terekesi) hakkında da bilgi verilmektedir. Gerek sahafın isminden ve gerekse alacaklı olduğu birkaç kişiden birinin "Hüseyin Efendi" adında birinin olmasından hareketle (Hüseyin Efendi ibaresinin 1835 tarihli nüfus defterinde geçtiğini hatırlayalım) bu kimsenin Akçaabatlı Derviş Mehmet'in İstanbul'daki kefil olan sahaf Hacı Hasan Efendi olduğu kanaati hâsıl olmuştur. Derviş Mehmet 1847'de vefat ettiğinden, kefil sahaf Hacı Hasan'a ödemesi gereken borcu-vâris konumunda olduğundan-oğul Hüseyin üstlenmek zorunda kalmıştır. Derviş Mehmet'in kefil sahaf Hasan Efendi 1855'de vefat ettiğinde geride kalan terkesi kayda alınırken, kendisine borçlu olanlar da belirtilmiştir. Sahaf Hasan

⁴³ Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, s.81-106.

⁴⁴ BOA. NFS.d No: 1127, 1128 ve 1155'den naklen *Akçaabat Vakfikebir Nüfus Kütüğü 1835-1845*, (Haz. Ali Mesut Birinci ve diğerleri), Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını, İstanbul 2012, s.298.

⁴⁵ BOA. MAD 7957'den naklen *Akçaabat-Vakfikebir Öşür Defteri*, (Haz. Zehra Topal), İstanbul Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını, Ankara 2005, s.99.

Efendiye, Süleyman Efendinin 500 kuruş, Şamlı Mehmet Efendinin 8510 kuruş ve bahsi geçen Hüseyin Efendinin ise 1366 kuruş borcu bulunmaktaydı. Bu kayıtlar, sahaf Hasan Efendinin aynı zamanda taşraya kitap satışı yapan biri olduğuna işaret etmektedir. Bahse konu olan kayıtlar arasında Hüseyin Efendi ile ilgili olan alacak kaydının deftere kayıt biçiminde, “Hüseyin Efendi zimmetinde kitap şirketinden 1366 kuruş” örneğinde işimize yarayacak daha başka ayrıntılar bulunmaktadır. Benzer ifadeler diğer iki alacaklı için ise söz konusu değildir⁴⁶. “Kitap şirketi” ifadesi bu çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan 1847 tarihli belgenin değerlendirilmesine daha başka bir açıdan bakmayı gerektirmektedir.

Bu çalışmaya esas teşkil eden 1847 tarihli belgede, Akçaabatlı Derviş Mehmet ile İstanbul’da faaliyet gösteren Sahaf Hacı Hasan Efendinin ortak olduklarını gösteren bir ibare bulunmamaktadır. Erünsal’ın burada kendisinden alıntı yaptığımız eserinde de böyle bir ibare yoktur. Ancak oğul Hüseyin ile ilgili olarak ise bir “kitap şirketi” ibaresi ile karşılaşılmaktadır. Sahaf Hasan Efendi, vefat etmiş olan Derviş Mehmet’ten alacağını tahsil edemediğinden Derviş Mehmet’in oğul Hüseyin Efendiyi, Derviş Mehmet’in vefatından sonra kendine ortak yaparak bir kitap şirketi kurup alacaklarını böylelikle daha kolay tahsil edebilmeyi mi ümit etmiştir veya bu kitap şirketinin kuruluşu çok daha eskiye mi dayanmaktadır? Bilemiyoruz. Sahaf Hasan Efendi ile Akçaabatlı Derviş Mehmet sağlıklarında bir kitap şirketi kurmuş olsalardı, bunun Osmanlı arşiv belgelerinde açıkça belirtilmesi gerekmez miydi? Çünkü benzer alacak-verecek veya miras davalarında şirketleşmeye dayalı bir alacak verecek olayı var ise bunun arşiv belgelerinde açıkça belirtilmesi bir Osmanlı resmi yazışma geleneğidir⁴⁷. Dolayısıyla “kitap şirketi” ibaresini vuzuha kavuşturacak daha başka bilgi ve belgeye sahip olmadığımızdan daha fazla yoruma gidememekteyiz.

Baba Derviş Mehmet’in vefatıyla, sağlığındaiken kitap ticaretine dayalı faaliyetlerinden geriye kalan borçlar, tek varis olması nedeniyle oğul Hüseyin’i bir hayli sıkıntıya sokmuş görünmektedir. Bu

bağlamda 15 Kasım 1849 tarihli bir arşiv dosyasında⁴⁸ yer alan kayıtlar ailenin kitap ticaretiyle olan bağlantılarına daha farklı bilgiler sağlamaktadır. Bahsi geçen belgelere göre, Derviş Mehmet’in borçlu olduğu diğer bir kimse Ahmet Zaid’dir. İstanbul’dan Ahmed Zaid adında bir kimse, sağlığında Trabzonî Derviş Mehmet’e sekiz adet Mir’ât-ı Kâ’inât⁴⁹, sekiz adet İzmirî’nin⁵⁰ Mir’ât Hâşiyesi ile yirmi adet Dede Cengi satmıştır⁵¹. Tüm bu kitaplar/risaleler karşılığında Ahmed Zaid, Derviş Mehmet’ten dört bin altı yüz kırk kuruş alacaktı. Derviş Mehmet vefat ettiğinden dolayı Ahmed Zaid alacağını yasal varis olan oğul Hüseyin’den almaya teşebbüs etmiştir. Bahsi geçen belgelerden anlaşıldığı kadar bu husus ile ilgili olarak mahallinde (Trabzon’da veya Akçaabat’ta) işin mahkemesi görülmüştür. Oğul Hüseyin mahkemede, kitaplardan henüz satılmamış olanları İstanbul’a (geri) göndereceği, satılmış kitapların kıymeti olan 3188 kuruşu ise Ahmet Zaid’e ödeyeceği hususunda söz vermiştir (ikrar etmiştir). Bununla birlikte, (muhtemel bir müddet sonra) davaya bakan hâkimin (:kadının) görevinden alınmasının (‘azl olunmasının) yanı sıra mahallinde görülen mahkemede Ahmed Zaid adına şahit olarak bulunanların da (ikamet ettikleri) İstanbul’a gitmiş olmalarından hareketle, oğul Hüseyin mahkemede vermiş olduğu sözleri inkâr etme yolunu tutmuştur. Vaziyet üzerine İstanbullu Ahmed Zaid devlete bir dilekçe (arzuhal) ile başvurarak durumu izah etmiş ve oğul Hüseyin’in İstanbul’a getirilerek Anadolu Kazaskeri huzurunda mahkeme edilmesi için Trabzon valisine bir emir (bir kıt’a fermân-ı âli) yazılmasını talep etmiştir (Bkz. Ek II). Ahmed Zaid bahsi geçen dilekçede ayrıca “eğer iddiâmda isbâta kadir olamaz isem gelüb gitme masârîfi tarafımdan verileceği” ifadesinde de bulunarak taahhütte bulunmuştur. Yani İstanbul’da görülecek davada kendi iddiasında haksız bulunması durumunda Hüseyin’in Trabzon’dan İstanbul’a gelip gitmesiyle ilgili yol masraflarını (masârif-i seferiyyesini) da karşılamayı taahhüt etmiş ve bu ısrarını (mütemerrid şurûtuna tevfikân)⁵² De’âvî Nezâretî’nde⁵³ bir senet imzalayarak göstermiştir. Ahmed Zaid’in arzualı karşısında Sadâret’ten Trabzon valisine bir şukka yazılarak durum izah edildikten sonra Hüseyin’in İstanbul’a gönderilmesi emredilmiştir⁵⁴.

⁴⁶ Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, s.86. Hasan Efendinin alacağından kat kat fazla borcu vardır. Meselâ sahaf Halil Efendiye 9721 kuruş, kâğıtçı İsmail Efendiye 1254 kuruş, bkz. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, s.258.

⁴⁷ Ayrıntısı için bkz. Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998 ve Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005, IV. Bölüm.

⁴⁸ BOA. A.MKT.DV, Dosya No 21, Gömlek No 16.

⁴⁹ Yazarı Nişâncızâde Muhyiddin Mehmed’dir. Osmanlı tarihçisi ve fıkıh âlimidir. Hoca Saadeddin Efendinin mülâzımlığını yapmıştır. Müderrislik ve kadılık yapmıştır. En önemli eserlerinden biri Mir’âtü’l-kâinât’tır. Yaratılıştan başlayarak Kanûnî Sultan Süleyman’ın saltanatının son yıllarına kadar gelen umûmî bir tarihtir. Müellif Kanûnî’den sonrasının henüz telif edilmediğini, kendisinin de çok yaşlı olması sebebiyle bundan sonrasını yazamadığını belirtir. Muhtelif tarihlerden derlenerek sekiz kısım halinde telif edilen eserin kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunduğu

gibi çeşitli baskıları da yapılmıştır (I-II, Bulak 1258, 1269; İstanbul 1290). Ayrıntısı için bkz. Tahsin Özcan, “Nişâncızâde Muhyiddin Mehmed”, *DİA*, C: 33, 2007, s.161.

⁵⁰ İzmirî’nin Mir’ât Hâşiyesi, bu eserin gerçek künyesi “Hâşiyesi âlâ Mir’âtü’l-Usûl (I-II, Bulak 1258, 1262; İstanbul 1285, 1296, 1302, 1304, 1309)”dür. Molla Hüseyin’in eseri üzerine yapılan en meşhur hâşiyeye olup bu eserde özellikle kelâm ve mantık kavramları ile Arap gramerine dair konularda geniş açıklamalara yer verilmiştir. 1751’de vefat ettiği bilinen İzmirî hakkında bkz. Ferhat Koca, “İzmirî, Mevlânâ Mehmed”, *DİA*, C: 23, 2011, s.529-530.

⁵¹ Bu belgede “Derviş Muhammed” ibaresi yer almaktadır.

⁵² İnatçı, ısrar eden, başkaldıran, âsileşen, âsi anlamlarındadır.

⁵³ Çavuşbaşıllık müessesesi yerine 1836 yılında kurulan, davalara bakan adliye teşkilatıdır. 1870’de Adliye Nezâreti adını almıştır.

⁵⁴ BOA. A.MKT.DV, Dosya No 21, Gömlek No 16.

1847 tarihli belgede olduğu gibi, 1849 tarihli olan bu belgelerde de kitap ticaretine dayalı bu borcun ne şekilde sonuçlandığı hususunda daha başka bilgi bulunmamaktadır. Ancak daha sonraya tarihli, aynı konu içerikli başka bir arşiv kaydı (şimdilik) tespit edilemediğinden oğul Hüseyin'in verdiği sözleri yerine getirmiş olduğu tahmin olunmaktadır. Zira gelişmeler göz önüne alındığında alacaklı Ahmet Zaid'in işin peşini bırakacak şahsiyette biri olmadığı anlaşılmaktadır. Belge analizine son vererek şimdiye kadar ele alınan bilgi ve belgeler üzerinden Osmanlı dünyasında kitapçılık faaliyetlerinin doğası ile alakalı birkaç sonuç cümlesi oluşturmak mümkündür.

Bir taraftan imamlık görevini ifa eden Akçaabatlı Derviş Mehmet'in diğer taraftan bir kitap tüccarı veya dağıtıcısı olduğu açıktır. Ancak belgelerin hiç birinde onun "imam" olduğunun kayıtlı olmaması ilginç bir durumdur. Kefilinin İstanbul'da bir sahaf olması, satın aldığı kitapları Anadolu'da bazı şehirlere dağıtması Derviş Mehmet'in kitap tüccarı olduğunun göstergelerindedir. Taşra için kitap temin edilen ana merkez, günümüzde olduğu gibi, XIX. yüzyılda da İstanbul'dur. Derviş Mehmet örneğinde aslen imam olmakla kitap ticaretinde faaliyet göstermek arasında bir irtibat kurmak, günümüz bakış açısına göre sistematik değil de münferit bir olaymış gibi görünse de, eski zamanlarda durum tam tersidir. Erünsal'ın İstanbul'da faaliyet gösteren onlarca sahafın terekesini inceledikten sonra ortaya koyduğu sonuçlardan biri zamanın sahaflarının kimliklerini açıkça ortaya koymakta; geriye hiçbir şüphe bırakmamaktadır: "*Terekelerden ve bazı belgelerden anlaşıldığına göre, sahaflık ilmiye mensuplarının rağbet ettiği bir meslektir. Sahaflar arasında çok sayıda müderris, kade, imam ve müezzîn vardır. Bu mesleklerle mensup kişilerin, sahaflığı ikinci iş olarak yaptıkları görülmüştür*"⁵⁵. Anlaşılan küçük yaşlardan itibaren kitaplar ile haşır neşir olan ulemanın, eski veya yeni fark etmez, piyasadaki kitapları tanıyor, biliyor olmaları sahaflık işinde ve dolayısıyla kitap ticaretinde yer almalarını teşvik etmiş; kolaylaştırmıştır.

Derviş Mehmet'in toplamda 38578 (33938+4640) kuruş gibi büyük bir borca hangi cesaretle girmiş olduğu sorgulandığında ise daha başka sonuçlara varmak mümkün olmaktadır. 38578 kuruş Osmanlı dünyasında büyük bir meblağı ifade etmektedir. Derviş

Mehmet her ne kadar bu miktarı peşin ödememiş olsa da, kendisine Devlet Basımevi çalışanlarından evrak müdürünün aracı olmasının yanında İstanbul'da bir sahafın da kefil olması, Derviş Mehmet'in İstanbul gibi devasa bir ekonomik merkezde itibar sahibi bir tüccar olduğunu göstermektedir⁵⁶. Belki de memleketi Trabzon'da bir de kitap dükkânı bulunmaktaydı. Derviş Mehmet'in İstanbul'da olduğu gibi Aydın, Karahisar, Sivas ve Trabzon gibi önde gelen Anadolu yerleşimlerinde de güçlü bağlantıları bulunmaktaydı. Erünsal'ın bahsi geçen çalışmasında yer alan kitap ve risalelerin fiyatları esas alındığında, 38578 kuruş ile bu devirde onlarca risale veya kitap satın almak mümkün görünüyor. Bu açı-

dan 1847 tarihli belgede kayıtlı olduğu üzere sadece Trabzon gümrüğüne ulaşan kitaplar dört sandık kadardı. Bu bilgi, diğer şehirlere aktarılan kitaplara tahvil edildiğinde Derviş Mehmet'in sayıca oldukça fazla kitap satın aldığı anlaşılmaktadır. 38578 kuruşun alım gücü hakkında bir kaç örnek vermek bu ticaretin veya borcun boyutlarını ortaya koyacaktır. Meselâ XVIII. yüzyılda Karadeniz'in dört bir tarafında taşımacılık yapan 15 metre uzunluğunda, ahşap ve yelkenli bir yük gemisi 1000 ile 2000 kuruş arasında bir değere, 20 metre civarında uzunluğa sahip olan aynı özellikteki bir gemi ise yaklaşık 5000 kuruş gibi bir değere sahipti⁵⁷. 1780 ile 1850 yılları arasında gıda fiyatlarının on kattan daha fazla arttığı, Osmanlı kuruluşunun dönemin yabancı paraları karşısında %90 değer kaybettiği gibi iktisadî değişimler de dikkate alındığında⁵⁸ Derviş Mehmet'in 1840'larda kitaba yatırdığı 38578

⁵⁵ Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, s.341.

⁵⁶ Durum böyle iken Derviş Mehmet'in 1830'lardaki Nüfus Defterlerine sadece "imam" olarak kaydedilmesi, diğer bir meşgalesi olan kitap ticareti hakkında hiçbir kaydın bulunmaması, ilk nüfus sayımına ait defterlerin "kayıt tutma anlamındaki" problemlerindedir.

⁵⁷ Necmettin Aygün, "Ships and Sailors Blacksea Transportation in 18th Century", *First International Congress of Eurasian Maritime History* (İstanbul

5-8 November 2012), *Seapower, Technology and Trade Studies in Turkish Maritime History*, F. Günergün and others (ed), Piri Reis University Publications, İstanbul 2014, pp.323-334.

⁵⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.210.

kuruş ile bölgeler arası taşımacılığa elverişli 15 metre uzunluğunda en az bir yelkenli satın almak mümkündür. Bahse konu olan belgeler ile çağdaş olan başka bir somut örneğe göre ise, 1840'larda Trabzon ve ona bağlı Rize, Akçaabat, Of ve Sürmene gümrüklerinde gelen giden eşyadan Şubat ayında tahsil edilen miktar 15000 kuruş kadardı⁵⁹. Tüm bu bilgiler göz önüne alındığında 38578 kuruşun satın alma gücü daha belirgin hâle gelmektedir. Bu nedendir ki, Derviş Mehmet'in bu kadar büyük bir meblağı kitaba yatırması, onun kitap ticareti ile ne türde bir beklenti içerisinde bulunduğunu ve ne derecede büyük bir sermaye hareketinin içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Derviş Mehmet'in bölgedeki en önemli kitap ithalatçılarından biri olabileceği akla gelmektedir. Kitap ticareti için 38578 kuruş borçlanmak ancak bu işin kârlı bir faaliyet alanı olmasıyla açıklanabileceği gibi Anadolu'da, arz-talep ilişkisine bağlı olarak kitap satın almaya müsait büyük bir pazarın mevcut olmasıyla da açıklanabilir. Nitekim 1893'te yazılan bir eserde geçen, "hemen her konakta bir kitap-hâne bulunur idi"⁶⁰ ifadesi anlamlıdır.

Sonuçta mesleği aslen imamlık olan Derviş Mehmet'in kitap toptancılığıyla, İstanbul'daki sahafılarla, Tabhâne-i Âmir'e'deki evrak müdürüyle, Devlet Basımevi'nden satın alınan 33938 kuruşluk kitap ile ve Ahmet Zaid'den satın alınan 4640 kuruşluk kitap ile olan bağlantıları bir hayli merak uyandırıyor, akla pek çok soruyu daha getiriyor. Şimdilik bu sorulara lâyıkıyla cevap vermek mümkün gözükmesine de, Derviş Mehmet'in vasıfları itibarıyla çok yönlü ve zengin bir kimse olduğu, iyi bir medrese eğitimi aldığı, öğrenme merakını vefat edene kadar devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Derviş Mehmet özelinde kitap ticareti veya sahafılıkla ilgilenenlerin genelde ulema sınıfından olduklarını, dolayısıyla medrese eğitiminden gelmeleri hasebiyle sahip oldukları bu formasyonları onları ilmin, ulemanın, kitabın ve sahafın bol olduğu İstanbul ile bir şekilde etkileşim içerisine girmeye teşvik edecek fırsatları doğurduğunu söyleyebiliriz. Karşılaşılan bu gibi fırsatlar bireye, esas meşgalesi imamlık da olsa, şüphesiz Derviş Mehmet örneğinde olduğu gibi kitap ticaretine veya kitap üzerine şirket kurarak ticaret dünyasına giden yolu açabiliyordu.

Ek I: BOA, Cevdet-Maarif, Dosya No: 30, Gömlek No: 1473

Trabzon Vâlisine

Trabzon sâkinlerinden Kal'anüma Karyesi(nden) Molla Velioglu Derviş Mehmed nâm kimesnenin bundan akdem Tab'hâne-i Âmir'e'den Errâk Müdürü Mehmed Efendi marifetiyle Tab'hâne-i mez-kûr malı olarak mübaya'a etmiş olduğu kütüb-ı mütenevvia esmânından (bedellerinden) ba-tabvül deyni olan 33938 kuruşu kable'l-edâ (ödmeden önce) vefâtı vukubulmuş olduğundan meblağ-ı mez-bûrun müteveffâ-yı merkumun (Derviş Mehmet'in) emvâl-i metrûkesinden tahsîli husûsu mukaddemâ devletlü paşa hazretlerine lede'l-iş'âr (bildirildiğinde) müteveffâ-yı merkumun (Derviş Mehmet'in) ol-tarafda deynini edâ edecek terekesi yok ise de kütüb-ı mez-kûreden Karahisar ve Sivas ve Aydın taraflarında mevcûd olan mikdârını abz ü kabz etmek üzere müteveffâ-yı merkumun (Derviş Mehmet'in) büyük oğlu Hüseyin nâm kimesne havalî-i mez-kûreye (bahsi geçen mahalle) giderek henüz bir haberi zühûr etmemiş olduğundan meblağ-ı mez-bûrun tahsîli mümkün olamayacağı cevâben tevârüd eden tabrîrât ve ilâm meallerinden anlaşılacak keyfiyyet Tab'hâne-i mez-kûr nâzırı saadetlü bey efendi hazretleriyle lede'l-muhâbere meblağ-ı mez-bûr muahharan (sonradan) müteveffâ-yı merkumun (Derviş Mehmet'in) bu tarafda (İstanbul'da) kefilî bulunan sabhâfesnafından Hacı Hasan Efendiden temâmen abz ve tahsil ettirilmiş ise de mûma-ileyh (Hasan Efendi) gâyet fakirü'l-hâl olarak bu keyfiyyet kendüsüne müstelzim gadr u zâr olmuş (kendisine zarar, zulme sebep olmuş) ve bu tarafda (İstanbul'da) bulunan ehîbbâsından (dostlarından)⁶¹ birine ol-cânbiden (Trabzon'dan) vürüd eden (gelen) kâğıd meallerinde müteveffâ-yı merkumun (Derviş Mehmet'in) bu tarafdan (İstanbul'dan) götürdüğü kitâblardan dört sandık kitab muahharan (sonradan) Karahisar cânibinden Trabzon gümrüğüne gelerek (getirilerek) el-yevm orada mevcûd olduğu muharrer (yazılmış) ve mez-kûr bulunmuş (söylenmiş) olduğundan sabhâf-ı mûma-ileyh (Hasan Efendi) husûs-ı mez-bûrun tesviyesi zımnında (bahsi geçen kitapların elde edilmesi hususunda) ol-tarafda (Trabzon'a) azîmet edeceğü beyân birle mez-kûr sandıklarda olan kitâblar müteveffâ-yı merkûmun (Derviş Mehmet'in) bu tarafdan (İstanbul'dan) götürdüğü kitâblar ise ber-mûceb-i defter⁶² aynen mûma-ileyh (Hasan Efendiye) teslîmi ve öyle olmayub da sâir eşyâ olduğu hâlde ma'rîfet-i şer'le bey' ve fûrubt olunarak (satılarak) esmân-ı bâsilâsından (elde edilen gelirinden) mattûb-ı mez-kûrunun (devletin talep etmiş olduğu miktarın: 33938 kuruşun) istîfâsı (elde edilmesi, alınması) husûsu nâzır-ı müşârun-ileyh (Tab'hâne nazır) tarafından ifâde ve inbâ kılınmış (haber verilmiş) ve sabhâf-ı mûma-ileyh (Hasan Efendi) dahi ol-tarafda (Trabzon'a) azîmet etmiş (gütmüş) olmakla mûma-ileyhin (Hasan Efendinin) gadrden vikâyesi (zulümden korunması) zımnında (bususunda) ber-minvâl-i muharrer icâbının (gereğinin) hüsn-i tesviye ve icrâsıyla (layıkıyla gerçekleştirilmesi) (ve) keyfiyetin iş'ârı (durumun 'tarafımıza' bildirilmesi) husûsuna himmet buyurmak siyâkında (bususunda) kaime.

fi 27 Safer sene 1263 (14 Şubat 1847)

Mühür (Seyyid Mustafa)

⁵⁹ Yakın bir zamanda yayımlanmayı planladığımız "Karadeniz'den Akdeniz'e Osmanlı Ekonomisi Ticaret ve Taşımacılık İlişkileri" adındaki basılmamış kitabımızdan alıntıdır.

⁶⁰ Necib Asım, *Kitap*, s.102.

⁶¹ Kelimeyi Arapça "Sırdaş" anlamına gelen "Ahbâ" imlâsıyla da okumak mümkündür.

⁶² Buradaki "defter" ifadesi, Derviş Mehmet'in satın aldığı kitapların adlarını, adedini ve bu kitaplar için ödemesi gereken bedeli, kaç taksit hâlinde ve ne zaman ödeyeceği gibi bilgileri gösteren resmi tutanak anlamındadır.

**Ek II: BOA. Sadâret Mektubî Kalemî Belgeleri (A.MKT.DV),
Dosya No: 21, Gömlek No: 16, 29 Zilhicce 1265**

Ma'rûz-ı kullarıdır ki

Trabzonî Dervîş Muhammed nâm kimesnede sekiz 'aded Mir'ât-ı Kâ'inât ve sekiz 'aded Mir'ât Hâşiyesi İzmirî ve yirmi 'aded Dede Cengi bâbâst olarak dörtbin altıyüz kırk gurusu matlûbumuz olub merkum bundan akadem vefât edüb oğlu Hüseyin nâm terekesini zabt eyleyüb mezkûr kitablardan fûruht olunmayanlarınun tarafımızca irsâl (gönderilmesi) ve fûruht olunanın (satılanların) babâsını (kazmeti olan) üçbin yüz seksen sekiz gurusu zimmetindedir (borcumdur) deyü hüçür-ı bâkimde (bâkim hüçurunda) ikrâr etmişiken bâkimin 'azl olması ve şâhidlerimiz(in) der-Âliyyede bulunması hasebile şimdî inkâr yüzlerini tutub edâsına ezâ ve ta'allül ediyormuş sâye-i' adâlet-vâye-i şehinşâbâde ibkâk-ı hakke olduğundan Anadolu Kazı'askeri hüçürunda bi'l-mürâfa'a (duruşma tertip olunarak) hakke-ı 'abidânem (hakemün) izhâr olunmasıçün Âsitâneye (İstanbul'a) gönderilmesini emr Trabzon Vâlîsine bir kut'a fermân-ı 'âlinin i'tâ ve ihsân buyurulması ve eğer iddiâmda isbâta kadir olamazısem gelüb gitme masârifi tarafımdan verileceği 'arzına cesâret kalınmışdır ol-bâbda ve herbâlde emr u fermân men lebu'l-emrindir

Bende

Ahmed Zahid Kulları

Kaynakça

a-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet-Maarif, Dosya No: 30, Gömlek No: 1473.
BOA. 1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri, s.83-90.
BOA. Maarif Nezareti Fonu, Mektubi Kalemî (MF.MKT), Dosya No: 130, Gömlek No: 38.
BOA. MF.MKT, 1238/43.
BOA. A.MKT.DV, Dosya No: 21, Gömlek No: 16.
Trabzon Şer'iyye Sicilleri, Defter No: 1889, sayfa No: 36a.

b-Araştırma ve İncelemeler

Akçaabad Vakfıkebir Nüfus Kütüğü 1835-1845, (Haz. Ali Mesut Birinci ve diğerleri), Vakfıkebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını, İstanbul 2012.
Akçaabat-Vakfıkebir Öşür Defteri, (Haz. Zehra Topal), İstanbul Vakfıkebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını, Ankara 2005.
AYDIN, Mahir, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, s.81-106.
AYGÜN, Necmettin, "Ships and Sailors Blacksea Transportation in 18th Century", *First International Congress of Eurasian Maritime History* (İstanbul 5-8 November 2012), *Seapower, Technology and Trade Studies in Turkish Maritime History*, F. Günergün and others (ed), Piri Reis University Publications, İstanbul 2014, pp.323-334.
AYGÜN, Necmettin, "Dinî Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler: Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, Sayı 22, Güz 2007, s.61-82.
AYGÜN, Necmettin, "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefati", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 7, Güz 2009, s.39-78.
AYGÜN, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005.
AYVAZOĞLU, Beşir, *Üçüncü Tepede Hayat Beyazıt Meydanı'nın Derin Tarihi*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2012.

EMECEN, Feridun, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010.

ERDOĞAN, Mustafa, "Bursalı Rahmî'nin Divanı Üzerine", http://turkoloji.cn.edu.tr/E.SKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/mustafa_erdogan_bursali_rahmi_divan.pdf.

ERÜNSAL, İsmail E, *Osmanlı Kültür Taribinin Bilinmeyenleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

ERÜNSAL, İsmail E, *Osmanlılarda Sabıflık ve Sabıflar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

ERÜNSAL, İsmail, "Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi", *DİA*, C:17, 1998, s.173.

GEDİKLİ, Fethi, *Osmanlı Şirket Kültürü*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

KILIÇ, Dündar Ali, "Tarih Boyunca Trabzon Havalisinde Kütüphaneler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, 2001, s.305-313.

KOCA, Ferhat, "İzmiri, Mevlânâ Mehmed", *DİA*, C: 23, 2011, s.529-530.

KUT, Turgut, "Dârü't-tbâa", *DİA*, C: 9, 1994, s.10-11.

KÜÇÜKERMEN, Önder, *Kitabi Hamdi Efendi ve Trabzon*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2014.

Necib Asım, *Kitap*, (Haz. A. Yıldız), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2012.

ÖZCAN, Tahsin, "Nişancızâde Muhyiddin Mehmed", *DİA*, C: 33, 2007, s.161.

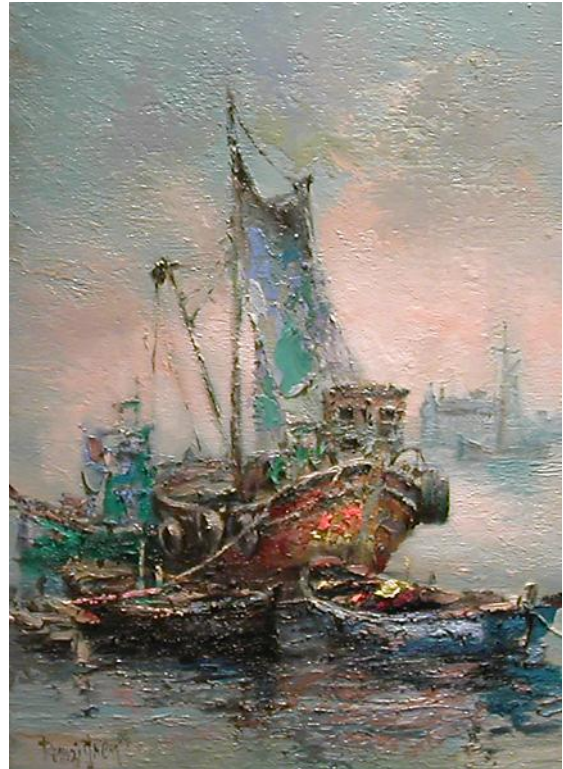
PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.210.

SABEV, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006.

TOROS, Taha, *Mâzî Cenneti I*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

UZUNÇARŞILI, İ. H, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih kurumu Basımevi, Ankara 1988.

YÜKSEL, Emrullah, "Birgini", *DİA*, C: 6, s.191-194.

Konya Valiliğinden Sadrazamlığa Bir Ömür “Devletlü”: Avlonyalı Ferid Paşa

Savaş AÇAR ASÜ, FEF, Tarih Bölümü IV. Sınıf Öğrencisi

Ferit Paşa'nın Hayatı: Osmanlı devlet idaresinde Balkan kökenli, özellikle de Arnavut asıllı çok sayıda devlet adamı vardır. Devlet hayatında önemli sorumluluklar üstlenen yöneticilere baktığımız zaman Balkan vilayetlerinde doğmuş ve kısa zamanda kabiliyet ve çalışkanlığı ile dikkat çekerek devlet hayatında önemli görevler almış, daha da yükselerek sadrazamlığa kadar ilerlemiş pek çok devlet adamı vardır. Bu devlet adamları arasında Arnavut asıllı olanlar ayrıca dikkat çekmektedir. Bunlardan biri de Avlonyalı Ferit Paşa'dır.

Ferit Paşa, Miladi 1851 (H. 1268) Yanya'da doğmuştur. Babası Mustafa Nuri Paşa'dır. Baba tarafından soyu, kaptan-ı derya Sinan Paşa'ya dayanmaktadır. Anne tarafından da Tepedelen'den Ali Paşa soyundandır. Avlonya, 19. Yüzyıl Osmanlı Balkan vilayetlerinden Yanya'ya bağlı bir sancaktır. Ferit Paşa Türkiye'de “Avlonyalı” adıyla meşhur olmuştur. Ferit Paşa'nın ataları da Avlonya'da kendi zamanında “Konyalı” olarak tanınmaktadır. Ferit Paşa Yanya'da İlkokulu bitirdikten sonra Rum lisesinde okumuştur. Daha sonra birçok özel öğretmenden ders alarak Fransızca, Arapça, Rumca ve İtalyanca öğrenmiştir.

Avlonya, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdikten sonra ticaret yollarının da buraya yönlendirilmesiyle canlılık kazanmıştır. Fransız tarihçi Gilles Veinstein'a göre, Osmanlı Devleti'nin eline düşen Avlonya uzun süre Adriyatik'in en kuzey noktasındaki Osmanlı mülkü olmuş ve burada ticaretin canlandırılmasıyla İtalyan şehirleriyle deniz ticareti önemli bir mesafe kat etmiştir. Diğer yandan önemli bir gelişme ise Evliya Çelebi'nin Avlonya gezisi sırasında Venedik saldırılarına karşı yapılan Avlonya kalesi hakkında aktardıklarıdır. Machiel Kiel, Evliya Çelebi'nin uzunca bahsettiği Avlonya kalesini Osmanlı askeri mimarisinin Balkanlar'daki en etkileyici eserlerinden biri saymıştır. (Abdülhamit Kırmızı, Avlonyalı 2014, s.17).

Avlonyalı Ferit (1851-1894) Sultan Abdülhamit'in Konya Valisi ve aynı zamanda Jön Türk İhtilalinden önceki son sadrazamdır. Avlonyalı'nın hayat hikâyesi, Yanya'dan başlayarak Girit, Bosna,

Hersek, Sofya, Diyarbakır, Malatya, Elazığ, Halep, Konya, İzmir, Kahire ve San Remo'ya kadar uzanmaktadır. Ferit Bey henüz on sekiz yaşındayken Girit'te, Resmo ve Kandiye sancaklarında görevli olan babası Mustafa Bey'in yanında küçük memuriyetlerde görev yaparak tecrübe kazanmıştı. Tarih 1868'i gösterdiğinde Ferit Bey, Resmo'da memurluk görevine başlamıştı. Tam da bu vakitlerde Balkanlar çalkantılı bir dönem içerisindeydi.

İlk Görevler, Girit, Bosna, Bulgaristan, Diyarbakır: Ferit Bey, babasının yanında ilk devlet görevleriyle tanışmıştı. Babasının onun üzerinde etkisi oldukça büyüktü. İlk olarak Resmo ve Kandiye sancaklarında babasının yanında küçük memuriyetler ile yetişen Ferit Bey, 1866'da Girit'e bağlı bulunan Resmo Sancağı Cınayet Baş Kitabetine memur olarak başlamıştır. Girit İsyanı, Ferit Bey'in memurluk yıllarına denk gelmiştir. Sadrazam Sait Paşa, 1867'de bizzat Girit'e giderek idareyi ve güvenliği sağlamak amacıyla dört ay kadar bir süre kalmıştır. Sait Paşa, Girit'i beş sancağa ve bunlara bağlı yirmi kazaya bölen ve Hristiyanlara idarede temsil hakkı veren yeni vilayet nizamnamesini hazırlayıp yürürlüğe koymuştur. (Kırmızı, Avlonyalı, s.35).

Ferit Bey, burada Tanzimat'ın bu önemli şahsiyeti ile tanışma fırsatı bulmuştur. Semih Mümtaz'ın naklettiklerine bakacak olursak Maliye ve Ticaret Nazırlığı görevinde bulunan Celaladdin Paşa'nın sık sık Ferit Bey'i ziyaret ettiği anlatılmaktadır. Ferit Bey'in, Celaladdin Paşa'dan etkilenip oğluna Celaladdin ismini verdiği kaynaklarda geçen bilgiler arasında mevcuttur. Girit'in yaşadığı bunalım halk üzerinde etkili olduğu kadar küçük memuriyetler üzerinde de olumsuz etkiler bırakmıştır. Memurlar bazen on aya yakın bir sürede maaş alamıyorlardı. 1866'da başlayıp üç yıla yakın süren Girit İsyanı, on binlerce insanın ölümüne ve on binlerce insanın da göç etmesine neden olmuştur. Bununla birlikte bu isyan hareketi, bölgedeki nüfusun yarıya inmesine neden olduğu gibi, Osmanlı Devleti'ni iflasın eşiğine getirmiş ve ileride Bosna'da patlak verecek olan isyanın da yolunu açmıştır. Ferit

Bey, Girit'te yakından takip ettiği bu isyan hareketinin bir benzerini de Hersek'te yeniden yaşayacaktır. Babasının Hersek Mutasarrıflığı'na tayin edilmesi üzerine Ferit Bey buradaki görevinden istifa ederek babası ile birlikte Hersek'e gitmiştir. 1875'te büyük güçlerin devreye girmesiyle Osmanlı Avrupası'nda baş gösteren isyanlar Osmanlı idaresini alt üst etmişti. Avusturyalıların körüklemesiyle Bosna'da çıkan isyan, Ferit Bey'in bizzat imparatorluğun parçalanmasını yaşamak mecburiyetinde bırakmıştır. Babasının mutasarrıf olduğu Hersek'e bağlı Nevesin kazasında çıkan olaylar devletin de ihmâl etmesiyle giderek büyümüştü. Bu isyan hareketi Bosna-Hersek'in kaybına neden olduğu gibi Osmanlı Devletinin de çöküşünü hazırlamıştır.

Ferit Bey, iki yıl İzvornik tahrirat muavinliği yaptıktan sonra 1875'te başlayan Hersek İhtilalinin tahkiki için teşekkül eden mahkemenin başkâtibi olarak görev almıştır. Daha sonra Gaçka sancağı tahrirat müdürü olarak göreve devam eden Ferit Bey, Ahmet Muhtar Paşa'nın talebi üzerine rütbesi yükseltilmiştir. Ferit Bey buradaki görevinden sonra altı aya yakın bir süreyle Trebinye kaymakamlığı görevinde bulunmuştur. Piyer Loti-Sıkıntı Çiçekleri adlı eserinde Trebinye kentinin isyan hareketiyle birlikte hayalet bir şehre dönüştüğünden bahsetmektedir. (Kırmızı, Avlonyalı, s.37) 1875'te Hersek'te alevlenen isyan ateşi Rusların körüklemesiyle Bulgaristan'a, Sırbistan ve Karadağ'a sıçramış ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'ni hazır olmadığı bir savaşa, 1877-1878 Rus Harbi'ne sürüklemiştir. Ferit Bey, daha önceki görevlerinde olduğu gibi burada da Osmanlı Devleti'nin topraklarının kaybedilmesini bizzat yaşayacaktır. Bu olaylar yaşanırken Ferit Bey, yedi ay sürecek olan Bulgaristan Komiser Muavinliği görevine başlamıştır. Ferit Bey'in Bulgaristan görevi ilk diplomatik tecrübesi olduğu gibi, O burada Osmanlı idaresinin yıkılışı ve yeni bir devletin kurulmasına da tanıklık etmiştir.

Diyarbakır Adliye Müfettişliği: Ferit Bey, Bulgaristan'daki görevinden sonra 1879'da Osmanlı Devleti'nin bambaşka bir bölgesine gitti. O dönemde Malatya, Mardin, Siirt ve Harput sancaklarını içeren Diyarbakır'a Adliye Müfettişi olarak giden Ferit Bey iki yıla yakın bir süre bu görevi yapmıştır. Bütün Anadolu'yu etkileyen uzun ve sert kış yüzünden Diyarbakır ve çevresi Feri Bey'in görev yıllarında bir kıtlık yaşamıştır. Bununla birlikte eşkıyaların ve devletin para politikası hem kıtlığın daha da artmasına hem de halkın ayaklanmasına ortam hazırlamıştır. Özellikle kaime (kâğıt

para) uygulamasının bir anda getirilmesi, (sikke türündeki) altın ve mecdiye paraların da geçmediği viyayette en fazla kullanılan beşlik paranın birden kaldırılması ve değiştirilme usulünün çok düşük olması vatandaşı çok zor durumda bırakırmıştı. Esnaf ve tüccarlar artık beşlik paranın yüz paraya dönüştürülmesini bile kabul etmiyordu. Bu politikalar yüzünden devlet bu mali durum ile halkın gözünde büyük bir itibar kaybetmişti.

1880 tarihli bir İngiliz raporunda verilen bilgiler her şeyi açıkça ortaya koyuyordu. Mali durumun kötü olmasından dolayı özellikle Mardin kazasında sokaklarda açlıktan ölen insanların olduğu, caddeler dilenciler ile dolu, parası olanlar bile ekmek bulamıyor, kazaların birçok yerinde nüfus neredeyse yarı yarıya inmiş durumdaydı. Bununla birlikte ticaret neredeyse durmuş, halk eşkıyalar yüzünden şehirlerarası ulaşımında sıkıntı çekiyordu (Kırmızı, Avlonyalı, s.44).

Diyarbakır Ekmek İsyanı: Diyarbakır'da tüm bu olanlar yaşanırken aynı yıl içerisinde halk ayaklanmıştı. Diyarbakır Valisi İzzet Paşa, İstanbul'a gönderdiği raporda halkın fırınlarda ekmek bulmadığını ve fiyatların yükselmesinin de halkın ayaklanmasına neden olduğunu bildirdiyordu. Adliye Müfettişi Ferit Bey ve defterdar bölgeye gönderilmişti. Ayaklanma çıkaran halk sakinleşmiyor, Taş ve sopalarla saldırınca gerekli müdahale yapılmış olaylar yüzünden yaralı ve ölü sayısı da artmıştı. İzzet Paşa toplananların çoğunun Gayrimüslim, pek azının Müslüman olduğunu belirtip, isyanın ekmek isyanı olmadığı hükümet yönetimine karşı yabancıların desteğiyle halkın ayaklandığını söylüyordu. Ferit Bey'in de çalışmalarıyla Sivas'tan buğday getirilmiş, fiyatlar düşürülmüş ve olayların daha da artmasını engellemek için Dersim'den gerekli askerî kuvvet takviyesi yapılmıştır.

Diyarbakır Telgraf Başmüdüğü'nün anlattıklarına göre ise olayın özü farklıydı. Osep Efendi bazı Kürt esnafların da zihinlerini karıştırarak gelen yiyecek ve yakacak gibi başka zaruri ihtiyaçları da kendi tekeline alıyordu. Böylece tekeline aldığı malları kendi adamlarıyla köylerde yüksek fiyata satmış ve köylülerin de isyan edip onu darp ettiklerinden bahseder. İngiliz konsolosu Bernham Diyarbakır'dan ayrıntılı bilgileri aktarıyordu. Anlattıklarına göre vali, açlığın sebebinin ve isyanların çıkmasının nedeni olarak Osep Efendi olmadığını bunun üzerine halkın ihtiyaçlarına gerekli cevap vermediği gibi tutuklamalar da yaptığı verilen bilgiler arasın-

daydı. Konsolos Bernham'ın anlattıklarına göre olayların çıkmasının dört sebebi, Buğday tekeline alanlarla işbirliği içinde olan valinin kötü idaresi, Vilayet idare meclisinin yolsuzluğu, Osep Efendi'ye duyulan kin ve son olarak da yabancıların etkisi gibi sorunlardı.

Malatya Vakası: Bilindiği üzere Diyarbakır vilayeti beş sancaktan oluşmaktaydı. Ferit Paşa, Diyarbakır'dayken üç ay öncesinde Malatya'da ayaklanmalar çıkmış, mutasarrıf vekilini ve diğer bazı vilayet memurlarını hedef alan gösteriler yapılmıştı. Bu vukuatın da temel sebebi beşlik paranın değerinin düşürülmesiydi. Bu olaylar sırasında buğday pazarı yağmalanmış, hükümete ait kamu binaları hedef olarak gösterilmişti. Olayın elebaşları şikâyetlerini valiyeye telgraf ile duyuruyordu. Vali bu duruma boyun eğerek, bazı memurları görevinden almıştı. Bu durum üzerine hükümet Ferit Paşa'nın derhal Malatya'ya gidip düzeni sağlamasını emretmiştir.

Trotter'e göre olayların üç ana sebebi vardı. Bunlar, akçenin değerinin düşürülmesi, şehri besleyecek olan tahılların bazı kimselerce tekellerine alınması ve mahalli hükümetin devletin kararlarını yöredeki halka iyi anlatamamış olmasıydı. (Kırmızı, Avlonyalı, s.48). Ferit Paşa bölgede güveni sağlamış ve burada söz sahibi olanları İstanbul'a gönderilmelerini sağlamıştı. Çünkü bölgede söz sahibi olanlar nüfuzunu istedikleri gibi kullanıp devleti zor durumda bırakabiliyorlardı. Adliye Müfettişinin bir diğer görevi de hapisanelerin denetlenmesiydi. Ferit Paşa bölgedeki hapisanelerin halini görüyordu. Mardin hapisanesinde karşılaştığı durum üzerine Adliye Nezaretine telgraf göndererek kötü koşullar altında insanların yaşamına değiniyordu.

Ferit Paşa durumu Adliye Nezareti'ne izah ettikten sonra Şura-yı Devlet'e gitmiş bu durumun biran önce düzelmesi için gerekli çalışmaların yapılması için ödenek sağlamıştır. İki yüz kişinin bile kalmasına müsait olmayan yerde dört yüz kişiye yakın mahkûm bulunuyordu. Bu yüzden habis bir tifüs hastalığının başlaması üzerine mahkûmlar Diyarbakır'a gönderilmiştir. Ancak oradaki hapisane de haddinden fazla dolu olunca Vali gelen mahkûmların başka bir binaya yerleştirilmesini istemiştir. Başlayan tifüs hastalığı diğerlerine de bulaşınca ölümlerden kaçınılmaz olmuştur. Ferit Paşa, Diyarbakır görevinden sonra İstanbul'a gelmişti. Burada yeni adliye kanunlarının nasıl icraya konulacağını tayin edilecek bir komisyonda görev alması istenmişti. Ancak geçici bir görev ile Halep'e gönderilmiştir. Ferit Bey'in Halep'teki görevi iki ay kadar sürmüştür.

Konya Valiliği: Bir insan bir yere taşınırken ya da tayin edilirken neredeyse tüm hayatını da beraberinde götürür. Ferit Paşa, görev

yaptığı yerlerde tecrübe kazanarak Konya'ya gelmiştir. Konya büyük bir vilayet konumunda olduğu gibi o günkü koşullarda Antalya, Isparta, Burdur ve Niğde birer sancaktı. Bugün il olan Nevşehir ve Aksaray birer kaza durumunda olup Niğde Sancağına bağlı idi. Avlonyalı Ferit Paşa resmi olarak Mart 1898 tarihinde Konya'da göreve başlamıştı. Ferit Paşa göreve gelir gelmez ilk olarak vefat eden selefi Ali Kemal Paşa'nın borçları ve alacaklarıyla ilgilenmişti. Ferit Paşa Konya'da olduğu sıralarda Alman sefir burayı gezerek burası hakkında bilgiler aktarıyordu. Alman sefir Rudolf Linda'ya göre Konya'nın nüfusu beş bin Ermeni, Rum ve Yahudi olmak üzere elli bine yakındı. Yine şehrin gelişmemiş olduğu belirtilirken, muhteşem Selçuklu kalıntılarına da sahip çıkmadığı sefir tarafından ifade olunmaktaydı. Ferit Paşa'nın Konya'ya gelmesiyle bölgede bir canlılık yaşanmıştı. Vali Ferit Paşa, Konya'da vilayet kadrosunu oluşturmak amacıyla kendisiyle uyum içinde çalışacak olan ulema ve eşraf zümresini bulmuştu. Ferit Paşa İstanbul'dan Konya'ya gelirken sadece tecrübesini getirmemiş, daha önce beraber çalıştığı adamları da getirerek ilerde bir sıkıntı yaşanmasını istememiştir. Özellikle vilayet kadrosunda değişiklikler yaparak bir yenilenme süreci başlatmıştır.

Ferit Paşa, göreve başlar başlamaz memurların şikâyetleriyle karşılaşmıştı. Vilayetteki kaymakamlar, müdürler, kâtipler ve diğer devlet memurları çok düşük maaşlar alıyorlardı. Durum böyle olunca da memurlar sürekli şikâyetlerini dile getirerek maaşlarına zam yapılmasını istiyorlardı. Tüm bunları göz önünde bulunduran Ferit Paşa çalışmalara hız vererek komisyonların kurulmasını istemiş ve devlete ait tapu mallarının da araştırılması için sancak ve kazalara görevli memurları göndermiştir. Konya tarım bölgesi olduğundan dolayı yazları sıcak ve kurak geçmekteydi. Bu durum da halkın su ihtiyacını zora soktuğu gibi sulama ihtiyacına da engel oluyordu. Ferit Paşa Diyarbakır'da görevli iken bunun benzeri bir durumu az çok gördüğünden bu durumun aşılması için gerekli çalışmaların yapılmasını istemiştir. Vali Ferit Paşa, İstanbul'a telgraf göndererek tarımla uğraşan kesimin ihtiyaçlarının karşılanması için kredi imkânının sağlanmasını istemiştir. Bununla birlikte ambarlarda bulunan zahirenin elden çıkarılması ve ticarete bir canlılık gelmesini sağlamaya çalışmıştır.

Ferit Paşa, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne başvurarak Konya'daki toprakların çiftçilerin ihtiyaçlarını karşılayacak derecede çalışmaların yapılmasını istemiş, iyi bir toprak tespitinin yapılarak verimin daha da artmasını amaçlamıştır. Ferit Paşa'nın toprağa ve çiftçiye bu kadar önem vermesinin sebebi daha önce ailesiyle beraber Arnavutluk'un verimli topraklarında yaşamasından kaynaklanmaktaydı. Ferit Paşa'nın girişimleri sonucu arazi kullanım çalışmaları için görevlendirilen ziraat mühendisleri Konya bölgesine gelerek

araştırma ve çalışmalara başlamışlardı. Tarım alanındaki çalışmalar başladıktan sonra Feri Paşa bölgede hayvancılığın geliştirilmesi ve buna bağlı olarak yağ, peynir, şeker fabrikalarının kurulup bölgeye katkı sağlamasını planlamıştı, Bunun yanında halı imalatını başlatıp, imalatın Avrupa ile rekabet edebilir hale gelmesini sağlamıştır. Diğer yandan sulama ihtiyacının giderilmesi amacıyla Karaviran Gölü'ne işçiler göndererek göl merasının temizlenmesini sağlamıştır.

Ferit Paşa'nın daha önce karşılaştığı bir durum da hapisanelerin kötü koşullar altında olmasıydı. Niğde sancağındaki hapisanede tifo hastalığı zuhur edince, hapisanelerin yeniden inşa edilmesi ve yeni binaların kurulmasına teşebbüs edilmiştir. Halk, yazın kurak geçmesinden etkilenmesine rağmen, Konya valisi gerekli yardımlarda bulunarak yeni yapıların inşa edilmesinde rol oynamıştı. Ferit Paşa, Konya Ovasının su ihtiyacının giderilmesi için daha önce de çalışmalara başlamış ve bunun faydalarını görmeye başlamıştı. Bu konudaki önemli projelerinden biri olan göllerin Konya ovasına akıtılması projesini artık faaliyete geçirme zamanı gelmişti. Bu su projesi, Beyşehir ve Karaviran göllerinin Konya ovasına akıtılmasıdır. Bu proje 1860'lardan beri devletin gündeminde olmasına rağmen daha önceki valiler döneminde bir türlü sonuca bağlanamamıştı.

Sonuçta Ferit Paşa, Konya'daki çiftçilerin ihtiyaçlarını gidermek, toprağın durumunu anlamak ve buna bağlı olarak tohum çeşitlerinin bölgeye kazandırılıp verimin artmasını planlamış ve gerekli adımları atmıştı. Ferit Paşa, Konya Ovasının sulama işi projesinin peşini bırakmayarak ve yıllar sonra sadrazamlığı sırasında bu projenin tamamen gerçekleşmesi için elinden geleni yapmıştır. Bu proje Ferit Paşa'nın valilik yıllarındaki girişimleriyle başlamış ve onun sadareti döneminde, 1907'de Haydarpaşa-Bağdat Demir-yolu Şirketi'ne keşif bedeli alınarak ihaleye bırakılmıştır.

Ferit Paşa'nın bir diğer önem verdiği konu da eğitim idi. Konya, medreselerin çokça bulunduğu bölgelerden biriydi. Ferit Paşa ilk olarak var olan medreselerin tamir edilmesini ve medreselerin daha iyi bir eğitim vermesini sağlamıştır. Özellikle 1902'de Konya'dan İstanbul'a yoğun bir talebe göçü yaşanmaktaydı. Ferit Paşa, bu durumun engellenmesi için gerekli raporları hazırlatarak Darülfünun, Darülmualimin, Mekteb-i Nüvvab gibi yükseköğretim kurumlarının taşrada kurulmasını istemiştir. Ferit Paşa, bu çalışmaların meyvesini özellikle sadrazam olduktan sonra görmüştür. Bu dönemde ise artık İstanbul'dan Konya'ya yoğun bir talebe göçü yaşanmaya başlamıştı.

Ferit Paşanın, Konya'da göstermiş olduğu çalışmalar o dönemdeki diğer iller ile kıyaslanmayacak derecedeydi. Buna bağlı olarak

Konya halkı Ferit Paşa'ya çok değer vermiş, yaptıklarının karşılığını her zaman hakkıyla vermişlerdir. Ferit Paşa ayrıca, Konya'da bozulan düzeni sağlayarak halkın güven içerisinde yaşamasını sağlamıştır. Beyşehir Gölü'nden sağlanan su ile halkın tarım alanından daha çok verim almasını sağlamış ve Çayırbağı su projesiyle de halkın günlük su ihtiyacını gidermiştir. Konya'ya bağlı bulunan sancak ve kazalarda gerekli çalışmaları yapmış, özellikle bozuk olan yolların yapılmasını sağlayarak bölge halkının gönülünü fetretmiştir. Bunun yanında sağlık alanında da çalışmalar yaparak halkın hastalıklara karşı korunması amacıyla bölgede hastanelerin kurulmasını sağlamıştır. Bu alandaki en önemli eserlerinden biri de Gureba Hastanesi'dir. Bugün hala izlerini görebileceğimiz Feridiye Mahallesi, Feridiye Karakolu, Feridiye Caddesi gibi eserler Ferit Paşa'nın döneminden kalma eserlerdir.

Sadrazam Ferit Paşa: Ferit Paşa, Konya'da vali iken İstanbul'a çağrılmıştı. İstanbul'a gelen Ferit Paşa bir süreliğine Rumeli Vilayetleri Komisyonu'nda görev yapmıştır. Rumeli vilayetlerinde talimatlara uyarak müfettişleri tarafından hazırlanan raporlar komisyona gönderilip burada incelenmesi sağlanıyordu. Abdülhamid döneminde otuz üç yıl boyunca ondan sonra en yüksek mertebede bulunabilecek kimse yoktu. Konya Valisi Ferit Paşa'nın İstanbul'a getirilmesinde kuşkulanan Said Paşa, yerine sadrazam olarak atanacağını düşünerek bu durumdan dolayı komisyondaki görevinde Ferit Paşa'yı zor durumda bırakmıştı. Said Paşa'ya göre; ülkeyi kontrol eden şahsi ve sorumsuz idare sisteminden dolayı yapılacak hatalar hükümeti bir kaosa sürükleyecektir. (Kırmızı, Avlonyalı, s.223) Burada merak konusu olan Makedonya konusunda padişah ile arası bozulan Ferit Paşa'nın durumuydu. Diğer yandan bu gelişmeleri daha fazla kaldıramayan Said Paşa istifa etmiş, padişah her ne kadar istifasını geri çekmesini istemişse de Said Paşa istifasını vererek bunun üzerine padişaha Makedonya idaresindeki reformların yetersizliğini belirten mektup yazmıştı. 14 Ocak Çarşamba günü Said Paşa'nın istifası üzerine Rumeli Komisyonu'nun reisi olan Ferit Paşa sadrazamlığa getirilmiştir.

Ferit Paşa sadrazam olduktan sonra birçok devletten önemli diplomatlar Babıali'ye akın ederek onu kutlamaya gelmişlerdir. İngiltere, Yunanistan, Sırbistan Maslahatgüzarları, Bulgaristan, Rusya, Avusturya ve Fransa baş tercümanları, İran ve Almanya sefirleri sadrazamı kutlamak için gelenlerdi. Bu ziyaretler sırasında da özellikle Rusya baş tercümanı Yavkof, Rumeli vilayetleri hakkında konuyu açınca Ferit Paşa uygulamaya konulan kararların işlediğini ve padişahın bu konudaki tavrını belirtmişti. Almanya ve Avusturya-Macaristan ile sıkı ilişkiler içerisinde bulunduğu belirtilen Ferit Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinde bu devletlerin büyük etkisi olduğu düşünülüyordu. Özellikle Alman büyükelçi Baron

Marşal daha önce Konya'ya ziyaretler gerçekleştiriyordu. Ancak daha sonraki ziyaretlerinde Ferit Paşa'nın çalışmalarına denk gelince durumu padişaha anlatarak böyle başarılı bir devlet adamının daha iyi bir mertebeye getirilmesi gerektiğini anlatmıştır. Ferit Paşa'nın sadrazam olduğu sıralarda Balkanlar'da çalkantılı bir dönem yaşanıyordu. Özellikle Arnavut meselesi gündemdeyken padişahın Arnavut kökenli birini sadrazamlığa getirmesi tartışma konusu olmuştur. Ancak kaynaklardan ve sefirlerin verdiği bilgilerden anlaşılıyor ki padişah Arnavutluk meselesi sebebiyle Ferit Paşa'yı sadrazamlığa getirerek konunun halledilmesi ve Balkanlar'daki durumun hafifletilmesi amaçlanmıştı.

Ferit Paşa'nın sadrazamlığı sırasında hükümet Makedonya ile savaş tehlikesi yaşamıştı. Bu durumun yaşanmasından sonra padişahı bir telaş kaplamışsa da Ferit Paşa soğukkanlı davranarak padişahı sakinleştirmiştir. Diğer yandan daha göreve geleli bir ayı dolan Ferit Paşa'nın Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ile Makedonya konusunda bazı kararlar aldıkları söylentileri dolaşınca sadrazam istifa teşebbüsünde bulunmuştu. Ferit Paşa'nın böyle bir girişimde bulunmasının nedeni padişahın vermiş olduğu kararlarda etkili olması, her seferinde sunulan fikirlerin geri çevrildiği ve bu kararların her an ölümcül olacağı korkusuydu. Bu yaşanan durum karşısında padişahın da ısrarı üzerine Ferit Paşa görevine devam etmişti. Zaman geçtikçe olayların ardı arkası kesilmiyordu. Özellikle 1903 yılında felaketler hiç bitmeyecek gibiydi. Bir Pazar akşamı Bulgar çetecileri Manastır, Selanik ve Ohri'de telgraf hatlarını kestikten sonra Osmanlı garnizonlarına saldırarak İinden İsyanını başlatmaları devleti çok zor durumda bırakmıştı. Bu isyana karşı sadrazam Ferit Paşa'nın tavrı çok sert olmuştur. Daha önce padişah tarafından sakinleştirilen sadrazam soğukkanlılığını kaybederek Makedonya'yı karıştıran çetecilerin arkasında bulunan Bulgaristan'a savaş açılmasına taraftar olmuştur. Sadrazam Ferit Paşa, Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'ne saldırmasından çekinen padişaha, böyle bir savaşın çıkmasında kesinlikle Bulgaristan'ı yeneceklerine, onların saldırıyı bile hayal edemeyecek durumda olduğunu, Makedonya'daki kanlı eylemlerin konusunda Bulgaristan ile görüşmelerin yapılmasının Osmanlı Devleti'nin güçsüz olduğu yorumlarının yapılacağını söylemiştir.

Rumeli Islahatı İçin Artan Baskılar: 1905 yılında Ruslar ve Avusturyalılar Makedonya bölgesinin Jandarma ıslahatına ilaveten mali ıslahatın kendilerinde bırakılmasını istiyorlardı. Bununla beraber 17 Ocak 1909 da sunulan teklifte buradaki vilayetten idaresi Osmanlı Devletine geçecek sancak ve kazaların bile ayrı bütçeleri olacaktır. Bankaların, müfettişlerin Avusturya ve Rus ajanlarının idaresinde tabi olunması kararlaştırılmıştır. Bu durum karşısında Sadrazam Ferit Paşa Makedonya 'da Osmanlı Devleti'nin varlığını

tasfiye eden bu projeye karşı çıkmış ve bu durumun kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Çünkü jandarma kuvvetlerini Osmanlı idaresine almaya çalışırken bir yandan da mali reformların yabancı devletlerin eline geçmesi devletin o bölgede devlet olma durumundan çıktığının göstergesiydi.

Bu durum karşısında Almanya ve Fransa, Rusya ile Avusturya'nın yakınlaşmasından oldukça rahatsızdılar. Fransa'nın Almanlara karşı Rusları yanında yanın da tutmak istemeleri İngiltere ve İtalya herhangi bir rahatsızlık beyan etmemişler ve daha sonrada bu kervana katılmışlardır. Zaman geçtikçe yabancı devletler bu konuda hatalar veriyordu. Osmanlı Devleti aylarca bu duruma direnmeyi başarmıştır. Ancak Rusya, Avusturya, İtalya, Fransa ve İngiltere'nin savaş gemilerinden oluşan ortak bir filonun Midilli ve Limni'ye asker çıkarmalarından sonra Osmanlı Devleti pes etmek zorunda kalmıştı. Bu durumdan sonra Makedonya konusu için sürekli Avrupalı sefirler görüşmek amacıyla İstanbul'a gelip gidiyorlardı. Rus elçisi ve İngiltere elçisi Sadrazam Ferit Paşayla görüşmeye gelmişlerdi. Ferit Paşa bu konuda taviz vermeyeceklerini bildirmiş, yeni alınan kararların da herhangi bir sonuç çıkarmayacağını beyan etmişti. Bir hafta sonra da İngiltere elçisi O 'Conor Rumeli vilayetlerinin maliyesi üzerine daha önceki isteklerini tekrarlayarak bir kez daha durumu belirtmişti. O 'Conor'dan sonra Alman Baron Marşal Romanya sefiri ile görüşerek bir hafta içinde bu üç sefir Babıali'ye gelip Ferit Paşa ile görüşmeler yapıyorlardı. Bu görüşmelerden sonra mali alanda yapılacak faaliyetler karara bağlanmıştı. Babıali ise bu durumu geciktirip zaman kazanmak amacıyla malî tedbirleri kabul etmeyeceğini bildirmişti.

Ekim 1905'e gelindiğinde işler iyice kızıymıştı. Sefirler toplanarak bu durumun biran önce netleşmesi için hükümetlerine Osmanlı'ya karşı zor kullanmayı bildirdiler. Aynı gün içinde Alman elçisi Baron Marşal Babıali'ye gelerek sadrazamı ikna etmeye çalıştı. Alman sefiri Rumeli vilayetlerine gönderilmek istenen maliye memurlarının kabulüne dair konuyu tekrar açınca, Ferit Paşa bu teklifin hiçbir şekilde kabul edilmeyeceğini belirtmiştir. Alman sefirinden sonra İtalya sefiri Marki İmperyali aynı şekilde gelince sadrazam daha da keskin bir cevap vererek konuyu kapatmaya çalışmıştır. İtalyan sefir bu durum karşısında konuyu başka yerden açmış, ıslahatlar ile Bulgarların Rumlara karşı vuku bulan saldırılarını gündeme getirmiştir. Bu zor günlerde Ferit Paşa gelişmelerden oldukça rahatsız olmuş ve devamında ateşli bir hastalığa yakalanmıştı. Günler geçtikçe işler daha da ciddileşiyordu. Ekim ayında büyük devletlerin (Almanya, Fransa, İtalya, Avusturya, Rusya ve İngiltere) maslahatgüzarları topluca huzura çıkmak amacıyla "Vilayet-i Selase Maliye Komisyonu" teşkili hakkında yapılan teklifin bizzat padişaha bildirilmesini kararlaştırmışlardı.

Midilli ve Limni'nin İşgali: 26 Kasım'da Almanya hariç diğer büyük devletlerin harp gemileri Midilli adasına yanaşmıştı. Bununla beraber gümrük, posta ve telgraf daireleri bu devletler tarafından işgal edilmiştir. Sultan Abdülhamit geri adım atmamış Vilayet-i Selase hakkında sefirlerin sunduğu layiha hakkında bir rota vererek bu cevapnamenin Avrupa gazetelerinde yayınlanması emrini vermiştir. Alman sefirinin oraya gitmesiyle tekrar görüşmeler yapılacak harp gemilerinin daha da ileriye gitmemesi için çareler aranmıştır. Sadrazam Ferit Paşa bakanlardan umduğunu bulamayınca, eski sadrazam Sait Paşa'nın İngiltere sefiri ile olan görüşmenin hatırlatmasında fayda olduğunu düşünmüştür. Günler geçtikçe işgal bu sefer de Limni'ye sıçramıştı. Rusya ve Avusturya sefirleri saraya giderek taleplerinin kabul edilmediği takdirde İstanbul'a kadar ilerleyebileceklerini belirtmişlerdi. Padişah bu gelişmelerden haberdar olduğu halde bilmiyormuş gibi davranıyordu. Hatta İngiltere sefiri bir sonraki görüşmede padişahın durumdan haberdar olmadığını belirtiyordu. Sonuç olarak Makedonya reformlarının mali ciheti çaresizlik içinde yabancı devletlerin tayin etmiş olduğu heyete bırakarak, bunun karşılığında bu iki ada geri alınmış oluyordu. (Kırmızı, Avlonyalı, s.266).

İdari Sınırlarda Değişiklik Talebi: Yaşanan bu gelişmelerden sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun Hariciye Nezareti Vilayet-i Selase'de yönetim alanlarının yeniden belirlenmesi hakkında daha önce yayınlanmış olan Mürzteg Programı'nda yer alan kararlar hakkında yeni bir rota veriyordu. (Kırmızı, Avlonyalı, s.277). Padişah bu durum hakkında sadrazamdan bu işin yeniden gözden geçirilmesi amacıyla durumu izah etmesini istemişti. 1907 tarihli yazısında Ferit Paşa, Mürzteg Programı'ndaki teklifin nasıl değiştirildiğine dair bilgiler vererek Avusturya ve Rusya devletlerinin isteklerini beyan etmiştir. Osmanlı Devleti kendi takdir hakkını savunarak, idari bölünme kararlarının bu devletlerle birlikte verilmesi kararını ortadan kaldırmış ve yapılacak icraatlar hakkında sefirler aracılığıyla beyan edileceğini duyurmuştur. Vilayet-i Selase bölgesi Bulgar, Sırp, Ulah, Rum ve Arnavut halkından oluşuyordu. Ahalinin yarısı Müslüman, yarısı Gayrimüslimdi. Bunlar büyük bir nefretle iç içe yaşamaktaydılar. Bundan dolayı üstünlük kurma amacıyla değillerdi. Bölgede asayiş sağlandıktan sonra Makedonya vilayetlerinin düzenlemelerini öngören Mürzteg Programı'nın üçüncü maddesi bölgede olayların artmasına neden olmuştu. Yunanlılar ve Sırp eylemlerini artırmış Makedonya'yı değişik unsurlar arasında bölüştürmeyi planlamışlardı.

Demiryolları İhalelerinde Alman-İngiltere Rekabeti: II. Abdülhamit, Yemen'i daha etkin bir şekilde yönetmek amacıyla 1899'da buraya varan bir demiryolunun inşasını Alman diplomat-

lara bildirmiş, bununla beraber Hicaz demiryolu projesini Yemen'e kadar uzatmak için 1906'da güzergâh tespitleri yaptırmıştır (Kırmızı, Avlonyalı, s.291). Daha sonraki yıllarda savaşların başlamasıyla krizin de artmasıyla beraber bu proje gerçekleşmemiştir. Ferit Paşa bu alanda çalışmalarını devam ettirmiş, onun sadrazamlığı döneminde bu projeler diplomatik savaşların şiddetlendiği anlara neden olmuştur. Bu olaylar yaşanırken ilk olarak İzmir-Aydın demiryolu için İngilizlere imtiyazlar verilmişti. Bu bölgesel proje karşısında Anadolu demiryolu hattının Almanlara verilmesi İngilizleri kıskandırmıştı. İngiliz sefiri bu rekabetten geri kalmak için Aydın demiryolunun Dinar'a kadar uzatılması için çabalamıştır.

İngiliz Sefir O'Conor, Ferit Paşa ile görüşerek yapılacak demiryolu hattının daha da uzatılması için ısrar etmişti. İngilizlerin bu konudaki telaşı Almanların yapmaya başladıkları Bağdat demiryolu hattıydı. Bu proje İstanbul, İskenderun, Mersin limanlarını geliştirerek İzmir limanının önemini azaltabilir, dolayısıyla Aydın-İzmir hattının gelirlerinde düşme olabilirdi. Bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı Devleti İngilizleri bu konuda sürekli oyalamaya çalışıyordu. Aradan bir buçuk yıl geçmesine rağmen görüşmeler kesilmemiş tekrardan girişimler başlamıştır. O'Conor, Ferit Paşa ile tekrar görüşerek bu meselenin uzadığını, sadrazamlığa geldiğinden beri bir tane dahi olsa İngiliz isteklerinin yerine getirilmediğini belirtmiştir. Bununla birlikte, böyle kötü muameleler yüzünden ileride politik anlamda Osmanlı Devletinin zarar göreceği hususunda İngiliz sefir uyarılarda bulunmuştu. Aylar geçmesine rağmen görüşmeler sıklıkla devam etmiştir. Padişah, İngiliz sefirine Ferit Paşa'yı kötüleyerek onun Hariciye Nazırlığı ile görüşmesinin daha sağlıklı olacağını söylemişti. İngiliz sefir sürekli olarak Ferit Paşa'yı eleştiriyordu. Alman ve Fransızlara bazı kolaylıkların tanınması, İngilizlerin demiryolu hattındaki çabalarının görmezden gelinmesi sefir ile Ferit Paşa arasında huzursuzluğa neden olmuştu. Ferit Paşa ile görüştüktan sonra İngiliz Sefir O'Conor ile görüşen eski Hariciye Nazırı Butros Paşa, Sadrazam Ferit Paşa hakkında, "Zekâdan yoksun değil, fakat çok geveze. Türk gibi değil makamında fazla kalmayacaktır" ifadelerini kullanmıştır.

Akabe ve Taba Meselesi: Sadrazam Ferit Paşa, uluslararası ilişkilerde Sultan Abdülhamid ile aynı ölçüde hareket ederek dostluk ve düşmanlık mevzularında gerektiği gibi davranmıştır. Ferit Paşa'ya göre, dostluklara çok da fazla güvenmemek gerekir. Daima İngilizlerin dostu gibi gözükeceğiz, fakat takip ettikleri siyaset ve fikirleri de bileceğiz (Kırmızı, Avlonyalı, s.296). Akabe Meselesi, Ferit Paşa'nın bu dediklerini haklı çıkarıyordu. 1906 yılına gelindiğinde, Akabe Körfezi'nde bulunan Um Raşraş kasabasına bir İngiliz subayı gelerek yanında getirmiş olduğu dört Mısırlı sınır

polisi için yeni yapılmış olan Osmanlı karakolunun karşısına küçük bir kale yaptırmıştı. Akabe Kumandanı Rüştü Paşa, İngiliz subay ile konuştuğundan sonra durumu bağlı olduğu kumandanlığa bildirmişti. Olay üzerine İngiliz subayına burasının terk edilmesini bildirilmiş ve aynı gece Taba'ya bin kişiye yakın Osmanlı askerinin varmış olduğu görülmüştür. Ferit Paşa, Rüştü'ye gerektiğinde kuvvet kullanarak Taba'nın İngiliz-Mısır işgalinden korunmasını emretmişti. Bu durum ortaya çıkınca İngilizler, Körfeze askeri sevkıyatlar yaparak işin ciddileştiği ihtimalini vererek hazırlıklara başlamış bulunuyorlardı.

İngilizler, Osmanlı ordusunun on gün içerisinde Taba'dan çekilmesi için bir ultiimat vermişlerdi. Bu durum karşısında Almanlardan destek bekleyen Osmanlı Devleti, istediğini alamayınca İngilizlerin dayatmış olduğu sınırı kabul etmek zorunda kalıyordu. Akabe kalesi Osmanlı'da kaldıysa da Taba iade edilmiş oldu. Ferit Paşa bu gelişmelerden sonra istifa teşebbüslerinde bulunmuş ona göre İngiltere'yi kışkırtıp devletin başına musallat edenler Hidiv Abbas, Hilmi Paşa ve Mahmut Muhtar Paşalar idi. Akabe meselesinin başta Sadrazam Ferit Paşa'nın düşmanlarının onu İngiliz dostluğuyla suçlamalarına neden olmuştur. Özellikle sarayda ön plana çıkmak isteyenler ya Ferit Paşa'yı kötülüyorlar ya da Akabe meselesini öne sürerek fırsattan yararlanmaya çalışıyorlardı. Oysa Ferit Paşa bu mesele hariç eski çizgisini her zaman korumuş ve İngiltere'nin devletin içinde güç kazanmasına fırsat vermemiştir. İngiltere ile daha önce de nahoş olan durumlar yaşandığından İngiliz sefir oyalandığının farkındaydı, ancak istekleri doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde bazı hakları koparabilmenin peşindeydi.

1902 Romanya Köylü Ayaklanması ve Bulgar Çeteleri: Balkanlarda başlayan iç karışıklıklar bitmek bilmiyordu. Bununla beraber Mart 1907 yılında Osmanlı Devleti'ni endişelendiren bir durum da komşu topraklarda, Romanya'ya bağlı Moldovya'da ortaya çıkan mültezimlere karşı ayaklanan topraksız köylülerdi. Köylüler acımasızca katledilmiş ve bu ayaklanma şiddetle bastırılmıştı (Kırmızı, Avlonyalı, s.301). Nisan ayı yaklaştığı da Avusturya sefiri Ferit Paşa'ya bizzat gelip durumu telaşla anlatmıştı. Hükümetin köylülere çok sert davrandığını ve acımasızca cezalandırdığını anlatmıştı. Bu isyanın bastırılmasında ağır toplar kullanılmış özellikle tarım ile uğraşan halk oldukça zarar görmüştü. Olayın Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren yanı bu ayaklanma bastırıldığı sırada beş bin kişiye yakın insanın firar ederek Bulgaristan'a geçmesiydi. Bu telaşın sebebi mülteci sıfatıyla gelen kişilerin arasında anarşistlerin de bulunmasından kaynaklanmaktaydı.

Balkanlarda durum bu minval üzere iken Avusturya'nın devreye girmesiyle Osmanlı ve Avusturya birlikte hareket etmeye karar vererek çıkacak herhangi bir olayın bastırılmasında ortak hareket

edilecekti. Ferit Paşa Avusturya sefiri ile iki görüşme yaptıktan sonra gerekli önlemlerin alınmasını kararlaştırmıştı. Ancak devletin bu konudaki hatası Bulgar çetecilerine iş çıkarıyordu. Çünkü devlet, bu ayaklanmanın hükümet düzenine karşı çıktığını düşünerek hareket ettiğinden, köylülerin yaşadıkları zulüm ve çaresizliklerini görmüyordu. Romanya'dan gelen mültecilerin Bulgar çetelerine katılması üzerine devlet, Bulgar hükümetine baskılarını artırıp çıkacak olumsuz bir durumun önceden halledilmesini istiyordu. Rus sefiri de daha önce Bulgar hükümetini bu konuda tedbirler alması amacıyla uyardığını naklediyordu. Rus ve Bulgar sefirlerinin görüşmelerinde Bulgar sefiri Osmanlı Devleti'nin bu durum karşısında baskılar uyguladığını belirtiyordu. Ferit Paşa sefirlerle görüştüğünden sonra gerekli kararların alınmasını beyan etmiş, daha sonra da İngiltere sefiri Bulgar sefiri ile görüşüp Ferit Paşa'ya gerekli açıklamaları yapmıştı. İngiltere sefiri aradaki husumetin giderilmesi için daha önceki ticari antlaşmayı hatırlatarak ilişkilerin sorumsuz geçmesini talep etmişti. Aynı yıl içinde Osmanlı Devleti'nin Bulgar Komiserliği tarafından gönderilen raporlarda bölgede sosyalizm tehlikesi ve Ermeni teröristlerin de faaliyetleri olduğuna dair bilgiler ve uyarılar yer almaktaydı. Ferit Paşa bu bilgileri doğruladıktan sonra Bulgaristan'ın, Osmanlı Devleti'ne zahirde gösterdiği samimiyet ile uyuşmayan politikalar sergilediğini ifade ediyordu.

Yunanistan'ın Arnavutları Rumlaştırma Faaliyetleri: Balkanlarda büyük devletlerin her biri ayrı ayrı politikalar sergileyerek kendi çıkarları doğrultusunda farklı milletler arasında husumetler çıkarıp emellerine ulaşma çabasındaydılar. Diğer yandan İtalyan sefir, Ulahlar ile Bulgarların Rumlara karşı saldırılarının arttığını Ferit Paşa'ya bildiriyordu. Bu durum karşısında Selanik'te olaylar çıkaran Rumların konsoloslara suikast girişimlerinde bulunacağını ileten İngiliz sefirine Ferit Paşa asıl olarak Bulgarların bu tarz huzursuzluklar çıkaracaklarını bildiriyordu. İngiliz sefir bu durum karşısında Fert Paşa'nın Rumları avuttuğunu düşünüyordu. Oysaki Ferit Paşa, Yunanistan'a karşı Bulgaristan'a karşı sert olduğu kadar kendi memleketine de aynı politikayı uyguluyordu. Ferit Paşa'ya göre eskiden beri Yunanistan'ın gözü Yanya'daydı ve Berlin Antlaşmasından aldığı ümitler ile bölgede kurduğu okullarda Arnavut Hristiyanlarını Rumlaştırmaya çalışıyordu (Kırmızı, Avlonyalı, s.305).

Eğitim yoluyla bölgeye sızma çabasında olanlar sadece Yunanlılar değildi. İtalyanlar da Arnavutlar da okullar ve posta şubeleri açarak etkinliklerini artırmaya çalışıyorlardı. İtalyanların temel amacı Arnavutluk bölgesinde Avusturya nüfuzunu bertaraf etmektir. İtalya, güçlü bir imparatorluğun kendi toprakların kıyılarına yakın

sahillere inmesine kayıtsız kalmak istemiyordu. İtalyanların bu çalışmalarını karşısında Ferit Paşa okul yada misyon açma konularına kararlılıkla karşı koyuyordu. Yunanlıların politikalarına devam etmeleri bölgede sürekli Ferit Paşa'ya bilgiler getiriyor, Ferit Paşa da durumu sürekli padişaha aktarıyordu. 1908'e gelindiğinde Yunanlıların bölgede komiteyi ilhak etmek amacıyla bazı kimseleri ayaklandırıp gizlice Atina'ya gönderildiği belirtiliyordu. Yunanlıların bu politikayı terk etmeleri için Yunan hükümetine Hariciye Nezaretince herhangi bir uyarı henüz yapılmamıştı. Diğer yandan Yanya valisi Seyfullah Paşa anti-Yunan politikalar takip etmek zorundaydı. Çünkü daha önceki görevlerde olan valiler Yunanlık taraftarı olmakla suçlanıp görevden uzaklaştırılmışlardı. 1905'te Rum Ortodoks Kilisesi, ibadette kendi dillerine karşı çıktığı Ulahlardan ayrılmak istemişti. Burada önemli rol oynayan yine Ferit Paşa'ydı. Buradaki amacı, Ulahların kendilerini yakın hissettikleri Romanya ve Yunanistan'ın Balkanlarda ittifak kurmalarını engellemektir.

Reval Mülakatı: 1908 yılı Avrupa tarihi için kritik bir yıldır. Çünkü 1914'teki Dünya Savaşı'nda çarpışacak taraflar ilk defa burada karşı karşıya gelmiş bulunuyorlardı. Wode Dewood David'e göre, asıl savaşa 1906 yılında başlamıştı. David'e göre savaş öncesi Avrupasına damga vuracak olan üç dışişleri bakanının İngiltere, Rusya, Avusturya-Macaristan'da iş başına geldiği bir yıldır. Bundan sonraki gelişmeler 1908 tarihini belirliyordu. Bilhassa 9-10 Haziran'da Rus ve İngiliz monarkları arasında gerçekleşen Reval Mülakatı, Osmanlı Devletini çok tedirgin eden konuydu. (Kırmızı, Avlonyalı, s.309). Reval Mülakatı başladığında Sultan Abdülhamid'i bir telaş sarmıştı. Sultan ilk olarak İngiliz sefir O'Conor ile görüşerek görüşmenin içeriğini öğrenmeye çalışmıştı. İngiliz sefir bu görüşmede Hindistan hududu ve İran konularının konuşulduğunu belirtmişti. Bununla yetinmeyen Sultan Abdülhamid Rus sefiriyle görüştüğünde müzakerelerde Çanakkale Boğazının da görüşüldüğünü öğrenmişti. Bu durum üzerine İngiliz sefir Rus sefirine Osmanlı Devleti bu durumu Almanlardan öğrenirse İttifak arayışlarına girişeceği bu durumda bir tehlike arz edeceğini bildiriyordu. Rus sefiri bu durumu hükümete bildiriyor, diğer yandan Sultan Abdülhamid ise Ferit Paşa ile yeni arayışlar içine giriyordu.

Dönemin gazetelerinden Töpliche Rundschau gazetesi, Almanların hazırlıklara başladığını yazarken, İngiliz Standard gazetesi durumun İran ve Afganistan ile sınırlı olmadığını yazıyordu. Times Gazetesi ise Rumeli eyaletlerine dikkat çekiyordu. Tüm bunlar yaşanırken İstanbul'da kırmızı alarm verilmiş, güvenlik önlemler en üst seviyeye çıkarılmıştı. Balkanlarda Osmanlı Devleti asayışı sağ-

lamak ile uğraşırken bir yandan da Reval Mülakatına dair arayışlarını sürdürüyordu. Reval Mülakatı, aynı zamanda "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" tabelası altında toplanan muhalif Jön Türklerin Osmanlı aleyhinde propaganda ve eylemlerde bulunmaları için bir koz olmuştur.

Reval Mülakatından sonra, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti tabelası adı altında toplanan Jön Türkler bu durumu fırsat bilerek yeni arayışlara girmişlerdir. Yaşanan olaylardan sonra İsmail Mahir Paşa başkanlığında bir heyet Jön Türkleri araştırmak üzere Selanik'e gönderildi. Selanik Müfettişi ile sorunlar yaşayan İsmail Paşa, Vükela Meclisine çağrıldığında Hilmi Paşa'yı Jön Türklerle ilişkilerin olduğunu belirtmişti. Bu duruma kızan Ferit Paşa, İsmail Paşa'ya geçmişinin pek de temiz olmadığını hatırlatarak, hükümetin böyle bir adamın sayıklamalarıyla karar vermeyeceğini belirtmiştir.

Ferit Paşa, İsmail Paşa'nın daha önce bazı suçlar işlediğini iki kere disiplin cezası alarak Londra'ya kaçtığını ifade edince, İsmail Paşa'da daha ileri giderek Ferit Paşa'nın damadı olan Halil Paşa'ya çamur atmış ve onu da padişaha ihanet etmek ile suçlamıştı. Toplantıdan sonra Ferit Paşa, müşiri padişaha en sert lisanı kullanarak şikâyet etmiş, böyleleri yüzünden kendisinin ve birçok devlet adamının böyle entrikalar sonucu kurban olarak seçildiğini açıklamıştı. Diğer yandan 3 Temmuz 1908 günü cemiyet adına Kolağası Resneli Niyazi Bey ve beraberindeki yüz altmış kişilik bir kuvvet isyan edip dağa çıkarak, saraya telgraf çekip, Kanun-i Esasi'nin iadesini, yani Meşrutiyet rejiminin yeniden kurulmasını istemişlerdi. Durum karşısında saraydan çıkan karar ile Prizren'de bulunan Ferik Şemsi Paşa'nın Manastır'a giderek isyan hareketini bastırması için emir verilmişti. Bu olaylar yaşanırken, Bulgar ve Yunan komiteleriyle uzlaşma arayışlarına giren asiler Manastır'da asker topluyorlardı. Ferit Paşa, 21 Temmuz günü İngiliz sefirine bir bilgi veriyordu. Padişah Manastır'daki 3.ordu subayından bir telgraf almıştı. Buna göre, isyancılar bir anayasa istiyorlar; aynı zamanda Padişahın şahsına olan sadakatlerini de temin ediyorlardı. Jön Türklerin Manastır'daki eylemleri, büyük devletlerin reformlarla ilgili Osmanlı hükümetine notalar vermesini engelliyordu. Bu durum bize Padişahın neden Meşrutiyeti ilan ettiğini ve olayları bastırılabilceği halde neden direnmediğinin açıkça göstermektedir.

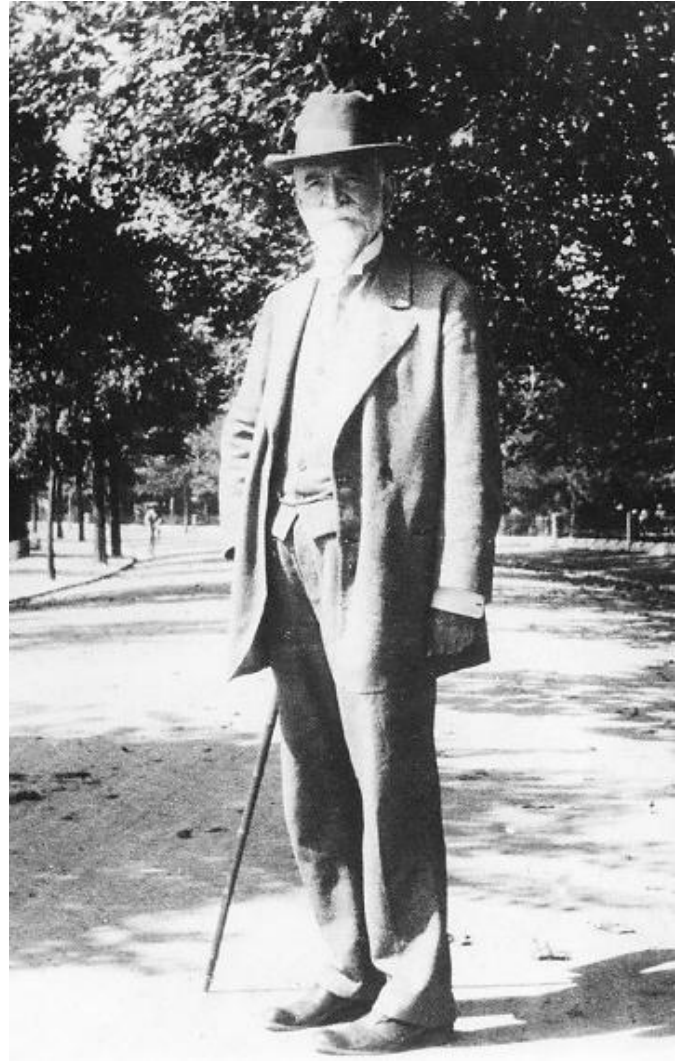
Abdülhamid'in Balkanlarda İttifak Arayışı: Padişah Abdülhamid, tüm bu gelişmeler yaşanırken Paris sefiri Münir Paşa'yı Atina ve Belgrad'ı ziyaret etmekle görevlendirmişti. Bu gelişme aynı zamanda büyük devletlerin endişe duymasına neden olmuştu. Osmanlı Devleti, Makedonya'daki yeni reformların Bulgaristan'a ya-

rayacağını düşünerek Sırbistan ve Yunanistan ile bir ittifak kurmaya çalışıyordu. Yapılan ziyaretlerin ana konusu da Balkanlar'daki demiryollarının birleştirilmesiydi. Sultan Abdülhamid bu devletler ile ittifak yapabilmek için en başından beri Münir Paşa'yı görevlendirmişti. Yapılacak olan ittifak demiryolu hattının güvence altına alınması ve kararlaştırılmasıydı. Sırlar, kendi demiryolu hattının Osmanlı topraklarından Adriyatik'e, Yunanlılar ise Osmanlı demiryolunun Yenişehir üzerinden Yunan hattıyla birleştirilmesini istiyordu. Ferit Paşa ile Münir Paşa arasındaki münasebetler eskiden beri iyi değildi. Sadrazam Ferit Paşa fırsat buldukça Münir Paşa'yı padişaha şikâyet ediyordu. Mesela, 1905'te Avusturya ve İtalya Hariciye nazırlarının Arnavutluk konusunu konuşmaları sırasında Venedik'te buluşmalarını haber almış ve Münir Paşa'nın görev yerini terk etmesini padişaha hemen iletmişti. 1905'te Ferit Paşa, ona gelen bir tezkirede Rumeli'de bulunan bir diplomatın telaşını bildiriyordu. Osmanlı hükümeti mali durumun sıkıntılı olması nedeniyle demiryolu inşasının aksadığını belirtmiş ise de Münir Paşa özel bir memuriyetle Atina'ya gitmişti. Münir Paşanın Atina'daki görüşmesi bittikten sonra Sırbistan'a giderek Adriyatik hatlarının İškodra sahillerine ulaştırılması üzerine müzakerelerin başlayacağını Rumeli'de bulunan diplomat tezkiresinde bildiriyordu.

Meşrutiyetin İlanında Ferit Paşa'nın Rolü: Tüm bu olaylar yaşanırken aynı günlerde başkent İstanbul'a cephaneleriyle birlikte askerlerin ulaştığı haberleri geliyordu. Bu bilgiler arasında Selanik'e Anadolu'dan altı bine yakın asker silahlarıyla birlikte katıldıkları haberi de veriliyordu. 5 Temmuz Firzovik'te toplanan binlerce kişiden oluşan kalabalık köylere ve kasabalara adamlar göndererek halkı toplamak için halkı galeyana getiriyorlardı. Şemsi Paşa önderliğinde toplanan halk ordudaki asilere karşı harekete geçmek için Manastır'a gidince kalabalık başıboş kalmış, Jön Türkler de bu hazır kitleyi kendi emelleri doğrultusunda harekete geçirmişlerdi (Kırmızı, Avlonyalı, s. 320). Toplanan grubun Padişah ile bir sıkıntısı yoktu. Nasıl bir propaganda ile toplandıklarını bilmiyorlardı. Firzovik'te bütün ulema, eşraf ve rüesa ile birlikte toplananlar camide ikindi namazını kıldıktan sonra Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirmişlerdi. Firzovik'te Meşrutiyetin geri getirilmesi üzerine Padişaha telgraf çekilince Sadrazam Ferit Paşa bizzat kendisi Arnavutça bir cevap yazarak, oradaki meşrutiyetçilere çok iyi bir iş başardıklarını bildirmişti. Bu durumu Üsküp Mebusu Sait Efendi de onayladıktan sonra, Ferit Paşa'nın meşrutiyeti isteyenlere: "İyi iştir, Allah muvaffak etsin" dediğini bildirmektedir.

Sonuç olarak, Firzovik'te gelen telgraf, Ferit Paşa ile Sultan Abdülhamid arasındaki ilişkiler zor duruma sokmuştu. Ferit Paşa

karşı koyma taraftarı değildi ve padişaha isyancılarla uzlaşma yolunu tavsiye etmişti. Bazı iddialara göre ise Ferit Paşa, Padişaha isyanın önünü almanın tek yolunun Bulgaristan ile savaşa girmek olduğunu söylemişti. Arnavutların da isyana katılmasıyla ve İstanbul'da dolaşan söylentilerin Arnavutlar nedeniyle asiler ile işbirliği içinde olması gibi duyumlar Ferit Paşanın padişahın gözünden düşmesine neden olmuştu. Alman sefirinin anlattıklarına göre, Padişahın gözünden düşen Ferit Paşa Arnavutları koruyup teşvik edince bu durum onun Padişahın gözünden düşmesine neden olmuştu. İngiliz sefirine göre ise, Ferit Paşa'nın gözden düşmesinin sebebi Firzovik'te toplananların anayasanın tekrardan uygulanması talepleriydi.

Ferit Paşa Lozan'da

Galip Vardar "İttihat ve Terakki İçinde Dönerler" adı altında yayımlanan hatıralarında, Meşrutiyet yıllarına değinerek, Ferit Paşa'nın padişaha sadakatle bağlı olduğunu, memleket için elinden geldiğince çalıştığını, Konya Valiliği ve daha sonraki görevlerdeki çalışmaları ile birlikte halkın memnuniyetini dile getirmişti (Kırmızı, Avlonyalı, s.323). Nizancı Murad'a göre; Ferit Paşa ile Serasker Rıza Paşa'nın meşrutiyetin ilanında rolleri oldukça büyüktü. Ferit Paşa'nın oğlu Celaleddin Paşa'nın anlattıklarına göre, bu husumetin başlıca sebebi padişah ile sadrazam arasında toplantı sırasında geçen konuşmalarıdır. Celaleddin Paşa'nın anlattıklarına göre Ferit Paşa, (22 Temmuz 1908)'da istifasını vermişti. Ferroz Ahmed'e göre, Anadolu'dan gönderilen birliklerin Makedonya'daki Jön Türk subaylarının isyanını bastırmaları istenmesine rağmen reddetmeleri, padişahın da uzlaşma yolunu seçerek Ferit Paşa'yı kurban verdiği anlatılmaktadır. Abdülhak Hamid'e göre; Ferit Paşa'nın gözden düşmesinin sebebi öteden beri takip ettiği politikanın şöhret kazanmak arzusunun dönüşmesi, Avusturya politikasını ısrarla devam ettirmesi gibi etkenlerden kaynaklanmaktaydı. Tüm bu gelişmeler yaşanırken 25 Temmuz 1908'de İstanbul ve vilayetlerde Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe konulmasına dair gösteriler ve kutlamalar yapılmıştı.

Valiler ve Vilayetler: Ferit Paşa'nın devlet teşkilatında Dâhiliye Nezareti'ne bağlı görünen bazı vilayetlerin başında bulunan Valiler ile sorunları vardı. En önemli sorun Valilerin şikâyetlerinde gelen taşra ile ilgili olumsuz durumlardı. Valiler daha yüksek bir mertebeye ulaşmak için özellikle güvenlik konularında şikâyetlerini dile getiriyorlardı. Bu şikâyetler arasında Çemişgezek ve Bitlis'te bin kişilik Kürt çetelerinin köyleri bastığı bilgileri vardı. Ferit Paşa'dan sonra Konya'ya gelen Vali Mehmet Tevfik Bey, hatıralarında Konya'ya 1904 yılında gönderilen mali teftiş heyeti yüzünden Ferit Paşa'yı suçlamaktadır. Mehmet Tevfik Bey'e göre, Sadrazam görevden almak istediği valilerde kusur bulmak amacıyla padişahı ikna etmek istemiş, bu heyetleri hoşlanmadığı valilerin vilayetlerine gönderdiği anlatılmaktadır (Kırmızı, Avlonyalı, s.361).

Valiler heyetinin mali sorumluluklarının bulunmadığı, yalnızca mülki konularla ilgilendiği, sadrazam ile sürekli bir işbirliği içinde olduğu belirtiliyordu. Verilen bilgilere göre, Sadrazam sırf şahsi sebeplerden dolayı geçinemediği yerlere bu heyeti gönderiyor ve durum valilerin azledilmesine neden oluyordu. Sadrazam Ferit Paşa bu konuda ısrarcı olmuş, Konya Valisi Tevfik Bey ile Aydın Valisi Kamil Bey'i görevlerinden uzaklaştırmıştı. Ancak bu durumu Beyrut Valisi Halil Bey'e karşı kullanamamıştı. Sadrazam Ferit Paşa, Haydar Ağa'nın celb edilmesi için padişahın irade çık-

masını sağlamıştı. Beyrut Valisine gönderilen mektuba rağmen gerekenler yapılmamıştı. Bir ay geçmesine rağmen gerekli cevabı alamayan Ferit Paşa durumu tekrarlatarak Suriye vilayetinde bazı ahalinin Amerika ve diğer yabancı ülkelere firar ettiğini, gemilerle kaçılan yerin Beyrut Valisinin dâhilinde olduğunu belirtiyordu. Diğer yandan Haydar Ağa ve arkadaşlarının firar etmelerinde valiyi sorumlu tutuyordu. Buradan anlaşılıyor ki Ferit Paşa, genellikle Arap vilayetlerinde uygun görmediği valilerin azledilmesini sağlamaya çalışıyordu. Bundan başka bir örnekte Ferit Paşa'nın Bağdat Valilerine karşı padişaha sunduğu bilgilerdir. Ferit Paşa diğer vilayetlere uyguladığı yöntemi burada da uygulamıştır.

Ferit Paşa döneminde diğer önemli bir sorun, uzun zamandan beri mevzusu geçmeyen Şii meselesinin yeniden gündeme gelmesiydi. Bunun sebebi de, İran'daki meşrutiyet hareketi için Tahran'daki ulemanın etkisini arttırması ve Osmanlı birliklerinin İran'daki önemli bir bölgeyi işgal etmesiydi. Bunun üzerine Ferit Paşa, Anadolu'da yayılan Kızılbaşlık tehlikesi nedeniyle Osmanlı nüfusunun etkilenmemesi için bir dizi rapor hazırlatmıştı. Ferit Paşa, toplumsal sorunların çözülmesi için mekteplerin daha iyi bir seviyede eğitim vermelerine önem vermiş, sade gönüllü halkın bu tarz inançlardan etkilenmesini korumak amacıyla daha özenli bir şekilde aydınlanmalarını sağlamıştır. Ferit Paşa diğer vilayetlerde olduğu gibi Anadolu vilayetlerine de el atmıştı. Özellikle Sivas Valisi Reşit Akif Bey'in İstanbul'a gelmesi için ısrarcı olmuştu. Bu olanlara rağmen padişah bu söylentilere itibar etmeyerek valiyi oyalıyordu. Reşit Paşa saraya gönderdiği mektuplarda uzaktan yarıktan ilgisi olmayan övgülerle Ferit Paşa'dan bahsediyordu.

Suikast Planları: Ferit Paşa son yıllarında Kahire'ye gidince Celaleddin Efendi ile ahbablığı son derece artmıştı. İngiliz sefirinin 1914'te "Mısır'daki Türkler" adlı raporunda aktarılan bilgilerde İstanbul'un eski polis amiri Azmi Bey'in birkaç gizli ajanla birlikte bölgeye gelmesi oldukça tedirginlik yaratmıştı. İngiliz sefirine ajanlar tarafından verilen bilgilerde en çok tehlikede olan eski Sadrazam Ferit Paşa ile eski Şeyhülislam Celaleddin Efendi idi. Ferit Paşa Kahire'de iken çok sık bir şekilde İstanbul'a gitmek istediğini dile getiriyordu. İstanbul'a gitmek istemesinin sebebi ailesini görmek istemesiydi. Ferit Paşa her ne kadar kısa bir süreliğine ailesinin yanına gitmek istemiş ise de İttihatçıların intikam arayışlarından korkuyordu. İttihatçılar Ferit Paşa'yı affetmeyip onun İstanbul'a gelmemesi için her şeyi yapıyorlardı. Arnavutluk'ta da Avlonyalıların güç mücadelesinden tasfiye edilmesinden sonra adeta vatansız kalan Ferit Paşa, Osmanlı Devleti'nin Dünya Savaşı'na iştirak etmesinden sonra San Remo'da ölecektir. Ömrünü Osmanlı Devleti'ne hizmetle geçirmiş olan bir devlet adamının ölüm

haberi İstanbul'a Roma elçiliği tarafından duyuruluyordu (Kırmızı, Avlonyalı, s.444). Ferit Paşa, 21 Aralık 1914'te vefat etmişti. İtalyan hükümeti cenazenin Avlonya'ya nakledilmesi için gerekli onayı vermişti. Ancak o sıralarda Arnavutluk'ta gücü eline geçirmiş olan Esad Paşa cenazenin buraya gelmesine ve çocuklarının da gelmesini engellemiştir, Daha sonra zorlukla ikna edilen Esad Paşa cenaze için çocuklarının gelmesine sadece üç gün süre vermiştir.

Sonuç: İmparatorluğun farklı bölgelerinde görev yapan bir devlet adamı yaşadığı her kasabanın, şehrin, vilayetin ve memleketin bakışını edinerek mekânı hesaba katmak zorundadır. Bölgeyi düşünerek hesaba katarak ayakta tutabilmek amacıyla olmalıdır. Aynı zamanda oranın ruhuna ve dayattığı koşullara cevap olarak bir şeyler eylemek zorundadır. Avlonyalı Ferit Paşa, Sultan Abdülhamid'in otuz üç yıl süren padişahlığında ara vermeden en uzun süre sadrazamlık yapan devlet adamı olmayı başarmıştır. Jön Türk İhtilalinden önceki son sadrazam olan Ferit Paşa birçok alanda başarı sağlamasına rağmen yeteri kadar tanınmamıştır. Taşra idaresinde genç yaşlarda kendini ispat ettikten sonra rakiplerine rağmen sadrazamlık yapmayı başarmıştır. Memuriyet yıllarından sonra zamana bağlı olarak görevlerinde yükselen Ferit Paşa birçok kişi tarafından rakip olarak görülmüşse de, bilhassa görev yatığı yerlerde birçok yeniliğe imza atmayı başarmıştır. Özetleyecek olursak Tarihçinin bir görevi de Collingwood'un da dediği gibi, eylemlerini inceleyeceği kişilerin düşüncelerine odaklanmaktır. Tarihçi, bireyler ile ve onların düşünceleriyle ilgilendiği zaman zıtlıkların ötesine geçebilecektir. Böylece insan geçmişinde yaşananlar bütün çıplaklığıyla görüldüğünde daha da anlam ifade edecektir.

Kaynakça

KIRMIZI, Abdulhamit, Avlonyalı Ferit Paşa Bir Ömür Devlet, Klasik Yay, İstanbul 2014.

Makaledeki fotoğraflar için bkz.

https://www.academia.edu/8005011/Avlonyali%20Ferit_Pasa_Bir_Omür_Devlet

Osmanlı devlet idaresinde Balkan kökenli, özellikle de Arnavut asıllı çok sayıda devlet adamı vardır. Devlet hayatında önemli sorumluluklar üstlenen yöneticilere baktığımız zaman Balkan vilayetlerinde doğmuş ve kısa zamanda kabiliyet ve çalışkanlığı ile dikkat çekerek devlet hayatında önemli görevler almış, daha da yükselerek sadrazamlığa kadar gelmiş pek çok devlet adamı vardır. Bu devlet adamları arasında Arnavut asıllı olanlar ayrıca dikkat çekmektedir. Sadrazamlar listesine bir göz attığımızda hemen şu isimler dikkatimizi çekmektedir:

1. Gedik Ahmet Paşa (1474-1482)
2. Davut Paşa (1482-87)

3. Dükakinoğlu Ahmet Paşa (1414-1515)
  4. Ayas Mehmet Paşa (1536-1539)
  5. Lütü Paşa (1539-1541)
  6. Kara Ahmet Paşa (1553-1556)
  7. Semiz Ahmet Paşa (1579-1580)
  8. Koca Sinan Paşa (1580 yılından başlayarak 1596 yılına kadar değişik tarihlerde tam 5 defa sadrazam olmuştur)
  9. Ferhat Paşa (1591-1592)
  10. Yemişçi Hasan Paşa (1601-1603)
  11. Nasub Paşa (1611-1614)
  12. Obrülü Hüseyin Paşa (1621-1622)
  13. Mere Hüseyin Paşa (1622-1623 iki defa sadrazam olmuştur.)
  14. Tabam Yassı Mehmet Paşa (1632-1637)
  15. Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1638-54'e kadar iki defa)
  16. Sultanzade Semir Mehmet Paşa (1645-1646)
  17. Kara Murat Paşa (1649-1650)
  18. Tarbuncu Ahmet Paşa (1652-1653)
  19. Zurnazen Mustafa Paşa (1656-1657)
  20. Köprülü Mehmet Paşa (1656-1661)
  21. Köprülü Fazıl Ahmet Paşa (1661-1667)
  22. Köprülüzaade Mustafa Paşa (1689-1691)
  23. Arabacı Ali Paşa (1691-1692)
  24. Amcazade Hüseyin Paşa (1697-1702)
  25. Köprülüzaade Numan Paşa (1710-1711)
  26. Hacı Halil Paşa (1716-1717)
  27. Hacı İvaz Mehmet Paşa (1739-1740)
  28. İvazzaade Halil Paşa (1769-1770)
  29. Alemdar Mustafa Paşa (1808)
  30. Memiş Paşa (1808- 1809)
  31. Girtili Mustafa Haili Paşa (1853-1857'ye kadar üç defa)
  32. AVLONYALI MEHMET FERİT PAŞA (1902-1908)
  33. Sait Halim Paşa (1913-1917)
  34. Ahmet İzzet Paşa (1918)
  35. Damat Ferit Paşa (1919-1920, 5 defa)
- (Bkz: <http://www.durmusyilmaz.com/icerikoku.asp?ids=234>).

Bir Eskizaman Efendisi: İbnülemin Mahmut Kemal İnal (1870-1957)

Rabiye GÜR ASÜ, FEF, Tarih Bölümü IV. Sınıf Öğrencisi

Tarihi şahsiyeti, ilmi ve eserleriyle büyük bir çalışmanın sahibi olmaktan başka İbnülemin'in tarihi hüviyeti bakımından belirtilmesi gereken birçok yönü daha bulunmaktadır. Onun başkalarına benzemez müstesna portresi bunların hatırlanması ile çok daha belirginleşecektir. Konağındaki müzik meclisleri, en nadide ve müellif hattı tek nüsha yazmalar saklayan kütüphanesi, geçmiş asırlar Türk güzel sanatlarından bir tarih barındıran müzelik koleksiyon ve eşyaları. Giyiminde ve muşeretinde güne teslim olmamış Tanzimat efendisini, bütün bir mazi görgü ve terbiyesini devam ettiren güngörmüş bir Babıali emektarını temsil eden, her şeyin değiştiği, kökünden kopup uzaklaştığı bir çağ içinde kendi başına bir dünya olarak kalmış bir şahsiyettir. Çocukluğunda içine girdiği büyüklerin, meclislerinden kazanılmış bir gelenekle konağında elli yılı aşkın bir süre devam ettirdiği meclislerinde tarihe intikal etmekte olan bir kültürün, edebiyattan tasawufa, hattan müziğe, siyasi geçmişimize mal olmuş sima ve vak'alara kadar her türlü bahsin konuşulduğu son sohbetlere, klasik Türk müzikisinin ayakta kalmasına yüksek seviyede bir barnak olarak hizmet eden, unutulmaz fasillara şahit olan konağında, ilim ve sanat çevresinden seçkin simaların her hafta uzun geceler etrafında buluştuğu son ocak olmuş bir İbnülemin Türk kültür tarihinde yerini almış bulunmaktadır.

Ö. F. AKÜN

Kadim zamanlarda sadece devlet örgütlenmesine değil, toplumsal ve kültürel aydınlanmaya; ahlak ve sanat telakkisine de katkı sağlayan müstesna kişiliklerin var olduğu; toplumsal hafızamızı tazeleyen, geçmişimizin zenginliğini açıkça gözler önüne seren, sadece gönümüzü değil, fikrimizi de zenginleştiren, ferahlatan çok değerli kişiler vardır. İbnülemin Mahmut Kemal İnal da bunlardan biridir. O, Son devir Osmanlı devlet adamları, şairleri, musikişinasları ve hattatları üzerine biyografileri ve tarih bilgisiyle tanınmış bir âlimdir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sahih bir köprü gibidir. Cumhuriyet'e ve Osmanlı'ya hangi yoldan

gidilirse gidilsin değişen devir için tabii olmaktan çıkan şeylerin bütünü İbnülemin fikirlerin, itiyatların, ideallerin kısaca hemen her şeyin tarihin mezarlığına gömüldüğü, nisyan kuyusuna atıldığı bir devrin hercü-merci içerisinde mazinin yeniden nasıl inşa edilebileceğinin yollarını göstermiş, Cumhuriyet'in kuruluşuna doğru giden sürecin, mensubu olduğumuz kadim dünyadan neleri götüreceğini bilmenin şuuruyla bu vadede değerli eserler vermiş, "onunla bir devir kapandı" diyenlere inat bir devre öyle kolay hatime çekilemeyeceğini ispatlayarak fikir, hayat, zevk ve şevk bakımından bu topraklara vücut ve istikamet veren menbaların kurulmaya başladığı bir dönemi aynı

zamanda bereketli bir devir haline getirmiştir. Devrin hasanat defterinin en başına devrin kaydını tutan, dönemi hayatı ve eserleriyle dolduran İbnülemin'i kaydetmek gerekir.

Hayatın şirazesinin söküldüğü hiçbir istikrarın kalmadığı modernleşme devri bütün bu problemleri ayırt edici özelliklerine rağmen çok verimli, feyizli bir devirdir. Bu devrin rezaletleri yanında bir de meziyetleri vardır. İçinden bir türlü çıkılamayan kuyular haline gelen modernleşmenin sebep olduğu problemlere bir de İbnülemin'den gitmek gerekir. Devrin öbür yüzü hakkında bir fikir edinmek başka türlü mümkün de-

gildir. İbnülemin'in hikâyesi esasen modernleşmenin tarihidir. "İbnülemin Mahmut Kemal Bey, mazi gibi görünen haline rağmen tamamiyle bugündür" ifadesi biraz da bu gerçeğe işaret eder.

Burada hedefimiz bir devrin sonunda diğer bir devrin başında başlayan İbnülemin'in hayatının tefekkür ve irfanına ışık tutabilecek yönleri üzerinde durarak kişiliğini bir de bu gözle inşa etmektir. Modernleşen Osmanlı bürokrasisinde zirveye çıkan bu zatın şahsında ilmi ve irfani geleceğin buluşmasının ne anlama geldiği her şeyden daha önemlidir. Yeni nesiller için İbnülemin adı, bir eski zaman adamını hatırlatır. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, bir "tarih adam"dı. Milletimizin nadir yetiştirdiği dünya çapında-bir biyograf ve bibliyograf-tır. Tanrı'nın lütfu olarak öğünülecek güçlü bir hafızası, keskin zekâsı, gecesi gündüzü olmayan çalışkanlığı, ileri yaşından umulmayan hareketli hayatı, yakın tarihimize, edebiyatımıza, yazı ve musiki sanatımıza derin bir şekilde sağlam kaynaklar yaratmış bir abide adamdır.

Hayatı: İbnülemin 17 Kasım 1871'de İstanbul'da, Beyazıt'ta Mercan Ağa Mahallesinde doğdu. Babası, Sadrazam Yusuf Kamil Paşa'nın yirmi yedi yıl mühürdarlığını yapmış, Rumeli beylerbeyliği payeli Mehmet Emin Paşa, annesi dini ve ahlak terbiyesinde çok şey borçlu olduğu Hamide Nergis Hanımdır. Buhara menşeli bir babanın oğlu olan İbnülemin seyyidliği ve Türklüğü şahsında toplayan, bütün bir Osmanlılığın kendisine sindiği bir aileye mensuptur. Osmanlı, Müslüman ve Türk kelimeleri İbnülemin'in hayatında ve düşüncelerinde modernleşme devrinde aldığı muayyen şekillerden uzak olarak bütün berraklığıyla mevcuttur. İbnülemin bu tarafla Osmanlı Türklüğünün Cumhuriyet devrine yadigâr bıraktığı nereden ise yegâne temsilcisidir. İbnülemin sadrazamlar, şairler ve hattatları anlattığı eserleriyle bütün bir Osmanlı

Türklüğünü hülâsa etmiş, Osmanlı Türklüğüne vücud veren her şeyi şahsında hamur etmiştir.

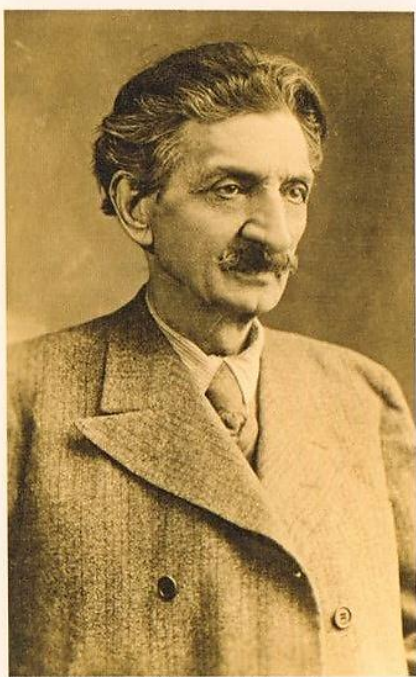
Eğitim Hayatı: Çocukluk yıllarının çok zamanını Yusuf Kamil Paşa'nın eşi Zeynep Kamil Hanım'ın konağında geçiren İbnülemin, kendinden iki yaş küçük kardeşi Ahmet Tefvîk ile birlikte ilk resmi eğitimine Mercan Ağa Sıbyan Mektebi'nde başladı. Süleymaniye Cami İmaretindeki Şehzade Rüştüyesi'nden 6 Haziran 1885'te mezun oldu. Babası Kozan mutasarrıflığına tayin edilince 9 Haziran 1885'te ailece gidip orada bir buçuk yıl kaldılar. İstanbul'a döndüklerinde Maarif Nazırı Münif Paşa'nın yardımı ile Mekteb-i Mülkiye'nin yatılı kısmına kaydoldu. Buradaki öğrenimini bitirmeden ayrılıp dinleyici sıfatıyla Mekteb-i Hukuk'un derslerine devam etti. İki kardeşin beraber sürdüğü bu resmi öğretim dışında asıl eğitimleri küçük yaştan itibaren babalarının itimamı altında başlamış, daha sonra da konaklarına gelen hocalardan ve devrin tanınmış ulemasından gördükleri cami dersleriyle devam etmiştir. Konağa gelen hocaların en ünlüleri arasında Fatih müderrislerinden Mehmet Akif Bey'in babası İpekli Mehmet Tahir Efendi'yi saymak gerekir. Ayrıca İbnülemin ve kardeşi, Trabzonlu Hoca Hüsnü Efendi'den tefsir, Sahih-i Buhari ve Fars Edebiyatı okudular. Ünlü hattat Hasan Tahsin Efendi'den hüsn-i hat öğrendiler. Kozan'da buldukları sırada Süleymaniye Fani Efendi'den Arap ve Fars edebiyatına dair yeni bilgiler kazanırken rejî müdürü olan Leon Efendi ve diğer bir Gayrimüslimden ders alarak Fransızca'larını ilerlettiler. Bu arada mutasarrıflık tahrirat kalemine devam ederek resmi muamelat ve kalem işlerini öğrendiler.

Aldığı Görevler: 17 Kasım 1889'da Bâbü'lî'nin gözde dairelerinden Vilayet-i Mümütaze Kalemi'ne stajyer olarak girdi. Bu tarihten itibaren Bâbü'lî'nin ilga edilmesine

kadar otuz üç sene aralıksız sürecek olan bürokrasi hayatı, ona yaşattığı ümitler ve hayâl kırıklıkları yanında kendisine kazandırdığı devlet görgüsü ve eserlerine sağladığı ilk elden malzeme ve bakir bilgiler bakımından hal tercümesinde hususi bir yer tutmaktadır. 1892'de Sadaret Mektubi Kalemi'ne alınan İbnülemin, buradaki başarısı dolayısıyla 1895'de Teftiş-i Islahat Komisyonu başkâtipliğine getirilmiş, Mehmet Said Paşa'nın beşinci sadaretinde onun vadedlerine güvenerek yeniden görevine dönmüştür. İbnülemin, bu gerçekleşmeyen vadeleri gençlik yıllarını zehirleyen hatıratlar olarak nitelendirir. Babalı'de otuz üç sene süren memuriyet hayatına 1889'da başlayan İbnülemin sadarete bağlı muhtelif kâtilerde kâtip ve başkâtip olarak çalışmıştır. 1908'de Eyalet-i Mümütaze kalemi müdürü olmuş, 1909'da II. Abdülhamid'in hal'inden bir müddet sonra Yıldız Saray'ındaki "Evrak-ı Resmîye ve Journaller"ın tedkik ve tasviye işini üstlenmiştir.

İbnülemin bu görevindeki çalışmalarına üç kişilik bir komisyon olarak başlamış, üyelere birinin çekilmesi ve yeni komisyonlar kurulması yolunda yapılan teşebbüslerin neticesiz kalması sonunda bu görev zamanla tamamen ona emanet edildi. Karma karışık hale gelmiş 800 sandık dolusu evrakı büyük bir şevk ve titizlikle tasnif ederek bu görevi layıkıyla yerine getirmeye çalışmış ve şimdiki adı "Başbakanlık Osmanlı Arşivi" olan Sadaret Hazine-i Evrak Dairesi'ne teslim etmiş ve her türlü araştırmaya hazır mükemmel bir arşiv teşkilini sağlamıştır. Malzemesinin esasını ve en büyük kısmını bu mühim ve bakir arşivden alması bakımından Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar adındaki eserin meydana gelmesinde buradaki çalışmalarının önemli payı bulunmaktadır. 1923 yeni düzen ile geçmişe olan bağımızın bir köprü niteliği taşıyan bu çalışması İbnülemin'in tarihimizde nasıl bir önem arz ettiğini anlamayı mümkün kılmaktadır. Geçmişten geleceğe sağlam ve

İbnülemin Mahmud Kemal'i çok iyi yansıtan karakteristik bir portre fotoğrafı. (İsmail Kara arşivi)

emin adımlar atılabilmemiz için gerekli olan arşiv çalışmaları ve bugün hala okutulmaya çalışılan arşiv belgelerinin ilk ve büyük düzenlemesini yapan İbnülemin'in tarihimize kattığı katkıları ve değerleri yatsınamaz niteliklere sahip olması onun hiç bir zaman unutulamayacak ve ortaya koyduğu nitelik sayesinde bir yapının temel ve en önemli aracı taşı olacaktır.

İbnülemin, II. Meşrutiyet'e yakın ve onu takip eden yıllardan itibaren sadece Yıldız Sarayı evrakını incelemekle görevli komisyonla kalmayıp başka komisyon çalışmalarına da getirildi. I. Dünya Savaşı yılları İbnülemin'in yıldızının parladığı, kültür hayatımız için mühim birçok çalışma içinde yer aldığı, bu yolda kendisine önemli işlerin havale edildiği bir devredir. Vakıflara ait sanat eserlerini kaybolmak ve yabancı diyarlara gitmekten kurtarmak gayesiyle bir müze kurulması için dört üye ile birlikte sürdürdüğü büyük gayretler sonunda Süleymaniye Camii İmareti'nde Evkaf-ı İslamiye Müzesi'ni kurdu. Yerine getirdiği hizmetlerden dolayı kendisine üçüncü rütbeden Osmanlı Nişanı verildi. 1916'da görevlendirildiği

Muhafaza-i Asar-ı Atika Komisyonu'nda Milli eserlerin korunmasına dair layiha ve bununla ilgili nizamname de onun kalemiyle son şeklini aldı. Şura-yı Devlet ve Sadaret Dairesi'nde arşivlerin tanzimi için kurulmuş komisyonlarda sadareti temsilen görüşlerini açıkladı. Rağbetsizlikten dolayı bir zamandan beri yok olmaya yüz tuttuğunu gördüğü hat sanatını yaşatma çarelerini düşünen İbnülemin, aynı zamanda tezhip ve klasik cilt sanatlarının da ihyası gayesiyle, memleketteki istidatları bu sanatlara özendirerek ve devlet desteğiyle eğitimini sağlayacak bir müessese olmak üzere Medresetü'l-Hattatın'ın kurulmasına ön ayak oldu. Buranın idaresi de kendisinin içinde bulunduğu Evkaf-ı İslamiye Müzesi yönetim kuruluna verildi. Burada orjinal eserlerin ortaya çıkmasındaki başarısından dolayı kendisine ikinci rütbeden Mecidi nişanı verildi. İdari hayattaki geniş tecrübesi ve tarihi kültür birikimi dolayısıyla sadrazamların, nazırların kendisinden görüş aldıkları İbnülemin, I. Dünya Savaşı'nın sona erdiği sıralarda başlayacak barış müzakerelerinde devletin hak ve menfaatlerinin korunması ve barış antlaşmasının esaslarının belirlenmesi için 11 Kasım 1918'de Hariciye Nezareti'nde, Harbiye Nezareti adına müsteşar sıfatıyla Miralay İsmet'in (İnönü) ve diğer nezaret müsteşarlarının da katıldığı fevkalade komisyonda sadaret makamının temsilcisi olarak görevlendirildi.

Savaş sonunda Osmanlı Devleti'nin değişen siyasi ve idari bünyesi içinde Eyalat-ı Mümtaze ve Muhtare Dairesi'nin hükmü ve fonksiyonu kalmadığından buraların lâv edilmesiyle kıdem ve mevkiine uygun bir makam olarak Babıali Müdevvenat-ı Kanuniye Dairesi müdürlüğüne getirildi; bunun yanı sıra Devlet'in resmi gazetesi Takvim-i Vakâi'nin müdürlüğü ile de görevlendirildikten başka, Eyalat-ı Mümtaze ve Muhtare Kalemi'nin başşehir de bulunan ahaliyle ilgili işlerinin, barışın imzalanmasına

kadar idaresi ve yürütülmesi yine kendi üstüne kaldı.

Galip devletlerin işgali altına girmiş Mütareke devri İstanbul'unda, İzmir'in işgal edildiği 15 Mayıs 1919 günü Fransız askerleri makamlarınca, yarım asırdır oturmakta oldukları konaklarının 24 saat içinde boşaltılıp kendilerine tesliminin istenmesi üzerine evlerindeki tarihi eşyaların, zengin kitap ve gazete koleksiyonlarının çoğunu almadan ailece yuvalarını terk etmek zorunda kaldı. Buldukları her şeyi talan eden, kıymetli tarihi evrakı yağmalamaktan, İbnülemin'in üzerine titredığı yazma eserleri, tuvalette dahi kullanmaktan çekinmeyen işgalciler buralardan ayrıldıkları zaman bir buçuk yıl önce Tarih kokan bu konağın 4 duvardan ibaret bir hal alması içler acısı nitelikteydi. Devletin çöküşüyle birlikte Bâbüali hükümeti son demlerini yaşarken yıllarla çeşitli engellemelerle karşılaşmış bulunan İbnülemin, nihayet Bâbüali'de en yüksek mertebe olan Divan-ı Hümayun Beylikçiliğine getirildi (1 Ağustos 1922). Bu son vazifesinde olanca dirayetini ortaya koyan İbnülemin, başta "sah çekmek" gibi bir müddetten beri buranın terkedilmiş bazı usul ve geleneklerini yeniden yerleştirmeye nail oldu. Ancak bu parlak memuriyeti, Anadolu milli hareketinin iradesi altına giren Bâbüali'nin lâv edilmesiyle 7 Kasım 1922'de sona erdi.

Devlete otuz üç yıl boyunca verilmiş bir hizmet sonunda kendisine ve kardeşine cüzi bir maaş bağlandığından ailece düştükleri maddi sıkıntı içinde bunaldıkları bir sırada kardeşi Ahmet Tevfik'i de kaybetti (3 Mayıs 1923). Bu arada İbnülemin'in işsizlik ve geçim sıkıntısının kucağına düşmesine ve kardeşinin ölümünün getirdiği darbeyle inzivaya çekilişine razı olmayan dostları kendisinin haberi olmaksızın Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde ona bir memuriyet buldular. İbnülemin, bu teşebbüsün başını çeken dostu Halil Nihat'ın yanı sıra orada

bir araya geldiği Ahmet Haşim, Fazıl Ahmet ve Hüseyin Daniş gibi edebiyatçılarla yaptığı sohbetlerle biraz teselli buluyordu. Ancak çok geçmeden Düyun-ı Umumiyye bütçesinde kısıtlanmaya gidilmesi üzerine tekrar işsiz kaldı. Bu sırada Maarif Vekâleti Müsteşarı bulunan M. Fuad Köprülü, şahsına ve ilmine büyük saygı duyduğu İbnülemin'in Vesaik-i Tarihiyye Tasnif Heyeti başkanlığına gelmesini sağladı. 1924-1927 yılları arasında bu görevde bulundu. İbnülemin burada, kendisinden önce Ali Emiri Efendi'nin başkanlığında yapılan çalışmalara nispetle daha mazbut ve sistemli bir düzen kurmaya muvaffak oldu. Selefinin padişahlara göre yürüttüğü tasnif tarzı yerine müesseseleri esas alan ve kendi içinde kronolojik bir sıralama getiren bu düzenlemelerde katalogları otuz cilt tutan 47.371 vesika elden geçirilip tasnif altına alındı. 20 Kasım 1923'te seçildiği Tarih-i Osmanî Encümeni üyeliğiyle birlikte, idare meclisi üyesi olduğu Evkaf-ı İslamiyye Müzesi'ndeki hizmetlerini beraber yürütürken bu arada beşinci defa olarak yeniden müzenin başkanlığına seçildi. Vesaik-i Tarihiyye Tasnif Heyeti'nin bir müddet sonra Darü'l-fünun Edebiyat Fakültesi bünyesi içine alınarak ardından da Başvekâlet Hazine-i Evrak Dairesi'ne devredilip lağvolunmasıyla İbnülemin'in buradaki başkanlığı da sona erdi. Ancak aradan fazla zaman geçmeden ad ve statü değişikliğiyle Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne, 1927'de müdür olarak tayin edildi. Yeniden üye seçildiği Türk Tarih Encümeni, İbnülemin'in büyük çapta ilmi çalışma ve yayınları için yeni bir sayfa açtı. İlmî vukufunu ortaya koyan eserlerini burada artarda yayımlamaya başlar. Encümen, 15 Nisan 1931'de yerini Türk Tarih Cemiyeti'ne bıraktığı zaman üyelik dışında kaldı. Onun yerini 1935'te Türk Tarih Kurumu alırken de bir daha üye yapılmadı. Bununla beraber, 1932'de toplanan Türk Tarih Kongresi sırasında hazırlanması kararlaştırılan "Türk Tarihinin Ana Hatları"

dizisi için kendisinden eski hat sanatımıza dair terkibi bir rapor yazması istendi. Üzerindeki son resmi memuriyet olan Türk ve İslam Eserleri Müzesi müdürlüğünden 1 Ağustos 1935'te yaş haddi dolayısıyla emekliye ayrıldı. 14 Nisan 1935'te annesini kaybeden İbnülemin, ertesi yıl kendisine hac yolculuğu imkânı açmış olan Prenses Hatice Abbas Halim'in Kahire'den itibaren eşliğinde hac farzlarını da yerine getirdi. Son vazifesinden cüzi bir emekli maaşı ile köşesine çekilen İbnülemin kendini, her biri namını ayrı ayrı yâd ettirecek büyük çaptaki eserlerini tamamlamaya verdi. Bu arada, müsteşarlar âlemindeki yaygın itibar ve şöhreti dolayısıyla yurt dışındaki ilmi kongrelere çağrıldı. Bazı ilim cemiyetlerine üye yapıldı. 1934'te Londra'da toplanan Congres Internationale des Sciences Anthropologiques et Ethnique'e davet edildi. Ancak maddi durumunun el vermemesi ve hiçbir resmi merciden yardım görmemesi yüzünden katılamadı. Aynı kongrenin 1938'de Kopenhag'daki toplantısına da çağrıldığı halde yine aynı sebeplerle gitmesi mümkün olmadı. Devrin Maarif vekili Hâsan Ali Yücel, İbnülemin ile beraber İsmail Saib Sencer'de Kütüphaneler Tasnif İşleri İlmî Müşavirliğiyle onurlandırdı. Bu arada Mısır Veliahdı Prens Mehmed Ali Tevfik'in daveti üzerine İstanbul'daki Türk ve İslam Eserleri Müzesi benzeri bir müzenin tanzimi, özellikle de buraya konulacak hat eserlerinin seçim ve tasnifi için Reisü'l-hattatın Kamil Akdik ile birlikte 29 Aralık 1939'da Kahire'ye gitti. Kendilerine tevdi edilen işi başarı ile gerçekleştirerek 19 Şubat 1940'ta İstanbul'a döndüler. Kütüphaneler İlmî Müşavirliği bu defa Maarif Vekâleti'nce yayın hazırlıkları ilerlemekte olan İslam Ansiklopedisi'nin ilmi müşavirliğine çevrilmişti. İlerleyen yaş dolayısıyla, müze değerindeki kütüphanesinin ve emsalsiz hat koleksiyonunun akıbetini emin ellere teslim etmeyi düşünerek ölümünden

sonra verilmek şartıyla İstanbul Üniversitesi'ne intikali için 1949'da gereken hukuki işlemleri tamamlamışken 1953'te bu şartı da kaldırıp sağlığında bunların üniversiteye mal olmasını gerçekleştirdi. Konağının barındırdığı müzeliğe eşyayı da aynı zamanda yine oraya bağışladı. 1953 yılı Martında İstanbul Üniversitesi'nce şerefine düzenlenen büyük jübilede, bu zengin hazineyi milletin istifadesine açan örnek alınacak bağışta resmen teşekkür edildi. Tarihi konağını da İbnülemin Mahmut Kemal Yurdu adı altında, İslami ilimler tahsil eden veya İslami terbiyeye sahip talebeyi barındıracak bir yurt olarak kullanılmak üzere, mevcut yapısına dokunulmayıp aynen korunması şartıyla İbnülemin Mahmut Kemal İnal Vakfı'na bağışladı. Bütün canlılığı ile ayakta kalan zihni melekelerine ve sarsılmaz gayretine mukabil yaşlılığının son on yılında üst üste gelen rahatsızlıklarla bedeni git-tikçe çöken İbnülemin bir ameliyat sonrasında 24 Mayıs 1957'de vefat etti. Seksen altı yıllık bir ömrü sadece öğrenmek, araştırmak, yazmak ve memlekete hizmet vermekle geçiren, arkasında abide çapında eserler bırakan İbnülemin'in göçüşü, başta üniversite ve basın olmak üzere bütün fikir ve ilim dünyasında büyük bir teessürle karşılandı. Babası, kardeşi ve annesinin yattığı Merkez Efendi Kabristanı'nda 27 Mayıs 1957'de toprağa verilen İbnülemin'in ölümünün ertesi gününden başlayarak basında hatırası ve şahsiyetiyle ilgili çeşitli yazılar yer aldı.

Bâbîâlî ve Hususi Dersler Arasında İbnülemin: Said Paşa, İbnülemin'i "takdir eder ve görüştüğü ulemaya ve ricale ulema ve fudeladan" olduğunu "ve malumat-ı mütenevvasının yaşıyla mütenevvası olmadığını anlatırdı". İbnülemin'in beraber çalıştığı on altı sadrazamla münasebetleri gözden geçirildiğinde memuriyet hayatında hiçbir vakit sadrazamlar ve nazırların onun görüşlerinden müstağni kalamadıkları gö-

rülecektir. Resmîyette bi-latîf olmasına rağmen fiiliyatta çok ötesinde sadrazamların ve nazırların müşaviri hüviyetinde bir yere sahip olmuştur. Bu, ihtirâzı kayıtlar koymak kaydıyla Cumhuriyet'in kuruluş devirleri için de böyledir. "Ona ve onun gibilere hürmet duymamak, başlı başına bir küfrolur" diyen Hasan Ali Yücel ve Köprülüzade Mehmed Fuat kendisi üzerinden bir devrin peşine düşerler. İbnülemin'in "darü'l-kemal" diye isimlendirilen konağı sohbet meclislerinin kurulduğu bir yerdir. Erbabının dergâhı olan konağın müşşidi İbnülemin'dir. Kendisini Nakşilikte idrak eden İbnülemin intisap ettiği tarikata ve gelecekte olduğu gibi hayatında sohbe merkezi bir yer verir. Bu sohbet geleneği babası Mehmed Emin Paşa vasıtasıyla kendisinin de mensup olduğu muhitin, Yusuf Kamil Paşa'nın vücut verdiği ananın bir devamıdır. Bütün hayatı boyunca ilimle meşgul olan ve hemen her bahiste söz söylemeye muktedir olan Kamil Paşa'nın meclisi, adeta "encümen-i danîş" ve "söz ekspozis-

yonudur". Bu pota vazifesi gören bu meclisin asıl tarafını yapan meşguliyetin olmadığı bazı geceler meclise iştirak eden vükela ve füdanın gösterdikleri arzu üzerine gerçekleştirilen tefsir dersleridir.

Prens Mustafa Fadıl Paşa "kari", Şirvanizade Rüşdü ve Cevdet Paşalar "mukarrir", Ali Paşa ve sair zevat, "sami" sıfatıyla bulunurlar. Kamil Paşa ise mümeyyizlik vazifesi mühimmesini ifa ederdi. Bu meclis daha sonra mütevazı imkânlar ve şartlarda devam etmiş, Yusuf Kamil Paşa'nın makamına meclislerde İbnülemin geçmiştir. İbnülemin'in aynı mecliste bir şekilde bulunduğu isimler devrin birinci sınıf adamlarıdır: Başta Said Paşa ve Said Halim Paşa olmak üzere pek çok sadrazam, Maarif Nazırı Münif Paşa, Hersekli Arif Hikmet Bey, Adanalı Hoca Hayret Efendi, Ali Emiri Efendi, Beyazıt Kütüphanesi hafız-ı kütübü Tahsin Hoca, Mehmed Akif, Babanzade Ahmed Naim, Ispartalı Hakkı, Vahhabiliğe karşı kaleme almış olduğu reddiyeyle maruf Zehavizade Cemil Sıdkı Efendi

ve Hüseyin Vassaf. Cumhuriyet devrinde sistemin içinde kalarak maziye ait birçok şeyi savunan Tanpınar, Hasan Ali Yücel ve Mükrimin Halil de yollarını bu meclise düşürenlerdendir.

"İbnülemin'in meclisleri hem akademi niteliğinde; hem de yüksek sohbet, zevk ve eğlencelerle geçirdi" diyen müverrih Osman Turan'ın sözü bir gerçektir. Devrin dini, siyasi ve fikri taraflarını temsil edenlerin yolu İbnülemin'in meclisinde kesişmektedir. Bir başka ifadeyle sohbet meclislerinin dikkat çekici tarafı bir araya gelmesi pek de mümkün olmayan vasıflı insanları bir araya getirmesidir. Birçok şeyi süzen ve değiştiren bu entegresyonun ruhunu dokuyan muharrik unsur nedir? Bu sorunun muhtemel ve bir cevabını mecliste insan tutmasını ve yetiştirmesini bilen İbnülemin'in müstesna yerini dikkatten kaçırmadan sohbet ve hasbihale merkezi bir yer veren Nakşî geleneğin vücut verdiği hususlar daireesinde izah edebiliriz. Bu zaviyeden Cevdet Paşa'nın III. Selim'den itibaren Osmanlı bürokratlarına istikamet veren tarikatın Nakşilik olduğunu vurgulaması tesadüf değildir. Diğer taraftan bir araya gelmesi pek de mümkün gözükmeyen birçok kişinin İbnülemin'in meclisinde toplanması, eserlerinde üç farklı yerde tekrarladığı Sadrazam Yusuf Kamil Paşa'nın yirmi yedi yıl mühürdarlığını yapan babası Mehmed Emin Paşa'ya nasihat makamında söylediği şu söz istikametinde anlaşılabilir bir tavidir. "İnsan, minare gibi doğru olup da sademat-ı rüzgâra karşı durarak yıkılmaktan sakınmalıdır. Serv gibi doğruluğu muhafaza ile beraber biraz da rüzgâra mümaşat etmelidir".

İbnülemin'in Cumhuriyet devrindeki bağırmeden çağırmadan yürüttüğü siyaseti burada aramalıyız. Hiçbir söz İbnülemin'in Cumhuriyet devrinde ne yaptığını bu cümleden daha güzel veremez. İbnülemin'e göre bu doğru söz, kendinin meslek-i hik-

Beyazıt Devlet Kütüphanesinde yapılan toplantılardan birinde İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay, Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu ve İbnülemin Mahmud Kemal İnal. Oturanlardan soldan üçüncü şahıs ise Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Tahsin Öz'dür (Y. Çağlar Arşivi)

metini gösterir. Burada önemli olan hadiselerin aslında günlük şeylerde biraz da siyasi icaplarda saklı olduğu gerçeğidir. Meclisin kuşatıcılığının sırrı da buralardadır. Bazı şeylerin götürüldüğü ve haliyle getirildiği bu meclislerde devletin içyüzüne dair birçok şeye yakından bakılır, sebeplerin sebebi teşhis edilir, büyük meseleler halledilir, en önemlisi de ikbaldekilerle inzivadakiler eşit muamele görür. İnziva ile ikbal arasında geliş gidenler kaza ve kaderi zorlayarak ikbal merdivenine yeniden ve buradan tırmanırlar. Öyle ki devlet birazda buralardan idare edilir. Hadiseye buralardan bakıldığı vakit İbnülemin'in bazı bahislerde başka hiçbir işi yokmuş gibi zaman zaman sözü Cevdet Paşa'ya getirmesinin sırrı da kendiliğinden ortaya çıkmış olur. İbnülemin'in Cevdet Paşa'ya karşı çıktığı noktaların tamamı Cevdet Paşa'nın Yusuf Kamil Paşa'ya yönelttiği tenkitlerde, günlük hadiselerde gizlidir. Cevdet Paşa'ya karşı çıkışlarının psikolojik zemini, Ali Paşa meselesinde olduğu gibi, akrabaları ve hamileri olan Yusuf Kamil Paşa'nın Cevdet Paşa'yla olan ilişkileri çerçevesinde aranmalıdır. İbnülemin ailece himmetini gördüğü Yusuf Kamil Paşa'nın karakterinin Cevdet Paşa tarafından sorgulanmasına dayanamaz. Bu mesele hem İbnülemin'in Cevdet Paşa'yla olan irtibatını hem de Cumhuriyet devrinde bağırıp çağırmadan yürüttüğü siyaseti verecek hususlar ihtiva eder.

Bir Müellif-Şarih Olarak İbnülemin: İbnülemin Cumhuriyet devrinin budadığı, biçimsizleştirdiği, artık "hayal-i muhal" hükmüne giren birçok şeyi, bir dönem hayatı beraber idrak ettikleri Mustafa Sabri ve Mehmet Akif'ten farklı olarak, sistemin içinde kalır gibi gözükerek ihya etmiş, maziye can vermiştir. Devrin iktidar muhitinde bulunan İbnülemin seksen altı senelik hayatı boyunca hem resmi ve hem de hususi anlamda mütemediyen yazmış, kaleme aldığı eserleriyle dönemini bir bütün olarak göz önüne getirerek yeniden inşa etmiştir.

Soldan sağa: Halid Ziya Uşaklıgil, Hasan Âli Yücel, Mehmet Emin Yurdakul, İbnülemin Mahmud Kemal İnal (Bkz. <https://adnanalgın.files.wordpress.com/2013/08/kadro-e1377527887546.jpg>)

İbnülemin'in nüfuz ederek el aldığı devre vâkıf olmanın yolu haliyle onun eserlerinden geçer. Neşre hazırladığı, telif ettiği eserlerin, en hurda teferruatına kadar yazdığı biyografilerin satır aralarında yer alan örtülü veya aşikâr hususlar ileriye doğru giderken geriye doğru atılan son fakat sağlam adımlara benzer. Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in kuruluş devirlerine Osmanlıları her yönüyle ihâta edebilen İbnülemin üzerinden gidilebilir. Onun eserlerinde Cumhuriyet'i Osmanlı'ya yani terk etmeye çalıştığımız âleme bağlayacak hemen her şey mevcuttur. Matbuata "çocuk denecek bir yaşta" başlamış, Ahmet Mithat Efendi'nin takdir ve teşviki ile Tercümân-ı Hakikatte yazılar yazmıştır. Ayrıca Resimli Gazete, Ceride-i Sufiye, Asır ve Mütala'da makaleler kaleme alınmıştır. Cemiyet-i İlmîye tarafından neşredilen Beyânü'l-Hak'da kaleme aldığı yazıların muharrik unsuru ise başmuharrir Tokatlı Mustafa Sabri Efendi'dir. İbnülemin Beyânü'l-Hak'da aynı devri idrak ettiği birçok kimse- nin ele almaya tenezzül etmediği, bugün de çoğunluğun "vaaz" olarak tahfif edeceği hususları ele almıştır. Devlet mekanizmasını bilen tekkelerden müstağni kalmayan ve mütemediyen kitap mütalaa eden bir

Bâb-ı Âli bürokratinin yazdığı bu yazılar tasavvufi/ahlaki muhteva itibariyle devri, devrin açtığı gedikleri bir başka açıdan tamamlayan, paradoksal olmakla beraber yazılmış tarzlarını dikkate alarak İbnülemin'in savunduğu şeylere karşı çıkanların bile altına imza atacağı yazılardır. İbnülemin'in haytı, savunduğu, değer verdiği şeyler, bir devrin nefisini kurtaracak unsurlarla dopdoldur. İbnülemin gazetelerde, fikri yazılarında savunduğu şeyleri kaleme aldığı biyografilerde ve biyografik nitelikteki eserlerinde de vurgulamaya, müdafaa etmeye devam etmiştir. Tekrar edelim: Bütün bunları gerçekleştiren İbnülemin bir bürokrattır, bir kalem ve kelam efendisidir.

İbnülemin Mahmut Kemal'in Şaheser Konağı: Beyazıt'tan Mercan'a geçilirken, şimdi yerinde "İbnülemin Mahmud Kemal Vakfı" bulunan, Mühürdar Emin Paşa Sokakı'nın 13 numaralı konağı yok artık. Bir tarih, bir sanat ve edebiyat akademisi niteliği ile bir asra yakın hizmet veren bu konağın tavanlarında yaşamış olan sihirli nağmeler, anılarda kaldı. Sadrazamlar, şeyhülislam, valiler, nazırlar, sefirler, şairler, müzisyenler, hattatlar, hatta meşhur oryantalistler bu konağın konukları olmuştur. Bu konak bir akademi, bir konservatuvar,

müşküllerini halletmek, bilgilerinin artırılmak için ziyaret edenlerin bir semineri, bir kültür ocağı idi. Odalarının ve sofalarının duvarları, tavanlarına kadar, ünlü hattatların levhaları, vazolar, fağfurlar, hatıra resimleri ve müzeli eşyalarla doluydu. Üstadın çalışma odası ikinci katta, bahçeye bakardı. Misafir salonu, sokağa bakan ve hiçbir zaman açılmayan pencereleriyle, çalışma odasının bitişiğindedi. Üstadın kütüphanesi konağın üst katındaydı. Buraya, kendisinden başka kimse giremezdi. Bu konakta seksen yıla yakın olmak üzere her hafta musiki toplantıları yapılmış, edebiyat sohbetleri ile günün konuları konuşulmuştu. Bu zevkine doyulmaz pazartesi gecelerinin tek hatibi Mahmud Kemal İnal'dır. Uzun burunun ucundan bakan, fırl fırl gözleri, sanki musiki nağmelerinin temposuna uyar gibi saniyeden, saniyeye değişen mimikleriyle İbnülemin, konuklarına bir eski zaman havasını yaşatırdı. Kış, yaz bu konakta devam eden pazartesi geceleri sohbetlerine gelenler ilmi hüviyetlerine, yaşlarına, dostluk ve vefa derecesine göre ölçülü biçimlerde karşılır, kendileri uygun koltuklara ve iskemlelere oturtulurdu. Toplantıda sevmediği kişileri veya zevzeklik yapanları karşılamada pek aldırış etmezdi. Mahmud Kemal Bey, bunlara başıyla, şöyle kapıya yakın iskemleler gösterirdi. Sevdiklerini, özellikle uzaktan gelen dostlarını esprili sözlerle karşılar, yerinden kalkar, bazılarının elini öptürür, bazılarının da öptürmeden geri çekerd. İbnülemin'in garip bir huyu vardı. Bu toplantılarda, genellikle konukları birbirine tanıtmazdı. Bu salonda yıllarca karşılaşmış ve aşinalık peyda etmiş profesör, doktorlar, müzisyenler, edipler, şairler, tarih ve edebiyat mensupları birbirlerinin adlarını konaktan çıktıktan sonra, sokakta öğrenirler ve bu konaktaki havanın etkisiyle birbirleriyle derin bir dostluk içine girerlerdi.

Karlı, tipili bir geceydi. Sanırım gecenin konukları arasında Burhan Felek, Behzat Bu-

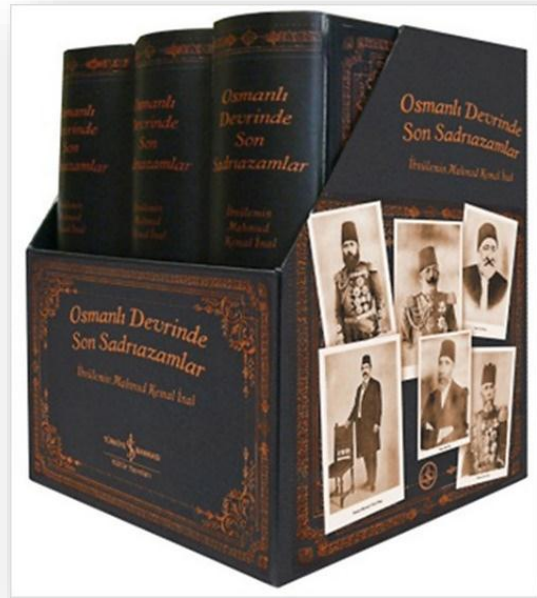
dak, Vasfi Rıza, Fethi İsfendiyaroğlu, Mükrimin Halil, Kazım İsmail, o dönemin-bu gün ki gibi-ünlü musiki yıldızlarından Dr. Nevzat Atlığ ile Dr. Alaaddin Yavaşca da hazır. O gecenin makamı "İsfahan" idi. Tipi şiddetlendikçe salonun camları titremeye başladı. Okunan şarkılar aksine, ağır tempoludan seçilmişti. Hacı Arif Bey'den Saadetin Kaynak'a kadar ünlü bestekârların güzel eserleri çalınıp söylendi. Saadetin Kaynak'ın şarkısı söylenirken, gece yarısı olmuştu. Sokak kapısının zili devamlı olarak çalınmaya başlandı. Mahmud Kemal Bey:

"Acayip... Gece yarısından sonra gelen kim ola? Mutlaka meyhanesi kapanınca, sıcağı bir yer aramıştır da, bizim tarafa düşmüştür!" gibi mırıldanmaları arasında Hafız Saadetin Kaynak, birkaç meslektaşıyla salona giriverdi. Onun şarkısı söylenirken salona girmesi herkesi şaşırttı ve sevindirdi. Saadetin Kaynak geldikten sonra, aynı şarkı onunda katılmasıyla tekrarlandı. Sazendelerle hanendeler o kadar coştular ki, bu defa pencelerin camını tipiler değil, bu sanatkarların çalgıları ve sesleri titretti. Musiki toplantılarının birinde konuklardan biri, bilgiçlik satan şartlanlara değinerek, "Onlar kendilerini her fırsatta, basınla umuma tanıttırlardı. Siz, bunca zaman büyük bi âlim olduğunuz halde, niçin kendinizi, kendinizden başkasına bildirmek istemiyorsunuz? Deyince, Mahmud Kemal'in cevabı şu oldu:

"Ben, bilmek için yıllarca okudum. Onlarsa, bilinmek için okudular."

Eski edebiyatımızın, tarihe dayalı sanat dallarından biri olan ebced hüneri, Latin harflerinin kabulünden sonra, işlevini kaybetmiş bulunuyordu. Bütün bu eski edebiyat sanatını pek az kişi devam ettirebilmektedir. Eski alfabemizin harflerini rakamlaştıran bir sistemle, bir olayın manzum olarak tarihini tespit edebilme sanatı biçiminde nitelenebileceğimiz bir usul, mazinin derinliklerinde kalmıştır. Bu usulün uygulanmasında, bazen tek veya iki kelimeyle de istenilen tarihin belirtilmesi mümkün olurdu. Bu, genellikle doğumlarda, insanlara verilen adların seçilmesindeki ustalıkta tespit edilirdi. Genellikle mezar taşlarındaki ölüm tarihleriyle, cami, mescit, çeşme, hamam, vs. gibi yapılarda ebced çokça kullanılırdı.

İbnülemin Mahmut Kemal, bu ebced sanatını, daha çok bir mizah olarak kullanırdı. Bu onun mizaha, hicve olan eğiliminin göstergesiydi. Halil Edhem ile Abdulkadir İnan'ın ölümleri, Yahya Kemal'in elçiliğe atanması, Kazım İsmail'in rektörlüğe seçilmesi, Vasfi Rıza'nın jübilesi üzerine İbnülemin'in ebcedli tarihleri meşhurdur. Beya-

zıt Kütüphanesi'nin bayrak direği olarak bilinen İsmail Saib Hoca için kitapları farelerden korumak amacıyla beslediği kedilerden esinlenerek yazdığı;

“Yüz kedi geldi, dedi tarihini,
Gitti İsmail Efendi cennete!”

beyti ünlüdür. Orhan Veli'nin çok genç yaşta içkiye fazla düşkünlüğü nedeniyle, ölümü edebiyat dünyasında üzüntü yaşatmıştı. Mahmud Kemal'de çok üzülmüş, Orhan Veli'nin ölümüyle ilgili espirili bir manzume yazmıştı.

“İçti içti, kıydı Orhan canına,
Akıbet gitti Bekri'nin yanına!”

İbnülemin ve Eserleri: İbnülemin kaleme aldığı eserler itibariyle şerh ve zeyl geleneğinin en güçlü belki de son temsilcisidir.

Onun hemen hepsi başlangıçtan sona kadar mazide hasret hisleriyle dolu olan eserlerinin unvanı kendi ismine muzaf olsa da Cumhuriyet devrinde basılanlar değişmiştir. Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar: Zeylin zeyli olan bu eser Hadikatü'l-Vüzerâ'nın son zeyli olan Verdü'l-Hadaikin zeyli ve devamı olarak yazılmıştır. Son Hattatlar, Tuhfe-i Hattatin'in; henüz yazılmadan şöhretlenen Son Asır Türk Şairleri, Fatin Tezkire'sinin; Hoş Sada ise Ebuishakzade Esad Efendi'nin Etrabu'l-Asar'ının zeyli ve devamıdır.

Tarih ilmine merkezi bir yer verdiği ve İbnülemin'in senelerden beri “diğer arkadaşları ile beraber” kütüphanesinin “bir köşesinde zuhurata intizar” eden eserlerinden biri olan Kemâlü'l-Kiyase fi Keşfi's-Siyase adından da anlaşılacağı gibi tamamen bir

şerhtir. İbn Kemal, Naima, Cevdat Paşa, Maverdi, İbn Haldun, Sait Paşa, Hersekli Arif Hikmet ve Namık Kemal gibi şark müellifleriyle Büyük Frederic, Bismarck gibi Batılı devlet ve politik adamlarının tarih, siyaset, askerlik, ahlak ve hukuk sahasındaki düşüncelerini tahlili ve tenkili bu surette ele alarak yorumlayan bir eserdir. Gelenbevi ünvanlı eseri Cevdet paşanın bir dipnotunun peşine düşülerek yazılmıştır. Kemalü's-Safve adlı incelemesi de yine Cevdet Paşa'nın bir hükmünün peşine gidilerek kaleme alınmıştır. Kendi kaleminden okuyalım: Bu eseri yazmama Seydi Kasidesi sebep olmuştur. “Zira bir yorgancının öyle muntazam bir kaside tanzim edebilmesi, bana pek garip göründü. Cevdet Paşa merhum, Safvet, asrımızda İstanbul'un en meşhur şairlerinden diye tavsif ediyor.” İbnülemin'in müstakil olarak kaleme almış olduğu

biyografiler de kişiler üzerinden bir devri şerh ve inşa etme olarak görülebilir. Memuriyet hayatında bazı makamlara Cevdet Paşa'nın sevkiyle gelen Hersekli Arif Hikmet'e dair Kemâlül-Hikme ünvanıyla kaleme aldığı kitap ve neşre hazırladığı Divan'da Namık Kemal'in de payı vardır. Lefkoşalı Gâlib Bey üzerine yaptığı çalışmada da Hersekli ve Namık Kemal'in etkisi vardır. Diğer bir ifadeyle Hersekli ile Namık Kemal Lefkoşalıyı "üstaz-ı muhterem" olarak tavsif ederler. İbnülemin de onlara dair kitap kaleme alır. Lefkoşalı üzerine yaptığı çalışmada İbnülemin'in babasının Galib ile aynı şeyhe intisaplı olması da gözden kaçırılmaması gereken bir önemli husustur.

İbnülemin'in eserlerinde görüleceği üzere tarihi tecrübenin devamlılığının şerhler vadedisinde teessüs ettiği meydandadır. Şarihi yetiştiren metindir, metni yaşatan da şarih-tir. İbnülemin'in hemen bütün eserlerinde davası aynıdır. Son Hattatlar'ın girişi Cumhuriyet inkılaplarının götürdüğü hususların hulasa suretinde bir tenkitidir. Modernleşmenin sebep olduğu buhranın neticesi olarak tahakkuk eden Cumhuriyet'in tasfiye ettiği şeylerin hemen hepsini bir şekilde ihtiva eden eserlerinin ehemmiyetli bir kısmı kaderin bir cilvesi olarak Cumhuriyet devrinde basılmıştır. Basılmasına önyak olan zat ise şahsında tek parti devri maarifinin mahkûm edildiği Hasan Ali Yücel'dir. Cumhuriyet devrinde İbnülemin'in eserlerinin neşredilmesi Hasan Ali'nin gayretleri ile mümkün olmuştur.

Osmanlı Türklüğüne mensup olan İbnülemin'in düşünceleri, üslubu ve müdafa ettiği hemen her şeyle Cumhuriyet devrinde resmi düzeyde yürütülen siyasetin neresine

denk düştüğü, hangi aralığa tekabül ettiği ortadadır. Talihin garip yanlarından biri de eserlerini yazdığı her satırla bağırmanın çağırmanın taş attığı tek parti devrinin önemli aktörlerinden Hasan Ali Yücel'in vesilesiyle devletin resmi kurumunda bastırılmasıdır. Osmanlı ile Cumhuriyet arasındaki irtibatın niteliğini tartışmaya burardan gidilmelidir. Resmi düzeyde İbnülemin'e sahip çıkış, Cumhuriyet'in bir tarafını yapan mühim unsurlardan birinin de Osmanlı olduğunu açıklığa kavuşturmuştur. Ondokuz yirmi yaşına gelince Cezmi'yi taklitlen Sabih isimli hikâyesini yazan İbnülemin'in kendi üzerindeki Ziya Paşa etkisini de vurgulamaktan geri durmaz. Süleyman Nazif merhum, bir makalede "siyaset ile edebiyatın bizde vazife-i müşterek ifa etmesi, Şinasi Efendi, Ziya Paşa, Namık Kemal Bey ile başladı denilse hiç abartılmış olmaz. Ziya Paşa'nın bu yoldaki hizmeti hem esas, hem şekil itibarıyla pek büyüktür. Zafername Şerhi, edebiyat-ı siyasiyenin en kıymetli bir numunesidir. "Her devrin bir uslubu vardır." Uslubsuzluğun üslub haline geldiği bu devirde bu izah etmek kolay değilse de İbnülemin bu üslubuyla devrinin en ileri derecedeki temsilcilerinden birisidir. Sadrazam Yusuf Kamil Paşa'yla alakalı kaleme aldığı Kemâlül-Kâmil'in hakiki hüviyetine dair Said Paşa'nın söylediği sözler İbnülemin'in eserlerinin bütününe kapsayabilir. "Bu kitabı kim okusa Paşa merhumu görmüş gibi olur."

Not: Makalede kullanılan fotoğraflar Beşir Ayvazoğlu, Üçüncü Tepede Hayat Beyazıt Meydanının derin Tarihi, İstanbul 2012'den alıntıdır.

Kaynakça

- AYVAZOĞLU, Beşir: Üçüncü Tepede Hayat, Kubbealtı, İstanbul 2012.
Akün, Ömer Faruk, "İbnülemin Mahmud Kemal", DİA (Diyanet İslam Ansiklopedisi), Cilt 28, İstanbul, s.249-262.
TOROS, Taha: Mazi Cenneti I, İletişim, İstanbul 1998.
VASAF, Hüseyin: Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemâl-Kemâl'ül-Kemâl, Dergâh, İstanbul 2009.

İbnülemin Hakkında

Dönemin geleneğine uygun şekilde yazım hayatına şiir yoluyla girmiştir. Mehmed Akif ile birlikte erken yaşlarda ilk nazım denemelerine başladı ve eski şiir usulünü izledi. Çoğunlukla gazel tarzında manzumeler meydana getirerek, bece vezniyle de yazdığı eserler de oluşturmuştur. Hersekli Arif Hikmet gibi üstatları kendine örnek alarak dönemin meşhurlarının şiirlerine nazîreler yazmış, şiirlerinde "Nâlanî" mablasını kullanmıştır.

Onun manzum eserleri arasında na'tlarının özel bir yeri vardır. Efendimize karşı duyduğu sevgi ve saygının en güzel göstergeleri olan na'tlarının büyük bir kısmı Hüseyin Sadettin Kaynak, Hüseyin Kâzım Uz ve Hâfız İsmail Nisfet gibi devrin büyük sanatçıları tarafından bestelenmiştir. Şiirlerinin elinde kalanlarını Mevzun Sözler adı altında bir araya getirmişse de bastıramamıştır. Ayrıca onun tasavvufî nitelik taşıyan bir katasına Feyzi'l-Kemâl, bir na'tına da Mir'âtü'l-Kemâl adıyla Hüseyin Vassâf tarafından birer şerh yazılmıştır.

İbnülemin'in basın hayatına girişi gazete yazıları ile gerçekleşmiştir. İlk matbu yazısı "Ömr-i Beşer" adlı Tarîk gazetesindeki makalesidir (7 Receb 1307/27 Şubat 1890). Bu makale ile başlayan gazete yazıları daha sonra devrin önemli basın organlarında devam etmiştir. Tarîk'in yanında Tercümân-ı Hakikat, Mürüvvet gibi gazetelerde de makaleleri yayımlanmıştır.

Yazılarında sosyal içerikli konulara ağırlık veren ve bir çalışma ablakını temellendirme amacıyla çeşitli makaleler kaleme alan İbnülemin bu yazılarını Sa'y-i Beşer adıyla bir araya getirmişse de bastıramamıştır.

İstanbul'daki gazetelerin yanında Selanik'teki yayın organlarına da yazılar göndermiştir. Asır gazetesi ve edebî nitelikteki Mütâlaa dergisi bunlar arasındadır. Bunun yanında Mehmed Âkîf gibi arkadaşlarıyla beraber idaresini ele aldığı Resimli Gazete'de de makaleler yazmıştır. Eserlerinde sürükleyici ve başarılı bir anlatım üslubuna sahip olan İbnülemin'in ilk roman eseri de Sabîh Târîbe Müstenid Hikâye (Selânik 1316) adını taşır. Daha sonraki çalışmalarında ise hissî konular üzerinde yoğunlaşmış, okuyucuda derin tesirler bırakacak roman ve hikâyeler yazmıştır.

Eserleri: Menâfiüssavm, Ahlâk, Ravzatül-Kemal, Hülsâ-i Ziraat, Hülsâ-i Ticaret, Bir Yetimein Sergüzeşti, Rahşan (Hikâye), Sabîh (Hikâye), Yetîm-i Alîl, Kemalî'l-İsmet Kemalî'l-Hikme, Kâmil Pasa'nin Sadareti ve Konak Meselesi, Tuhfetül Hattatîn Mukaddimesi, Menâkib-i Hünerveran Mukaddimesi, Divan-i Hikmet Mukaddimesi, Divan-i Gaalib Mukaddimesi, Divan-i Yahya Mukaddimesi, Tarîhçe-i Evkaf ve Teracüm-i Ahval-i Nuzzar, Son Asır Türk Şairleri, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar (Kemalî's-Sudur), Son Hattatlar (Kemalî'l-Hattatîn), Hoş Sadâ. Bu eserler dönemin gazetelerinde tefrika şeklinde yayımlanmıştır. Saf Türkçe ile yazdığı "Türkçe: Köy ve Köylüler" (Resimli Gazete nr. 50, 10 Safer 1316/30 Haziran 1898, s. 1055-1057) adlı romantik bir deneme ile roman ve hikâye alanındaki çalışmalarına veda etmiştir.

Vasiyetnâmesi

Ellhamdülilâh, aklen ve bedenen kemâlî âfiyette olduğum halde, Medenî Kanununun ahkâmına terfikan, hiçbir kimseden korkmadan ve hiçbir kimsenin cebrine tâbi olmadan son arzularım mezfûr kanununun 478'inci maddesi mücübince, İstanbul'da Mercan Mahallesinde, Mübürdar Emin Paşa Sokağı'ndaki konağında, 1955 Haziran'ının 23'üncü günü kendi elimle yazıyorum. Kendime kimseyi mirasçı nasbetmeyerek, tasarruf nisâbına taalluk eden hakkımı tamamen muhafaza ediyorum. Esasen mahfuz hisseli mirasçım bulunmadığından, kanunen haiz olduğum mutlak selâhiyete binâden terekemin tamamı üzere tasarruf ederek, metrûkâtım ber-vec-bi âti

umuru hayriyeye tahsis ve arzularımı ve vasiyetlerimi bu vesikada tâdât ve işira ediyorum.

Müstakâlen mâlikî bulunduğum İstanbul'da Mercan'da Mübürdar Emin Paşa Sokağı'ndaki yeni: 13 ve eski: 8 numaralı konağın ve müstemilâtımı (Teferruat kabîlinden olan ve olmayan mallar hariç) aşağıda gösterilen maksada ve gayeye tespit ettiğim kayıd ve şartlar dairesinde tahsis ederek (İbn'ül-Emin Mahmud Kemal Tesisî) adıyla hükm-i şahsiyeti haiz, Medenî Kanununun 437. maddesinin bahsetmiş olduğu selâhiyete müstenid ölüme bağlı tasarruf yoluyla yani ölümden sonra muzaf olarak vasiyet suretiyle vakfettim. Şöyle ki: Vakfettiğim bahsi geçen bina, daime "İbn'ül-Emin Mahmud Kemal Yurdu" namıyla yâdolanmak ve hâlibaharıyla mamur olarak muhafaza edilmek şartıyla, halen İstanbul'da hal-i faaliyette bulunan İmam Hatîp Mektebi'nin tesisindeki gayeye ve maksada tahsis olunmuştur. Bu mektepte okuyacak talebe ile İstanbul'daki Üniversitelerde Din-i İslâm'ın ferâizine itina ve riayet ile iftihar eden mütedeyyin ve müstehak talebe için bina, yurd olarak kullanılacaktır.

Not: Vasiyetnamenin aslı ve tamamı, "Hoş Sadâ" adlı eserde bulunmaktadır. Biz burada sadece başlangıcını almış bulunmaktayız merak edenler "Hoş Sadâ"dan okuyabilirler. Ayrıntısı için bkz: <http://www.islamveibsan.com/ibnulemin-mahmut-kemal-inal-kimdir.html>.

Bir İbnülemin Mahmut Kemal İnal Klasığı; "Ben O Heriflerin Ayağına Gitem"

Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay, hâtıralarını anlatırken, İbnülemin Mahmud Kemal İnal Beyin "Son Sadrazamlar" isimli eseri ile alakalı olarak şunları söylüyor: "Valiliğim sırasında bir gün Celal Bayar, Adnan Menderes ve bazı bakanlar İstanbul'a geldiler. Efendi Hazretlerini buraya getir diye Florya Köşkünden haber gönderdiler. Derhal Mahmud Kemal Bey'e gittim ve durumu arzettim. Öfkeli bir tavırla,

— Ben o beriflerin ayağına gitem! dedi.

Israr ettim, yalvardım, yakardım. Sonunda ikna etmeyi başardım. Bin naz ile ve söylene söylene

Florya Deniz Köşkü'ne götürdüm. Yenilip içildiği, ileri geri konuşulduğu bir sırada Celal Bayar, İbnülemin Mahmud Kemal Bey'e dönüp dedi ki:— Efendi! "Son Sadrazamlar" adındaki eserini okudum. Hakikaten güzel yazmışsınız. Lâkin hep Osmanlı döneminin sadrazamlarını (Başbakanlarını) anlatıyorsunuz! Acaba, bir eser daha kaleme alırsanız, orada da Cumburiyet Devrinin başvekillerini, cumburbaşıklarını yazsanız nasıl olur?

İbnülemin Mahmud Kemal Bey, karşısında bulunanın bir cumburbaşıkanı olduğunu hiç kaale almadan sordu:

— Kim o berifler! Sonra da şunları söyledi: — Ben son dönem Osmanlı sadrazamlarını yazdım; lâkin hepsini yakından tanıdım. Kimisinin yanında bizat buldum, kimisiyle birlikte vazife yaptım. Merhum babam Mehmed Emin Paşa sayesinde birçokunun aile mahremiyetine kadar sokuldum. Onlarla düştüm, onlarla kalktım. Hâlbuki yenileri tanımıyorum. Hem bunların yazılacak neleri var ki?

Hazret daha sonra şunları ilâve etti:

— Eskiden bir adam, en yüce mevki olan sadâret makamına yükseleceği zaman belli bir kademedен geçer, belli bir merbale kat'ederdi. Meselâ önce vali olur, sonra nazır (bakan) olur, derken sadrazamlığa (başbakanlığa) kadar çıkardı. Şimdi öyle mi? Ne idiği belirsiz bir adam, birden milletin başına geçiyor, âlimi-ulemâyı ayağına çığırıyor!" İşte "Son Sadrazamlar" müellifi Mahmud Kemal Bey, böyle bir şahsiyetti. Doğru bildiğini hiç çekinmeden söyleyen, ilmin ve ulemanın itibarını gözetilen ilim ve kalem erbabı bir zattı. (Bkz: <http://gercektarihvekul-tur.blogspot.com.tr/2010/11/ben-o-beriflerin-ayagina-gitem.html>).

Arı Kovanına Çomak Sokan Üç Farklı İlim Geleneğinin Temsilcisi

Tarihçi Ahmet Yaşar OCAK'ın Hayatı ve Akademik Kişiliği

Elif ÖKSÜZ ASÜ, FEF, Tarih Bölümü IV. Sınıf Öğrencisi

Ahmet Yaşar Ocak, 1946 yılında Yozgat'ta doğdu. 1951 yılında ilkokula başladıktan bir süre sonra Yozgat İmam-Hatip Okuluna başladı. O dönemde lise eğitimi 7 yıl olduğu için 1963 yılında okulu bitirdi. Daha sonra İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'ne girdi. 1967 yılında İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun olduktan sonra tarih tahsili yapmak istediği için aynı yıl Bakırköy Lisesi'ni dışarıdan bitirdi. Yine 1967'de üniversite sınavına girerek İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü kazandı. 1971 yılında ise bu bölümden mezun oldu. 1972 yılında Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'ne asistan olarak başladı. 1974 yılında kazandığı Fransız bursu ile Starsbourg Üniversitesi'ne gitti. Ahmet Yaşar Ocak, 1978 yılında La Revolte des Baba Resul: Un Mouvent Socio-religieux au XIIIe Siecle en Anatolie (Babailer İsyanı) isimli teziyle doktora öğrenimini tamamlayarak Türkiye'ye döndü ve Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Öğretim görevlisi olarak çalışmaya başladı. 1983'te doçent, 1988'de profesör oldu. Ahmet Yaşar Ocak; tasavvuf konusundaki fikirleri ve Türk kültürünün diğer öğelerine sünî İslâm dışı, heteredoks kaynaklar arama gayretiyle dikkatleri üzerine çekmiştir.

Ailesi ve Çocukluğu: Ahmet Yaşar Ocak 1946 yılında Yozgat'ta dünyaya geldi. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Babasının ismi Hüseyin, annesinin ismi ise Nazife'dir. Ocak'ın iki kız ve bir erkek kardeşi vardır. Çocukların en büyüğü kendisidir. Ocak'ın çocukluk yılları oldukça hareketli geçmiştir. Yaştları ile oyun oynamayı, Yozgat'ı dolaşmayı, düğünlere gitmeyi, kitap okumayı ve ilgisini çeken konuları araştırmayı sevmektedir. Çocukluk yıllarında bile içten içe tarihe bir hayranlık duymaktadır. Osmanlı İmparatorluğu zamanında Yozgat'ın bulunduğu bölge Bozok Sancağı olarak bilinmekteydi. 18. Yüzyılda Çapanoğullarının gelmesi ile birlikte Yozgat canlı bir ticaret merkezi halini almıştı. Ancak Yozgat'ın o derin tarihi korunamamış ve tarihi eserler gün geçtikçe yok olmaya yüz tutmuştur. Bu tarihi dokuyu gayet iyi bilen Ocak, Yozgat hakkında geniş araştırmalar yapmıştır. Birçok kitabe ve mezar taşı bulan Ocak bunların içinde yakın arkadaşı olan

Taha Akyol'un dedesi "Çerkez Bekir Efendi"nin de mezar taşına ulaşmıştır. Milli Mücadele yıllarındaki Çapanoğulları İsyanından sonra Ermeni ve Rum ailelerin Yozgat'ı terk etmesiyle şehrin toplumsal ve ekonomik hayatında bir gerileme meydana gelmiştir. Çapanoğulları, Mustafa Kemal'e Milli Mücadele yıllarında biraz mesafeli durmaktaydı. Mustafa Kemal'in tavırlarını beğenmeyen Çapanoğulları Milli Mücadele'ye karşı koymaya karar vermiş ve geniş çaplı bir isyan ortaya çıkarmışlardı. İsyanı öncülük eden Halit Bey idam edilirken, Celal ve Edip Bey ise daha sonra affedilmişti. Yozgat halkı Milli Mücadele yıllarında birçok zorluklarla karşılaşmışlardır. Bu durumu, savaşta yer alan gaziler her toplantı esnasında dile getirirlerdi. Ancak toplantılarda anlatılan sözlü tarih ürünlerini hiç kimse kayıt altına almamış, bu kayıtlar yok olup gitmiştir.

İlkokul Yılları: Ocak, oldukça hareketli bir çocukluk döneminin ardından annesinin isteği ile evlerinin karşısında bulunan Cumhuriyet Mektebi'ne gönderilmiştir. 5 yaşında okula başladığı için okula ve arkadaşlarına alışmakta zorluk çekmiştir. Ocak, ilkokulu iki ayrı okulda okumuştur. Cumhuriyet Mektebi'nde 1951'den 1954'e kadar üç sene kalmış daha sonra ise üçüncü sınıfın sömestr tatilinde Gazipaşa İlkokulu'na kayıt yaptırmıştır. Gazipaşa İlkokulu'nda hâlâ zaman zaman görüştüğü Taha Akyol ve iki diğer yakın arkadaşı ile tanışmıştır. İlkokul yıllarında en yakın arkadaşı olan Taha Akyol'u, Ocak çok sever ve üniversite yıllarında da görüşmeye devam etmişlerdir. Ocak'ın ilkokul yıllarındaki arkadaşlarından sadece Taha Akyol ile görüşmeyip Ankara Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesinden emekli olan Prof. Dr. Mutahher Ulusoy, Ayhan Gündüz ve Atilla İlhan ile hala arkadaşlıkları devam etmektedir. Daha ilkokul yıllarında kitap okumayı seven Ocak tarihi romanlar, çizgi romanlar ve masal romanları okumaktan zevk almaktaydı. Tarih üzerine ilk merakı ise İlkçağ Mezopotamya Uygarlıkları konusunda olmuştur.

Lise Hayatı: Yozgat İmam-Hatip Okulu Yılları: Ahmet Yaşar Ocak, ilkokulu bitirdikten sonra öğrenim hayatına babasının isteğiyle Yozgat'ta açılan İmam-Hatip okulunda devam etmiştir. O yıllarda İmam-Hatip okullarının diğer düz liselerden farklı okutulan derslere ilaveten Kur'ân-ı Kerim, Arapça, Siyer denilen Peygamber'in hayatı, Akaid, Hadis, Tefsir vb. dini derslerin okutulmasıdır. Bu dönemde ailelerin çocuklarını İmam-Hatip okullarına göndermelerinin temel sebebi dini eğitim almaları, bilinçli bir Müslüman olmaları idi. Ocak'ın bu okula gitmesinin diğer bir nedeni de budur. Ancak İmam-Hatip okulunu bitiren gençlerin yüksek tahsil için gidebileceği bir üniversite yoktu. Bu sorun, 1959 yılında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü açılınca çözüme kavuşmuştur.

Tek parti iktidarının baskı döneminde yaşamış toplumun muhafazakâr dindar kesiminin nazarında İmam-Hatip Okulu bir kurtuluş olarak görülüyor, gelecek dönem nesilleri için bir çıkış yolu niteliğindedir. Demokrat Partinin döneminde açılan yeni İmam-Hatip okullarını halk büyük bir şevkle ve sevgiyle karşılamıştı. Türkiye'nin her tarafında İmam-Hatip mektep binaları, kurulan dernekler aracılığı ile halktan para toplanarak yapılmıştır. Yozgat'taki Ahmet Yaşar Ocak'ın okuduğu okul da böyledir. İlk İmam-Hatip Okulu 1951'de İstanbul'da açılmıştı. 1950'li yıllarda çocuklarını İmam-Hatip okuluna gönderenlerin yanında bu okullara karşı olanlar ve çocuklarını göndermeyenler de bulunuyordu. Türkiye'nin genelinde lise ve kolejlerdeki zengin çocuklar İmam-Hatip okulunda okuyanları küçümseyip aşağılamıştır. Ancak Yozgat'ın civar köylerinden gelen ve Türkiye genelinde İmam-Hatip okullarında okuyan öğrenciler oldukça başarılıdır. Köylerden gelen öğrencilerin maddi durumları pekiyi olmadığı için zengin esnaf ve halktan kişiler yardımlar yaparak öğrencilere katkı sağlamışlardır. Ahmet Yaşar Ocak, İmam-Hatip okullarının aleyhine yazı yazan köşe yazarlarını eleştirmektedir. Ayrıca o okullarda okuyan öğrencilerin ve onların ailelerinin durumlarına vâkıf olmadan, çocuklarını neden o okula gönderdiklerini anlayıp dinlemeden sosyolojik bir araştırmaya tabii tutmadan, sadece ideolojik bakış açısı ile eleştirdiklerini düşünmektedir. Diğer bir konu ise İmam-Hatip okullarının açılmasıyla birlikte atanacak öğretmenlerde bir hayli önem arz etmekteydi. İlk açılan İmam-Hatip Okulu öğretmenlerinin bir kısmı Demokrat Partinin isteğiyle atanarak görevlerine başlamışlardı. Atanan öğretmenler her tür ideolojik görüşe sahip olabiliyorlardı. Bu durumun öğretmenlerin bir sınava tabii tutulmadan atanmasından kaynaklanmaktaydı. Hatta Ocak'ın okuduğu Yozgat İmam-Hatip Okulu'nda Türkçe ve edebiyat derslerine giren ve kendisinin ateist olduğunu açıkça söyleyen öğretmeni bulunuyordu. Ders veren öğretmenler ise alanında uzman kişiler değillerdi zaten. Ancak dini dersler hariç okutulan

derslerin öğretmenleri alanında uzman kişilerdi. Çocuklarını İmam-Hatip okullarına gönderen aileler ve çevredeki insanlar çocuklara büyük bir sorumluluk yüklemişlerdir. Veliler ve çevre, hal ve hareketlerine dikkat etmeleri gerektiğini çocuklarına sıkı sıkı tembih etmişlerdir. Çünkü o öğrencilerin etraftaki insanlara örnek teşkil ettiklerini bilmektedirler. İlk açılan İmam-Hatip okullarında bir ciddiyet vardır; öğretmen ve öğrencilerin sorumluluklarını iyi bildikleri ortadadır. Ancak 1970'den itibaren Türkiye'de açılan İmam-Hatip okulları ciddiyetini kaybederek veya amaçlarından saparak ideolojik savrulmalara maruz kalmıştır.

Üniversite Öğrenim Yılları: İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü (1963-1967): Eğitim hayatına devam eden Ocak, Yozgat İmam-Hatip Okulu'ndan sonra, 1963 yılında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde yüksek tahsil yıllarına başlamış oldu. İlk kez ailesinden ayrılan Ocak için o dönemler oldukça zor geçmişti. Yozgat gibi taşra kentinden büyük ve gelişmiş kent olan İstanbul'a ilk kez gidiyor olmak oldukça zordu ve o yaşlardaki Ocak'ı bir hayli korkutmuştu. 1959 yılında açılan Yüksek İslâm Enstitüsü, İmam-Hatip'ten sonra mezun olan öğrencilerin gidebileceği yer olarak faaliyetlerine başlamıştı. Ancak bu yüksek tahsili yapmak isteyen öğrencileri sınavsız olarak almıyorlar tekrardan bir sınava tabii tutuyorlardı. Ocak ise bu yapılan sınavı kazanarak okulun yatalı bölümünde okul hayatına başlamıştı. Ocak ilk geldiği günlerde her ne kadar İstanbul'a alışmakta zorluklar çekti ise de şehrin gerek tarihi mekânları, gerek kütüphanelerine giderek eşsiz güzelliğe alışmıştı artık. Yatılı olarak okuyan Ocak'ın yurttan ve okulda arkadaşları ile arası sürekli iyi olmuştur. Yüksek İslâm Enstitüsü'nde verilen dersler, İmam-Hatip okulunda aldığı derslerle hemen hemen aynıydı. Sadece bu derslerin ayrıntısı ve işleniş dönemleri daha fazlaydı. İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nden 1967 yılında mezun olması gereken Ocak, Fıkıh dersini bilerek bırakıp bir sene sonra mezun olmuştu. Ocak, 1971 yılında Edebiyat Fakültesi ile İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nden birlikte mezun olmuştur.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yılları (1967-1971):

Tarih Özleminin Bitmesi; Ahmet Yaşar Ocak 1967'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü kazanmıştır. Tarih Bölümü'nde okurken Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Prof. Dr. Zeki Veli Togan gibi tarihçilerden dersler almıştır. Yıllardan beri istediği bölümü sonunda kazanan Ocak'ın bu durumu ailesi dışında akrabalarının ve arkadaşlarının pek hoşuna gitmemiştir. Ocak, Tarih Bölümü ikinci sınıfta iken Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti kürsüsüne kaydını yaptırmıştı. Hocaları ile arası iyi olan Ocak onların teşviki ile sürekli olarak araştırmalar yapıyor ve farklı konularda makaleler okuyup bunları kendince yazmaya çalışıyordu.

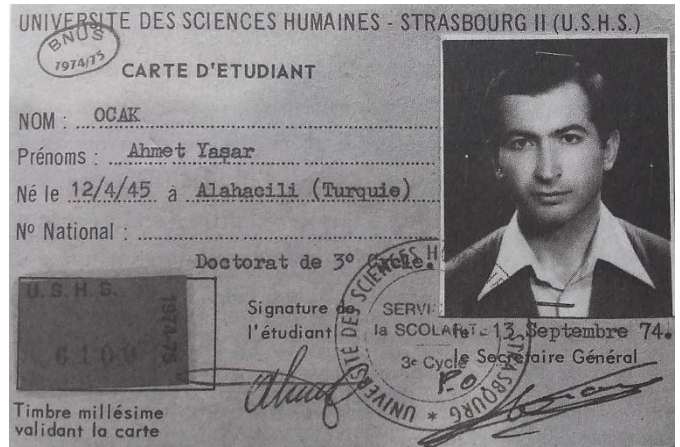
Osmaniye İmam-Hatip Okulu'nda Meslek Dersleri Öğretmenliği (1971-1997):

Ahmet Yaşar Ocak, Tarih bölümünden mezun olduktan sonra bir süre öğretmenlik yapmıştır. İlk öğretmenlik yeri ise Osmaniye İmam-Hatip Okulu'dur. Bu okulda 8 ay kadar görev yaptıktan sonra Ocak 1972 yılında Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü asistanlığına kabul edildi. Böylece akademik hayatı asistanlıkla başlamış oldu. Nejat Göyünç'ün asistanlığını yapan Ocak master tezi olarak "Osmanlı İmparatorluğu'nda zaviyeler" konusunu çalışmıştır. Bunların yanında Ocak, aynı yıl Yüksek lisansa başlamıştır. Tarih alanında kendini geliştiren ve sürekli araştırmalar yapan Ocak, Nejat Göyünç'ün istediği ile Çapanoğlu İsyanını araştırarak bir makale yazmıştır. "Milli Mücadele'de Çapanoğlu İsyanı" adlı makalesi 1973 yılında yayımlanmıştır. Bu makale Ocak'ın yayınladığı ilk makaledir. Bu gelişmelerin ardından Ocak iki yıl süren Yüksek Lisans tezini 1974 yılında tamamladı. Daha sonra Fransa Devleti bursu kazanan Ocak, bu amaçla 1974'ün Temmuz ayında Strasburg'a gitmiştir.

Strasburg Üniversitesi'nde Doktora Yılları (1974-1978):

1974 yılında Fransa'ya giden Ocak akademik hayatının önemli noktalarında biri olan doktora yıllarına başlamıştır. Ocak, Prof. Irene Melikoff'un yanına giderek bir yıllığına onun doktora öğrencisi olmuştu. Doktora tezini daha Türkiye'de iken kafasında belirlemiştir. Türkiye'de bulunduğu sırada, 1971'de bir türbe ziyaretine giden Ocak, bu sayede birçok vesikayı da görme imkânı bulmuştur. Ziyaret edilen türbe ile doktora tez konusu arasındaki münasebet dikkat çekmektedir. Nitekim Yozgat'ın güneyinde, Kayseri yolu üzerinde Osmanpaşa Tekkesi adıyla bilinen, bir de türbesi bulunan köye uğrayan Ocak, türbeye bakan kişinin yönlendirmesiyle türbede yer alan tahta sandukanın altındaki Selçuklu Sülsüyle yazılmış Osmanlıca mezar taşını okumuş ve mezar taşının, bilinen aksine Osmanpaşa'ya değil de, 1240 yılında vefat eden Muhammed oğlu Şerafeddin İsmail'e ait olduğunu okuyarak tes-

pit etmiştir. Bu bilgiden ve genç yaştaki Ocak'ın kültürel birikiminden etkilenen türbe mütevellisi "bende bir bavul dolusu ve sika var, onlara da bir bakar mısın? deyince, eve giden Ocak, evde bir bavul dolusu "hazine" ile karşılaşmıştı. Evden ayrılan Ocak, köye ikinci gidişinde hocası Nejat Göyünç'ü de beraberinde götürmüş; böylece belgelerin konu açısından tam olarak ne ile ilgili olduğunu anlamaya çalışmıştı. Belgeleri gören Nejat Hoca, kendisine bu belgelerin kopyalarını bir şekilde elde etmesini ve doktora tezini de bu belgeler üzerine yapmasını tavsiye etmişti. Soluğu noterde alan Ocak, belgeleri bir seneliğine sahibi Türbedar Ali Efen-diden alıp kopya etmeye (veya incelemeye) hak kazanmıştı. Belgeler, 1300'lerden Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar olan aralığa tarihli olup sayıca 250 kadardı ve bu belgelere göre Şerafeddin İsmail'in Emirci Sultan adıyla meşhur bir Babaî şeyhi olduğu anlaşılmıştı. Belgelerin kopyalarını alıp yurt dışına giden Ocak, belgeleri Melikoff'a göstererek Emirci Sultan Zaviyesi üzerine bir doktora hazırlamak niyetinde olduğunu ifade etmiş ve bu niyeti hocası Melikoff tarafından da uygun bulunmuştu (A. Yaşar Ocak Kitabı, s.193). Anlaşılan kader, daha bu genç yaşta A. Yaşar Ocak'ın ileride büyük bir tarihçi olacağına göz kırpyordu, zira bu kadar belgeyi Anadolu'nun ortasında bir köylünün evinde bulup elde etmek herkese nasip olan bir durum değildir. Ocak, 1974'de başladığı doktorasını 1978'de tamamladı. 4 yıllık doktora tezini Prof. Melikoff ile tamamlamaktan oldukça memnun kalan Ocak, Melikoff'un imtiyazlı öğrencisi niteliğinde idi. Böylelikle Ocak'ın doktora tezi bitmiş, ancak bu sefer çevreden bu tezle alakalı olumlu veya olumsuz eleştiriler alma süreci başlamıştır.

Fransa'dan Dönüş ve Hacettepe Yılları (1978-2013):

Özlemle beklenen 4 yıl geçmiş ve memleketine dönülmüştü. Memleketine dönen Ocak, çok güzel bir şekilde karşılanmıştı. Babailer İsyanını doktora tezi olarak yapan Ocak, 1978 yılında bunu kitaplaştırmıştı. Ancak, çıkan kitap büyük eleştiri almıştır. Türkiye'ye döndükten sonra Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih

Bölümü'nde hocalık yapmaya başlamıştır. Genel olarak Yeniçağ Avrupa Tarihi, Tarih Bibliyografyası ve İslâm Dünyası Tarihi derslerini vermiştir. Genel itibariyle Ocak'ın amacı araştırabildiği kadar konu, okuyabildiği kadar kitap olduğunu ifade etmektedir. Geleneksel tarih bilincini, zihniyetini eleştirici ve sorgulayıcı bir metot kullanarak uygulamaya gayret etmiştir. Ocak Tarih Bölümüne gelen öğrencilerin bu bölümlere isteyerek gelmediklerini ve bir an önce mezun olup gitmek isteyenlerin yanında tarih alanına ilgi duyup araştırma yapmayı seven öğrencilerin de olduğunu ifade etmektedir.

Tarihçilik Anlayışı ve Zihniyeti: Akademik kariyerinde artık belirli bir yere sahip olan Ocak'ın tarih anlayışı ve zihniyetinden dolayı birçok olumsuz eleştirilere maruz kalmıştır. Ocak'a göre ülkemizde problemlerin üstüne giden, özellikle de kültür, düşünce ve inanç tarihindeki problemleri anlamaya çalışan bir tarihçilik, pek tutulan; tasvip edilen bir tarihçilik değildir. Bu genel itibariyle Kemalist ve muhafazakâr kesim için böyledir. Tarihi araştıran ve konu ile ilgili makale yazmak isteyen yazarlardan güllük gülistanlık bir bakış açısı ile yazmaları istenmektedir. Bunun tam tersini yapanları, örneğin Ocak gibi tarihçileri eleştirmektedirler. Ancak Ocak'ında belirttiği gibi böyle bir ortamda tarafsız tarihçiliğin gelişmesi mümkün değildir. Ocak'ın tarihçilik anlayışını şöyle özetleyebiliriz; problemleri öylece ortada duran, kimsenin ilgilenmediği, görmediği ve bunları görmekten rahatsız oldukları konuları yazmak ve araştırmaktan oldukça hoşnutluk duymaktadır. Ocak'a sıkça sorulan sorulardan bir tanesi de en çok hangi tarihçilerden etkilendiği ve onların tarihçilik anlayışına nasıl bir katkı sağladıklarıdır. Bu sorulara ise Fuad Köprülü hocadan çok etkilendiğini ve onun kendisinde apayrı bir yere sahip olduğunu ifade etmektedir. Sonuç olarak Ocak araştırılmayan konuların üzerine giderek araştırma alanları oluşturmuştur. Daha önce işlenmemiş konuları işlemiş ve eleştirilere rağmen bu fikrinden asla vazgeçmemiştir.

Araştırma Alanları: Çıkardığı eserlerle Türk tarihçiliğine büyük katkılar sağlayan Ocak'ın çalıştığı alanları seçmedeki en önemli sebep, Türklerin İslamiyet'i kabul ettikleri tarihten itibaren İslâm algısının tarihini uzunca bir süreden beri takip etmesindedir. Ocak, bu konuyu Türk tarihçiliğinin en zayıf halkası olarak görmektedir. Ocak'ın nasıl bir program dâhilinde çalıştığına gelince, 1980'den sonra çalışma alanı artık aşağı yukarı belirlenmiştir. Bu çalışma alanı ise Türkler ve İslâm problematiğinin, Orta ve Yeniçağlar ölçeğinde Anadolu'nun dini-sosyal tarihi kısmı üzerinde durmuştur. Ocak bu konu üzerine çeşitli kongrelere, kolokiyumlara ve sempozyumlara katılmıştır. Bilimsel bir toplantıda ilk kez Sarı Saltık bildirisini sunmuştur. Sempozyum ve kongrelere katılan Ocak bunların kendini geliştirdiğini ve uzmanlaşmasında önemli bir

yere sahip olduğunu söylemektedir. Ayrıca şimdiki sempozyumlar da ise ortaya çıkan yeni bir şeyin olmadığını yalnızca eski konuların anlatıldığını söylemekte ve eleştirmektedir. Kalitenin günden güne düştüğünü ve bunun da sebebinin akademik kriter konusu olduğudur. Türkiye'ye gelişinden 5 yıl sonra doçentlik sınavlarına girmiştir. 1980'lerde doçentlik sınavlarına girebilmek için yeni bir tez hazırlanması gerekmektedir. Bundan dolayı Ocak da, "Bektaşî Menakıpnameleri" konusunu seçmişti. Tıpkı Babai İsyânında olduğu gibi bilinmeyen yönlerini ve tek düze bakış açısını yıkmak için eleştirel bir gözle Bektaşîlik konusu üzerinde çalışmaya başlamıştır. Ocak'ın doçentlik tezi, "Babailerin nasıl bir Müslümanlık anlayışına sahip olduklarını" anlatmaya yönelik bir çalışmadır. Ocak, doktora tezini nasıl hazırladığını şöyle ifade etmektedir: "Bu çalışmamda bizim tarihçiliğimizde konu olarak daha önce pek uygulanmamış, menakıpnameler üzerinde gerçekleştirilmemiş bir yöntem geliştirmeye çalıştım: Önce menkıbe dediğimiz türün ne olduğunu İslâm dünyasında nasıl başlayıp geliştiğini tasavvufla beraber nasıl bir biçim aldığını, buna bağlı olarak veli ve velayet telakkisinin, bunun olmazsa olmazı olan keramet anlayışının nasıl başlayıp geliştiğini, bunların Türklerin İslâm'ı kabulleriyle beraber nasıl bir mahiyet kazandığını araştırdım" demektedir (A. Y. Ocak Kitabı, s.270). Doçentlik tezini jüriye sunan Ocak, bir hayli zor safhadan geçerek nihayet doçentlik sınavını kazanmıştır. Türk Tarihçiliğine bakışı ise şu şekildedir: Türkiye'de devletin veya bütün kesimleriyle etkili bir elit sınıfın resmi tarihin dışında, Cumhuriyet'le beraber yaşanan büyük kültürel travmanın yarattığı "gayri resmi" yahut "karşı resmi" tarihler vardır. Türk resmi tarih anlayışı, her ulus için bir ölçüde geçerlidir. Gelişmiş ülkelerde bunun dozu çok daha düşüktür. Türkiye'de eleştirel bir tarih yazmak oldukça zordur. Çünkü bu eleştirileri yaparken sizden farklı düşünen kesim sizi çok sert bir şekilde eleştirir ortaya koymuş olduğunuz tezi çürütmeye çalışmaktadırlar. Bu sırada Ocak 1983 yılında doçent oldu ve Hacettepe Üniversitesi'ndeki görevine devam etmiştir. 1986 ise gelişmesine ara vermeden bu kez de profesörlük unvanını almıştır. Ocak, temelini İslâm kaynaklarına dayandırarak "İslâm ve Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü" isimli kitabını yazmış ve bu kitap profesörlük takdim tezi olmuştur. "Veysel Kareni ve Üveysilik" kitabı da bu tezin devamı niteliğindedir. Bu kitap 1982 yılında Dergâh yayınları tarafından basılmıştır. İslâm'ı merkez olarak ve çalışmayan konularda araştırma yaparak ilerlemiştir. Türkiye'de tarihçiliğin ana karakteri Türkosantirik olmasıdır. Dünyada sadece Türkler varmış gibi hatasız, kusursuz, muhteşem tek tarihi olan bir millet gibi davranıyorlar ve bunu temel alarak eleştirel bakmıyorlar. Oysa Ocak bu durumdan oldukça rahatsızlık duymuş ve dünyaya geniş bir pencereden bakmamızı sağlamasının ve ufkumuzu genişletmesinin, entelektüel

kapasitemizi, kültürümüzü geliştirmesinin sağlıklı bir tarih bilinci olacağı unutulmaktadır. Ocak'a, tarih yapmak kişi ve olayları bugünkü bakış açısına göre şekillendirmenin oldukça yanlış olduğunu düşünmektedir. Tarihin tanımını Ocak şöyle ifade eder: "Yaklaşık iki yüz yıldır Avrupa'da tarihin tanımı yapılıyor, Türkiye'de de yapılmaya çalışılıyor. Bir sürü basit veya kompleks bilimsel tarih tarifleri var. Bence bunlara lüzum yok. Bana göre tarih, insanoglunun var olduğu günden bugüne ürettiği maddi manevi her şeyin analitik ve sentetik bilgisidir" (A. Y. Ocak Kitabı, s.294).

Birçok devirde tarihin bilim olmadığını savunanlar vardır ve hala da devam etmektedir. Ocak ise tarihin bilim olmadığını savunanların hem haklı hem haksız olduklarını söylemektedir. Deney ve ispat ile tarih bir bilimdir ancak, kesin olarak ortaya konulmayan veriler bunlara tarih demek ve bilim demek oldukça tutarsız olacaktır. Genel itibarıyla Türk tarihçiliği ise Osmanlı dönemi ile başlamıştır. Bir başka konu olan üniversitelerde öğretilen tarih yayıncılığıdır. Üniversitelerde öncelikli olarak yapılması gereken ilk ve ortaöğretimde sorgulayıcı ve eleştirel düşünmeye yönelik tarihin temelleri atılmalıdır. Ancak bu bizim eğitim sistemimizde mümkün değildir. Ayrıca Ocak, üniversitelerdeki tarih öğretimine nasıl baktığını şöyle açıklamaktadır; "Asistanlık ve doktora yıllarını saymıyorum. O yılların başında Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yaklaşık kırk yıla yakın fiilen ders vererek hocalık yaptım. Çeşitli vesilelerle herkes gibi muhtelif tarih bölümleriyle münasebetim oldu, pek çok meslektaş ve öğrenci tanıdım, onlarla konuştum, sohbet ettim. Verdiğim bütün derslerde elimden geldiğince, becerebildiğim kadar az önce bahsettiğim geleneksel tarih bilincimizi, zihniyetimizi hep sorgulayıcı, eleştirici bir üslup kullanmaya gayret ettim. Öğrencilerim daha ilkokuldan başlayıp liseyi bitirinceye kadar kafalarındaki o kalıplaşmış tarih bilgileri ile geldikleri için ilk başta epeyce şaşırırlar, kendi bildiklerine mi, benim söylediklerime mi itimat etmeleri gerektiğini karar veremezlerdi.

Ben de onlara, "İyi, çok iyi derslerimiz ilerledikçe neye inanacağını, daha doğrusu tarihe nasıl bakmamız gerektiğini yavaş yavaş bizzat kendiniz öğreneceksiniz" derdim. Kendi çevremden verdim bu örneği aşağı yukarı Türkiye'de bütün tarih bölümündeki öğrenci psikolojisini yansıttığını iddia etmeyeceğim, ama geneli bir ölçüde temsil ettiğini düşünüyorum. Bu örneği zaten şunun için verdim: Demek ki üniversitelerimizde öncelikli olarak yapmamız gereken, ilk ve orta öğretimimizde sorgulayıcı ve eleştirel düşünmeye alışmamış, tarihe bilimsel bir bakış açısıyla yaklaşmak gerektiğine yabancı kalan öğrencilerimizi sorgulayıcı zihniyete alıştırmak olmalıdır bence" (A. Y. Ocak Kitabı, s.311).

Türkiye'de Tarih Yayıncılığı: "Türkiye'de tarih yayıncılığı II. Abdülhamid ve Meşrutiyet döneminde hızlı bir gelişme sürecine girmiştir. Osmanlı Devletinin yıkılıp Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, yeni ideolojinin yarattığı heyecanla tarih araştırmalarında büyük bir gelişme gözlemlendi. Bunun için 12 Nisan 1931 Türk Tarih Kurumu kurulmuştur. Zaten Türk Tarih Kurumunun kurulmasındaki öncelikli sebep eski ideolojileri yıkmak ve yerine öncelikli ideolojilerin getirilmesidir. Halkevlerinin açılması da esasen bu amaca yöneliktir. Bunun yanında bilhassa Halkevleri, çok güzel yöresel tarih araştırmalarının yer aldığı dergiler çıkarıp kitaplar da yayınladılar" demektedir Sayın Ocak (A. Y. Ocak Kitabı, s.330). Ocak'a göre, resmî tarih yayınlarının yanı sıra belli bir zamandan sonra Türkiye'de tarih yayıncılığında popüler tarih yayınlarında artış gözlenmiştir. İnsanlar popüler tarih kitaplarını okumayı daha fazla seviyorlar. Kitapevleri de, 1990'lardan önce olduğu gibi, sadece kendi ideolojilerine hitap eden yayın yapmayı bırakıp geneli kapsayan yayınlara destek olmaya başlamışlardır. Bu gibi gelişmeler tarih yayınlarının gündemde kalmasına katkı sağlamaktadır. Ancak, Ocak ve diğer tarihçilerin eleştirdiği diğer bir konu ise yayınevlerinin ilgisizliği ve sadece işi maddiyat olarak düşünmeleri idi. Yayınevleri, basımını yaptıkları çalışmalarını ince ele-yip sık dokumadan; dikkatsiz bir şekilde, ciddi bir editörlük işine tabi tutmadan sadece piyasa yapmak gayesiyle yayın yapmaya yönelmişlerdir. Bu durum ise, aslı astarı olmayan bilgilerin tarih olarak insanlara sunulmasına ve belleklere yerleştirilmesine neden oluyor. Avrupa'da ise, ülkemizin aksine, üniversitelerin güçlü bir yayıncılık anlayışı mevcuttur. Cambridge University Press, Oxford University Press bunlar arasında öncüdür. Yine Avrupa'da, kuruluşu 1683'e dayanan "Brill" örneğinde, çok eski zamanlardan beri ciddi ve kaliteli tarih yayınlarını gerçekleştiren özel yayınevleri mevcuttur (A. Y. Ocak Kitabı, s.331). Sonuç olarak Türkiye'de tarih ve tarih yayıncılığı belirli ideolojilerin gölgesinde kalmış veya piyasaya yönelik amatörce yayınlar yapmak etrafında gelişme göstermiştir. Yani yayıncılık tam anlamıyla profesyonel saikler etrafında yürümemiştir. Bu da tarih biliminin gelişmesinin

önünü bir hayli kapatmıştır. Türk tarihi o kadar muhteşem görül-
mektedir ki, bunun bilinmeyen ve olumsuz yanlarını birçok tarihçi
ve araştırmacı görmezden gelmektedir. Burada asıl önemli olan
konu, Ocak'ın da belirttiği gibi, Türkiye'de tarih bugün nerede ve
bundan sonra nereye gideceğidir. Bunun yanında Ocak'ın araş-
tırmaları ve üzerinde hala çalıştığı konular tarihin bilinmeyen ve
incelenmeyen konuları ile ilgilidir. Bu yüzden bir hayli çok eleştiri-
lilere maruz kalsa da kendi fikir ve düşüncelerinden vazgeçmeye-
rek çalışmalarına devam etmektedir.

Çalıştığı ve İşlediği Konular: Ocak'ın çalışma alanı ana hatla-
rıyla Türk tarihinde, “değişik yönleriyle İslâm” olmakla birlikte,
bu saha çok geniş bir döneme de yayılmış durumdadır. Ancak
Ocak'ın bu çalışmaları İslâm'ı teoloji boyutuyla değil, tarihsel bo-
yutuyla, münhasıran devlet merkezli değil, toplumsal merkezli bir
açıdan ele almıştır. Ocak'a göre, “takkid edilir ki, böyle bir konu-
nun tarihsel boyutunu çalışabilmek için de belli seviyede teolojik
boyuta aşına olmak, o konudaki kaynaklardan ve araştırmalardan
da faydalanmak lazım. Zaten ilahiyat tahsilimin sağladığı böyle bir
alt yapı olmasaydı, yapabildiğim türden çalışmaları yapmam müm-
kün olamazdı. Köprülü, Gölpınarlı ve Osman Turan gibi Türk
Tarihçilerinin çalışmaları haricinde Anadolu İslâm'ı üzerinde ye-
terince çalışılmamış olması; beni bu konuyu araştırmaya iten et-
kenler arasındadır. Çok farklı İslâm algıları var, bu algıların hâkim
olduğu farklı kesimler var. Aynı zannedilen kesimlerin içinde dahi
çok farklı algılamalar var. Halk Müslümanlığı ise en çok ilgimi çe-
ken bir konudur. Zira Türklerin Müslümanlık olgusu halk Müslü-
manlığı veya tasavvuf ekseninde başlamış ve gelişmiştir” demek-
tedir haklı olarak Ocak (A. Y. Ocak Kitabı, s.342). Kısaca Ocak'ın
bu konular üzerinde yoğunlaşmasının nedeni, Türk tarihi içeri-
sinde İslâm'ın nasıl algılandığı; topluma, siyasete, kültüre nasıl
yansdığı ve nasıl bir seyir takip ettiğini anlamak istediğinden kay-
naklanmaktadır. Tarihin birçok konusu araştırma alanının olma-
dığı gözlenmekte ve özellikle Osmanlı dönemi dini hayatı nere-
deyse hiç araştırılmamış ve hala da araştırılmamaktadır. “Bu arada
unutmadan şunu da söyleyeyim, çalışmalarımı yaparken mesele-
nin (Anadolu İslâmı-Osmanlı İslâmı-Halk İslâmı vb) folklorik bo-
yutuna da çok önem verdim. Çünkü İslamiyet hayatı düzenleyen
bir din ise, o zaman halkın gündelik hayatına nasıl yansımış oldu-
ğuna bakmamız şart. Daha önce de kısmen bahsettiğimiz “Kesik-
baş”, “Hızır”, “Veysel Karenî”, “İslâm Mitolojisi” gibi konularla
ilgilenmem bu yüzden olmuştur. Yani meseleyi her boyutuyla gör-
mek istedim” diyen Ocak, bu yaklaşımıyla tarih araştırmalarının
hangi ölçütlere göre gerçekleştirilmesi gerektiğini de ortaya koy-
muş oluyordu (A. Y. Ocak Kitabı, s.344).

Ocak, “Türkiye’de tarihçilik ağırlıklı olarak Osmanlı Tarihi üye-
lerinden yürüyor. Geniş spektrumlu bir tarihçilik anlayışımız ma-
lesef yok. Osmanlı tarihine yönelmiş olan bu çalışmalar da daha
ziyade devlet boyutuna hasredilmiştir. Yani siyasi, askerî, sosyo-
ekonomik, kurumsal ve uluslararası ilişkiler boyutlarını ele alıyor-
lar. Çünkü genelde yalnızca devlet arşivindeki belgeler üzerinden
yürüyorlar” diyen Ocak, “merkezin dışındakilerin merkeze nasıl
baktıkları, hayatlarını nasıl sürdürdükleri, ne gibi problemler yaşa-
dıkları gibi konulara pek yaklaşılmıyor” diyerek “bu konulardan
en azından bir tanesine dikkat çekebilmek için Zındıklar ve Mül-
hidiler kitabını yayınladığını” ifade etmektedir (A. Y. Ocak Kitabı,
s.346). Bu sorunun asıl sebebi ise bizde tarihin sadece devlet mer-
kezli olarak anlaşılmasındandır. Ayrıca Osmanlı tarihini sadece ar-
şivlerden ve kroniklerden ibaret olduğunu düşünen kesim, bu ko-
nuları araştırma gereği duymamaktadır. Ocak çalıştığı konuları
ileri sürdüğünde ise bazı yazar ve tarihçilerin kendisini eleştirdi-
ğini, bu eleştirilerin çok sert hatta küçümseyen bir tavır aldığını
belirtmektedir.

Yine ilgisini çeken ve tarihte çok araştırma alanı bulamayan diğer
bir konu ise Veysel Karenî'dir. Bu konu hakkında ayrıntılı ince-
leme yaptıktan sonra kitap haline getirmiştir. Veysel Karenî'nin
Müslüman toplumların ortak hafızasında çok ayrı bir yeri vardır.
Sufi gelenek onu tasavvufun ilk temsilcileri arasında gösterir, hala
hürmet ve saygı ile anılmaktadır. Bilhassa annesine çok bağlı oluşu
Türkleri çok etkilemiştir. 9. Yüzyılda yazılmış olan iki meşhur ha-
dis kaynağı; Buhari ve Müslim'de bir iki cümleyle geçen Veysel
Karenî, zamanla mitolojik öğelerle süslenerek bir mitoloji yumağı
halini almıştır.

Küçük Asya’da İslâm: 751'deki Talas Savaşı ile Türklerin İslam
ile tanışma süreci başlamış olmakla birlikte, 900'lü yıllara kadar
Türkler İslâm'ı benimsemiyorlar. Uzunca bir tanıma süresi var.
10. asırdan (900'lerden) itibaren dervişler, tüccarlar, Türk Toplu-
lukları arasında bu dini yaymaya çalışıyorlar” diyen Ocak, “Türk-
lerin yeni karşılaştıkları İslâm'ı bütün kelâmî incelikleriyle, akai-
diyle, ahlak ve ibadet incelikleriyle bir çırpıda ve kolayca kavraya-
bildiklerini söyleyebilmek mümkün değildir” çıkarımında bulun-
makla (A. Y. Ocak Kitabı, s.350), Anadolu'da geçmişte ve günün-
müzde yaşamakta olan İslam anlayışlarındaki çeşitliliğin kaynak-
larına-etkenlerine iniyor aslında. Türkmen göçleri ve Malazgirt Sa-
vaşı sonrasında bu coğrafyada Türk devletlerinin kurulmasıyla
birlikte artık Anadolu'da İslam yavaş yavaş içe doğru girmeye baş-
lamıştır. Bu süreçte Anadolu'daki devletlerin en güçlülerinden biri
Türkiye Selçuklu Devleti'dir. Fransız Babinger bu devletin ilk dö-
nemlerinde Şilîge meylettiğini söylemektedir. Ancak bu alanda
çalışan başka bir tarihçi; Fuad Köprülü bu iddiaya itiraz etmiştir.

Bu itirazın yapılması Ocak için tam da yerinde bir çıkarım olmuştur. Ocak'a göre yapılan araştırmalardan çıkan sonuç, Anadolu Selçuklu Devleti'nin ve beyliklerin tarihlerinin Şii olmadıkları yönündedir. Ne var ki, kırsal kesimi teşkil eden köylü ve konar-göçer Türkmen boylarının İslâmî inançlarının nasıl ve ne mahiyette olduğunu anlayabilmek için her şeyden önce onların hayat tarzlarının coğrafi, fiziksel, kültürel ve zihinsel yapılarına dikkat etmek ve göz önünde bulundurmaktır. Bu yapıldığında, "eski inançların Müslüman olduktan sonra da önemli ölçüde ama kısmen kılıf değiştirmiş bir biçimde süregeldiğini fark etmemiz kaçınılmazdır. Bu gerçeği küçümsemek veya kaale almamak çok ciddi metodolojik bir yanlıştır" (A. Y. Ocak Kitabı, s.356).

Bütün bunların yanında 13 ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da İslam denilince akla gelen isimlerden bir tanesi Yunus Emre'dir. Yunus Emre'nin Anadolu dönemindeki İslam kültür ortamı içerisindeki yeri şüphesiz tartışılmaz. Bu konuda Ocak da Yunus Emre'ye dair bir kitabın editörlüğünün yapmıştır. Yunus Emre'nin bu kadar tanınmasının nedeni ise Fuad Köprülü'nün "İlk Mutasavvıflar" kitabını yazmasıyla birlikte olmuştur. "Yunus Emre Ortaçağ Anadolu'sunda önemli bir sufidir, ama kanaatimce biraz abartılmıştır. Cumhuriyet döneminde Mevlana, Hacı Bektaş ve Yunus Emre'ye yapılan vurguyu Cumhuriyet'in yeni ideolojisinde İslâm'a biçilen rol ile ilgili görmek lâzım. Yeni Türkiye'nin kültürel temellerinin hümanist bir yapıya dayandığını ispat etmek suretiyle Batı'ya bir mesaj verilmek istenmiştir (...) Yunus Emre'nin kim olduğuna dair döneminden kalma elimizde hiçbir müspet tarihsel kayıt yoktur (...) bununla birlikte Anadolu'da Yunus Emre diye bir derviş vardır, yaşamıştır" demektedir Ocak. (A. Y. Ocak Kitabı, s.363). Cumhuriyet döneminde sadece Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli ve Mevlana ortaya atılmış ve bu devletçe sahiplenilmiştir. Ancak Ocak'ın bu konudaki görüşü ise eleştireldir. Çünkü sadece üç tane sufi gündeme getirilmiş ve diğerleri ise araştırılmadan tarih sahnesine gömülmüştür. Tarihi belgeler içinde Yunus Emre hakkında pek bir bilgi yoktur. Olan bilgiler ise birbirinden tutarsızdır. Bu bilgiler Hacı Bektaş-ı Veli'de de aynı doğrultudadır. Hacı Bektaş-ı Veli'nin o dönemine ait yeterli bilgi olmamasına rağmen birçok yorumlar ortaya çıkmıştır.

Bir diğer öne çıkarılan sufi ise Mevlana Celâleddin-i Rumi'dir. Yine bu sufinin hakkındaki iddia ise "Moğollardan gelme ve Moğol ajanı olduğudur". Ancak bu yoruma birçok tarihçinin de olduğu gibi, A. Yaşar Ocak da katılmamakta ve bu yorumun neye göre hangi temellere dayanarak ortaya atılmış olduğuna anlam verilememektedir. Zaten Mevlana'nın Anadolu'ya gelişi o dönemdeki bitmez tükenmez Moğol baskısından kurtulmak için yapılan göçten dolayıdır. Moğol baskısından kurtulmak için gelen birisi

neden Moğol ajanı olsun sorusu akıllara gelmiştir. Ancak Mevlana, Moğollara karşı silahlı bir mukavemet hareketi oluşturup onlarla başa çıkamayacağına, yahut hayat tarzlarını ve zihniyet yapılarını beğenmediği Türkmenlere sığınamayacağına göre; O, pragmatik bir tercihle Moğollara yaklaşmıştır (A. Y. Ocak Kitabı, s.370). Sonuç olarak bu gibi yorumların yapılması bir hayli saçma ve buna birçok ünlü tarihçi katılmamaktadır. Daha öncede değinildiği gibi üç sufinin merkeze alınmasıyla gerçekten önemli bir yere sahip olan İbn Arabi'nin gündeme gelmeyişi ve bunun öğrenciler tarafından öğrenilmemesi ise büyük bir kayıp olup, bu konunun kayda değer bir şekilde gündem içi konulardan bir tanesi olarak okutulması ve öğrenilmesi gerekmektedir. İbn Arabi, dönemin bütün mistik eğilimlerini çok iyi bilen ve hazmeden biri. İbn Arabi kendisinden önceki ve sonraki tasavvuf tarihinin en önde gelen şahsiyetlerinden biri olmasına karşılık, o ve düşüncesi hakkında ne bir araştırma ne de belirli bir çıkarım söz konusudur.

Ocak'ın üzerinde çalıştığı diğer bir konu ise Kalenderîler Zümresi konusudur. Kalenderîler kitabını yazarken daha çok onların sosyal tabandaki yerlerini ele almıştır. Kalenderîlik konusunu kısaca açıklar olursak, İran'dan Orta Asya'ya oradan da Hindistan'a kadar yayılan bir kentli tasavvufa tepki niteliğinden dolayı doğmuştur. Ocak'ın Zındıklar ve Mühlidiler kitabı da bu konunun devamı niteliğinde ortaya çıkmıştır. Bunlarla beraber Ocak'ın eleştirdiği diğer bir konu ise tasavvuf tarihi hakkındaki araştırmaların daha ziyade ilahiyatçılar tarafından yapılması ve bunların bir şeyhi, sufiyi araştırırken bütün yönleriyle onu ele almadıklarını düşünmektedir. Bir mutasavvıfı, sufiyi, şeyhi veyahut bir tarikatı incelerken, bunların nasıl bir siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel çevrede ortaya çıktığını, o çevrenin coğrafi hususiyetlerinin araştırılması gerekmektedir. Mesela arşiv belgelerinde tarikatlar ve şeyhler hakkında, onların diğer yazılı kaynaklarda bulunmayan muhtelif yönlerine dair çok zengin veriler bulunmaktadır. İktisadi boyutları, aralarındaki rant kavgaları, yaptıkları suiistimaller, birbirlerini karalamalar hakkında bol bilgi verirler. Ancak bizim ülkemizdeki tasavvuf tarihçilerimiz bu konulara değinmiyor ya da yüzeysel olarak geçiyorlardır (A. Y. Ocak Kitabı, s.381).

Osmanlı İslâmî veya Osmanlı Müslümanlığı: Ocak, araştırma yaptığı birçok konuda "Osmanlı İslâm'ı" terimini sıkça kullanmakta ve bu terimi kullanırken eleştirilere maruz kalmaktadır. Ancak Ocak'ın Osmanlı İslâm'ından kastı, toplumun içinde yaşadığı koşulların nasıl olduğunu ve bunu İslam ile nasıl bir şekilde harmanlaştığıdır. Bu terim yalnızca sosyolojik yaklaşım ifadesidir. Osmanlı devletinin İslâm'a bakış açısını ve yaşanan devirlerde nasıl bir yerde olduğunu araştırma konusu haline getirmektedir. Osmanlı İslâmı, "her Müslüman toplumun kendi geleneksel yapısı

üzerine inşa ettiği İslâm algısı ve bu algıya göre pratik hayata geçirdiği Müslümanlık yaşayışlarına atıfta bulunan sosyolojik bir yaklaşımın ifadesidir” (A. Y. Ocak Kitabı, s.391). Osmanlı sultanları İslâm’ı kendi şahsi yaşantılarında bir inanç ve hayat tarzı olarak içselleştirirken, aynı zamanda politik bir araç olarak da kullanmışlardır. Bu arada şunu da görmek lazım Osmanlı İmparatorluğu gerek iç ve dış politikasına yönelik bütün işlerinde İslami söylemi referans almıştır. Osmanlı medreseleri konusu ise hem devlet hizmetinde görev alacak elemanları hem de eğitim ve öğretim hayatını sürdürecektür müderrisler yetiştiren, aynı zamanda bilim ve düşünce hayatını geliştiren kurumlar olarak Osmanlı İmparatorluğuna hiç şüphe yok ki asırlarca müthiş bir katkı sağlamıştır. Osmanlı medreseleri her dönemde etkisini ve önemini korumuştur. Osmanlı Devleti’nde ise İslam her devirde kendini korumuştur. “Bazı Osmanlı sultanları gerçekten entelektüel bir kafa yapısına sahiptir, dolayısıyla bir bakıma müstesna yaratılışlı insanlardır kanaatimce. Bunlarda yüksek bir zekâ ve daha küçük yaşlarda bilime merak çok fazla oluyor. Orhan Gazi huzurunda Hristiyan rahipler ile Müslüman ulemayı tartışıyor. Fatih Sultan Mehmed de bu müstesna şahsiyetlerden biri. Aynı şekilde Kanuni Sultan Süleyman’ın huzurunda da bu tür tartışmalar yaşanıyor zaman zaman. M. Belivet, Vatikan Arşivlerinde bulduğu bir belgeye dayanarak, Kanunî’nin huzurunda Müslüman ulema ile Hristiyan rahiplerin gerçekleştirdikleri bir tartışmadan bahsetmektedir. Anlatıldığına göre İslam hakkında bir hayli bilgi sahibi olan rahipleri dinledikten sonra Kanunî Müslüman ulemaya dönerek, sizin Hristiyanlık hakkındaki düşünceleriniz nedir diye sorar. Müslüman âlimler: O bir batıl dindir, biz onu bilmek zorunda değiliz deyince, padişah sinirleniyor ve hepsini huzurundan kovuyor” (A. Y. Ocak Kitabı, s.388). Aradan yaklaşık 600 yıl geçmesine rağmen Kanunî’yi kızdıran bu konuda fazla bir aşama kaydettiğimiz söylenemez.

Alevilik ve Bektaşilik: Ocak’ın araştırma yaptığı alanlardan bir tanesi ise hem tarihsel hem de güncel konulardan olan Alevilik ve Bektaşiliktir. Türk toplumunda Aleviliğin yerini tarihsel gelişimde görmek oldukça mümkündür. Ancak gün yüzüne çıkmayan ve araştırma alanı çok bulunmayan bu konuyu Ocak araştırıldığı için birçok eleştiriye maruz kalmış ve kendine “gizli Alevi” diyenler bile olmuştur. Fakat Ocak’ın amacı Türk tarihinin önemli bir bahsini bilimsel olarak ele almak, 1980’lerin sonunda Türkiye’de başlayan ideolojik manipülasyonu açıklamaktır. Bu manipülasyonlara bilerek ya da bilmeyerek Aleviler bile aldanmışlardır. Bu yüzden Ocak, bu konuya önem vermiş ve uzun bir zamanını ayırmıştır. Alevilik ve Bektaşiliğin Türk toplumundaki yerine gelecek olursak 16. yüzyıl kadar bu toplumlardan söz etmek biraz zordur. Alevilik ile Bektaşilik aynı gibi görünmektedir. Ancak Osmanlı Devleti Bektaşiliğin, Alevilikten pek fazla bir farkı olmadığı halde, onlara

karşı bir tavır almıştır. Bunun asıl sebebi ise inançları değil de İran Safevi Devleti ile ittifak ederek isyanlar çıkarması ve Osmanlı egemenliğine karşı bir tehdit unsuru haline gelmesidir. Ne Osmanlı Devleti zamanında ne de Cumhuriyet döneminde Alevilere dini statü ya da kimlik tanıma işlemi olmamıştır. Nüfusları ne kadar olursa olsun bugün Aleviler tarihsel itibarıyla Türkiye’de dikkate alınması asla ihmal edilmemesi gereken bir toplum. Türkiye tarihinin 16. yüzyıldan beri önemli bir parçasını teşkil eder. Alevi toplumu, Türkiye’nin değişik bölgelerine yayılmış vaziyettedir. Genel itibarıyla sosyo-ekonomik durumları oldukça iyi olup Avrupa’ya göç edenleri de bulunmaktadır. Alevi toplumu, Türkiye’nin ekonomisine, kültürüne, düşüncesine hatta dış politikasına etki yapabilecek konumdadır. Hem bazı tarihçilere ve Ocak’a göre gerçek olan bir şey varsa o da Alevilerin Türkiye’deki etkinliği ve nüfusları önemli bir yerdedir. Ancak bunu devlet kendi mekanizmasına almıştır. Aleviliğin tarihsel gelişimi sürecinde ise Osmanlı Devleti tarafından bir araştırma söz konusu değildir. Lakin bu araştırmalar yapıncı genelde Türk ocaklarında yapılmıştır. Ziya Gökalp ise Alevilik ve Bektaşilik konusunda ciddi bir yönelişe yol açmıştır. Bu dönemlerde çok araştırma alanı bulamayan Alevilik ve Bektaşilik hakkındaki araştırmalar, 1980’lerden itibaren yeniden bir hız kazanmıştır. Bu araştırmacıların bazıları Hacı Bektaş-ı Veli’nin Sünni meşrebe sahib olduğunu söylemektedir.

Bu konu oldukça hassas olup farklı yönleri çekildiği zaman Türkiye için olumsuz sonuçlar doğurabilir. Çünkü Alevilik ve Bektaşilik hakkında araştırma yapılırken son derece dikkatli davranılmalıdır. Eğer bu konu hakkında yanlış bir bilgi ortaya atılırsa tepki büyük olur. Son olarak Alevilik ve Bektaşilik üzerine araştırma yapanlara bir tavsiyesi bulunmaktadır. Öncelikle Alevilik ve Bektaşilik öyle dışarıdan görüldüğü gibi kolay bir konu olmayıp bu konu hakkında ince araştırmalar yapılması gerekmektedir. Bunun sebebi ise Türkiye’de halen azımsanmayacak derecede Alevilerin yaşaması, ciddi ve sağlam bir bilgi birikimi ile yola çıkılması gerekmektedir. Araştırma yapılırken kolay ve yüzeysel bakışa, basit analizlere, ideolojik yaklaşımlara, ucuz genellemelere yer verilmemelidir. Eğer Türkiye’de Alevilik ve Bektaşilik üzerine gerçekten bilimsel olarak çalışmak istenirse konunun zihniyet, bilimsel yapı ve metodolojik olarak tam anlamıyla bilinmesi ve ona göre araştırma yapılması gerekmektedir.

Kronolojik Yaşam Çizelgesi

1945: Yozgat’ta doğmuştur.

1951: Yozgat Cumhuriyet Mektebi’nde ilkokuluna başlamıştır.

1956: Yozgat İmam Hatip Okulu’na kaydolmuştur.

1963: Yozgat İmam Hatip Okulu’ndan mezun oldu ve İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü’ne yatılı öğrenci olarak girmiştir.

1967: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü kazanmıştır.

1971: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden ve İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun olmuştur.

1977-72: Osmaniye İmam Hatip Okulu'nda meslek dersler öğretmenini olarak görev yapmıştır.

1972: Asistanlık sınavını kazanmış aynı yıl Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'ne girdi. Ayrıca Yüksek Lisans'a başlamıştır.

1973: “*Milli Mücadele’de Çapanoğlu İsyanı*” ismiyle ilk makalesini yayınladı.

1974: “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Zaviyeler*” konulu teziyle Yüksek Lisans’ını tamamladı ve Fransız bursunu kazanarak Strasbourg Üniversitesi’ne başladı.

1978: “*Babailer İsyanı*” adlı teziyle doktora öğrenimini tamamladı ve Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü’nde öğretim görevlisi olmuştur.

1980: Doktora tezinin özeti olan “*Babailer İsyanı*” Dergâh yayınları tarafından yayınlanmıştır.

1982: “*Veysel Karenî ve Üveysilik*” adlı kitabı yayınlanmıştır.

1983: “*Bektaşî Menkabelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*” isimli çalışmasıyla doçent olmuştur.

1983: Türk Tarih Kurumu ve Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü üyeliklerine seçilmiştir.

1985: “*Türk-İslam İnançlarında Hızır Yabut İlyas Kültü*” isimli kitabını yayınlamıştır.

1986-88: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanlığı yapmıştır.

1988: “*Türk-İslam İnançlarında Hızır Yabut İlyas Kültü*” isimli teziyle Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü’nde Profesör olmuştur.

1989: Doktora tezinin Fransızca aslı ve Türk Folkloru’nda “*Kesik-baş*” adlı kitabını yayınlamıştır.

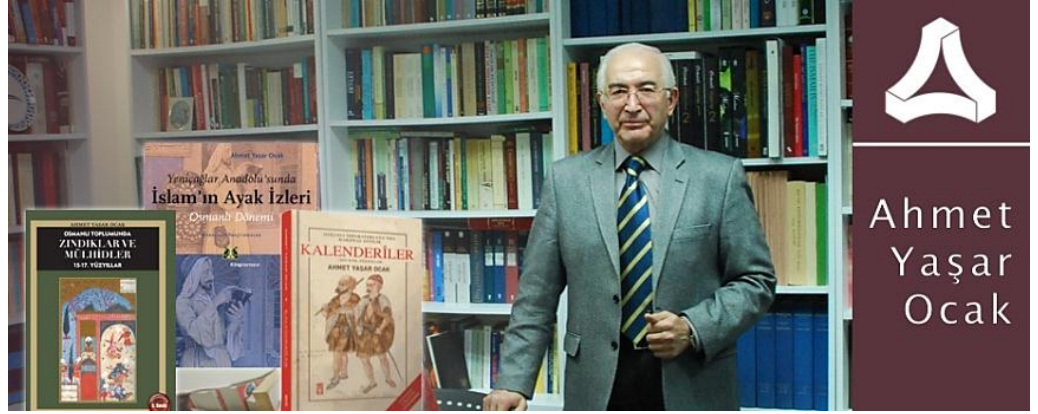
1992: “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sûfilik: Kalenderiler*” adlı kitabını yayınlamıştır.

1993-97: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırma Merkezi Başkanlığı görevinde bulunmuştur.

1997: Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma ödülünü almıştır.

1998: “*Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülbidler*” (1550-1700) adlı eserini yayınlamıştır.

2002: “*Sarı Saltık*” kitabını yayınlamıştır.

2004: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) bilim ödülünü kazandı.

2010: “*Dede Garkın ve Emir Sultan*” kitabını yayınladı.

2012: Türkiye Bilimsel Akademisi asli üyeliğine seçildi. Türkiye Yazarlar Birliği üstün hizmet ödülü aldı.

2013: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden emekli oldu. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Tarih Bölümü'ne geçti. Türk Tarih Kurumu Şeref üyeliğine seçildi.

2014: Yaş haddi dolayısıyla Türkiye Bilimsel Akademisi asli üyeliğinden şeref üyeliği statüsüne nakledildi.

Tanıyanların Dilinden A. Yaşar OCAK

Taha AKYOL (Gazeteci-Yazar)

“Ahmet Yaşar Ocak, Sevdiğim ve Takdir Ettiğim Bir Dostumdur”: Ahmet Yaşar Ocak'ı ilkokuldan beri tanırım. Yozgat Gazi Paşa İlkokulu'nda aynı sınıfta okuyan çok yakın iki arkadaştık. Çok yakın iki yakın arkadaş olmamızın sebebi, ikimizin de tarihe meraklı olmasıydı. Ben onların evine giderdim, o bizim eve gelirdi. Aramızda kitap ve bilhassa roman değiş tokuşu yapardık. Babalarımız ve annelerimiz de yakın görüşürlerdi. Ahmet'in babası manifaturacıydı, benim babam da manifaturacıydı ve ikisi çok yakın iki dost idiler. İlkokuldan sonra Ahmet İmam-Hatip Okulu'na devam etti. Mezun olduktan sonra ben İstanbul Hukuk Fakültesi'ne kaydoldum, Ahmet ise İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'ne girdi. Ahmet daha çocukken bile olgun, ağırbaşlı, okumayı çok seven biriydi. Ahmet ile İstanbul'daki yüksek tahsil yıllarında da görüşmeye devam ettik. Benim kaldığım eve zaman zaman gelirdi. O iki fakülte bitirdi, biri İstanbul Yüksek Enstitüsü, diğeri de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. Ben

onu Fuad Köprülü'nün manevi öğrencisi olarak görüyorum. Türkiye, dini ve sosyal tarihi ve kültür tarihi konusunda hakikaten onun metodunu takip ediyor. O Türk ve Dünya tarihçiliğine Osmanlı tarihi genel başlığı altında büyük katkılar sağlanmıştır. Osmanlı medresesinin fonksiyonunu çok iyi işlemiştir. Osmanlı medresesinin memur ve bürokrat yetiştirmek amacıyla kurulduğunu tespit etmesi fevkalade önemlidir. Ahmet Yaşar Ocak'ın eserleri arasında bekliden beni en fazla etkileyenlerden bir diğeri de Kalenderilere dair kitabıdır. Ben onun yazdığı bütün eserleri okudum. Ocak'ın Kalenderiler üzerine yazdığı bu eser adeta bir metodoloji modelidir ve beni bu açıdan en fazla etkileyen eserdir.

Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)

“Yaptığı İş Dört Dörtlük Yapan Biridir”: Ahmet Yaşar Ocak, Yüksek İslâm Enstitüsü'nde okuduğum yıllardan beri arkadaşım. Üniversiteye intisabımızdan sonra bu dostluğumuz, müşterek bir kitapla perçinlendi. Birlikte Elvan Çelebi'nin *Menakibü'l-kudsiyye fi Menasibü'l-ünsiyye*'sini yayınladık. Ahmet Yaşar Ocak ile dostluğumuz uzun yıllar sürdü tabii. Her şeyi yerli yerinde yapan bir arkadaş. Bu noktada benim tam zıddımdır denilebilir. Ben ise düzensiz, darmadağın biriyimdir. Ahmet'in öne çıkan bir diğer hususiyeti, tuttuğunu koparma huyudur. Kısacası, hayatını her zaman belirli bir düzen içerisinde sürdürdüğünü söyleyebilirim. Ahmet Yaşar Ocak, Türkiye'nin dini/tasavvufi hayatı, tarikatlar ve mezhepler konusunda ülkemizde en fazla tanınan, itibar gören ve sözü dinleyen bilim adamıdır. Ahmet'in diğer bilim adamlarından belki de en önemli farkı, meseleleri tarafsız yaklaşabilmesidir. Talebeliğinden beri bu prensibe sahiptir. Onun lisans bitirme tezi olarak hazırladığı “Osmanlı İmparatorluğu'nda Zaviyeler” bile daha o dönemde dikkat çekecek kadar önemli bir çalışmaydı.

Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ (Fatih Üniversitesi)

“Elli Yıllık Dostum, Üç Farklı İlim Geleneğinin Temsilcisidir”: Ahmetçiğim ile 1963'ten beri, yani elli yıldır tanışırız. Çok yakın bir dostluğumuz vardır. İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde aynı sınıfta okuduk. Ahmet Yaşar Ocak çok erken dönemlerden itibaren Türk düşünce tarihine, Türk tasavvuf tarihine merak saldı, kitaplar okuyup özümsemi. Zor olan bir alanı tercih etti açıkçası. Elbette ki çalıştığı konuda bazı yanlış kanaatleri olabilir, bazı görüşleri tenkit edilebilir, bu da büyük bir meziyettir. Bu zaman zaman yapıldı zaten. Ama o yılmadan bu tenkitlere kendi disiplini doğrultusunda cevaplar verdi. Dolayısıyla şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Ahmet Yaşar Ocak, Fuad Köprülü'den sonra o vadede çalışan ikinci, üçüncü kişi olarak bir çığır açtı. Ahmetçiğim benim hayatımda önemli bir yere sahiptir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Ebu Suud Efendi'ye yazdığı mektubundaki o son derece samimi cümlelerle ifade edecek olursam, “Halde haldaşım, sinde sindaşım, tarik-i Hakk'da yoldaşım, ahiret karındaşım”dır.

Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)

“Hocam Ahmet Yaşar Ocak”: Ahmet Yaşar Ocak'ı Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde ikinci sınıfta Yeniçağ Tarihi dersimize girdiği 1978-79 öğretim yılında tanıdım. Üzerimizde uyardığı intiba, ciddi, ilmi tarafsızlığa sadık, titiz, fazla gülmeyen bir kişi olduğu idi. Mezuniyetten sonra asistan olarak girdiğim bölümde yüksek lisans tez danışmanım olan Hocamın, daha sonra kitaplaştırdığım bu çalışma sırasında teşvik ve yardımlarını unutmam mümkün değildir. O sürekli ilmi konulara ve ülkenin meselelerine kafa yoran, üretken, uluslararası alanda Türk tarihçiliğinin yüz akı bir hocamız olarak bizlere örnek oldu. Ahmet Yaşar Ocak, Türkiye'nin yetiştirdiği en büyük tarihçilerden biridir. Köprülü'nün açtığı yoldan, onun ortaya koyduğu problematlere yeni bakış açıları getirmeyi hedef ittihaz eden Ahmet Hoca, bu vadede pek çok yönden yeni görüşler ve tezler ortaya atmıştır. Onun öğrencisi ve bölüm arkadaşı olmak bizim için büyük kazanç olmuştur. Türk tarihçiliğine uluslararası düzeyde itibar kazandıran Hoca'mızın bundan nitelikli ve çığır açan çalışmalarına devam edeceğine inanıyor, kendisine sağlıklı ve uzun ömürler diliyorum.

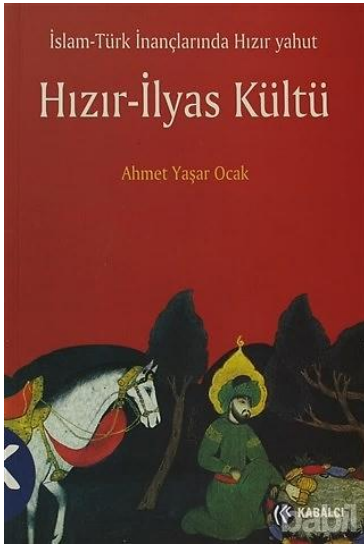
Prof. Dr. Mustafa ÖZ (Marmara Üniversitesi-Emekli)

“Adını Duyduğum Zaman Saygı ve Sevgiyle Karışık Bir Duygu Beslerim”: Kıymetli dostum Ahmet Yaşar Ocak'ı 1963 senesinin Eylül ayından beri, yani 51 yıldır tanırım. Yüksek İslâm'dan mezun olduktan sonra ben Düzce İmam –Hatip Okulu'na meslek dersleri öğretmeni olarak tayin edilip gittim. Çünkü yatılı okuduğumuz için mecburi hizmetimiz vardı. Ahmet ikinci bir fakülte

daha okuduğu için Yüksek İslâm'da bir ders bıraktı ve ancak üniversiteden mezun olunca o dersi de verip Yüksek İslâm'dan biraz daha geç mezun oldu. Ahmet Yaşar Ocak adını ne zaman duysam saygı ve sevgi ile karışık bir duygu beslerim, verdiği bilgilere güvenirim. Sağlam bir zihni, hafızası ve muhakemesi vardır Ahmet'in. Eserlerini bu muhakeme gücü ile kaleme alır. Bir karineden hareket etmek suretiyle sonuca ulaşan, fakat ulaştığı sonucun kesin doğru olmayıp ihtimali de içerisinde barındırdığını, mutlaka öyle algılanmaması gerektiğini de ortaya koyabilen bir bilim adamıdır. Ben kendisinin bu yönünü hep çok takdir etmişimdir.

Oktay ÖZEL (Bilkent Üniversitesi)

“Ahmet Yaşar Ocak, Tarihçilik Mesleğine Mahkûm Bir Entelektüel Heyecan ve Arayışın Hikâyesidir”: Ahmet Yaşar Ocak her şeyden önce hocamdır. Kendisiydi hoca-öğrenci ilişkimiz zamanla karşılıklı sevgi ve saygıya dayalı meslektaşlığa, nihayet samimi bir dostluğa dönüştü. Bir tarihçi ve bilim insanı olarak Ahmet Yaşar Ocak'ı değerlendirmek başka türden bir mesai gerektirir. Bu kitapta muhtemelen okuyucu onun standart dışı özelliklerini, akademik niteliklerini ve titizliğini yakından görecektir. Onun uluslararası bilim camiasındaki saygın yerinin tesadüfi olmadığını, sonuna kadar hak edilmiş, yaşam boyu süregelen istikrarlı ve heyecanından hiçbir şey kaybetmemiş mesaisinin olduğunu takdir edecektir.

Prof. Dr. Süleyman ULUDAĞ (Uludağ Ünivrst-Emekli)

“Son Derece Dürüst, Samimi ve Azimli Bir Kişiliğe Sahiptir”: Aziz arkadaşım sevgili kardeşim Ahmet Yaşar Ocak. Onu 1963 yılının sonbaharında Yüksek İslâm Enstitüsü'ne kaydını yaptırdığı

zaman tanımıştım. O Yozgat'tan gelmişti, ben Amasya'dan gelmiştim. İstanbul'da öğrencilik yıllarını dolu dolu geçirmiş, bu şehrin öğrencilere sunduğu imkân ve fırsatlardan yararlanmış, İstanbul'daki hayatını çok iyi değerlendirmişti. Enstitüden mezun olduktan sonra, o idealinde hep taşıdığı İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'ne girdi. Ahmet Yaşar Ocak kardeşim son derece dürüst, samimi ve azimli kişiliğe sahiptir. Olduğu gibi görünen, görüldüğü gibi olan bir karakteri vardır. Kimsenin dedikodusunu yapmaz, kimseyi hor ve hakir görmez. İlmî ve fikri konuda son derece namusludur. Hangi fikri ve bilgiyi nereden almışsa, onun kaynağını göstermeye özen gösterir, en basit bir bilgi kırtısından bile faydalanmanın yollarını arardı. Başarılı ve feyizli geçen kamu hizmetindeki çalışmalarını cân ü gönülden tebrik ederken değerli meslektaşımın bundan sonraki ilmî faaliyetlerinin de verimli ve bereketli geçmesini Allah u Teâlâ'dan niyaz ediyor, sağlıklı ve mutlu ömür diliyorum.

Doç. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi)

“Hocaların Hocası A. Yaşar Ocak”: Yaşam tarzı ve kültürel donanımı itibariyle bir son dönem Osmanlı Efendisini andırır. Küçüklerle küçük, büyüklerle büyük; öğrenciyle öğrenci, akademisyenle akademisyen olmayı başarabilen nadir bir kişiliktir. Çok fazla gülmez, daha ziyade hafif bir tebessüm taşırdı, samimi ve dürüst oluşu her daim yüzüne yansırı. Kendilerini 1990-94 yılları arasında Hacettepe'de lisans öğrenimi gördüğüm yıllarda tanıdım. Kendilerinden İslâm Tarihi ve Osmanlı Arşiv Vesikaları derslerini aldığımı hatırlıyorum. Duruşu, vakarı bambaşkadır. Derslerde imza almamasına, devam zorunluluğu bulunmamasına rağmen sınıf öğrencisiz kalmazdı. Hatta başka bölümlerden hocamızı dinlemeye, görmeye gelen öğrenciler olduğuna sıklıkla şahit olurduk, ünü bu derecede yaygındı. İdarî görev almayı sevmezdi, uğraşısı sadece akademisyenlikti. Odası temiz ve düzenli idi. Yaz-kış, odasının kapısı önünde bulunan paspasa ayakları silmeden içeri girmek mümkün değildi. İçeride bulunduğu sırada kapısı hafif açık olurdu, kendilerini odasında sürekli çalışır görürdük. Bu sebeple olsa gerek öğrencilerinin yanı sıra bölümdeki diğer hocalar da sıklıkla yanına uğramamaya özen gösterirlerdi. Daha doğrusu Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümünün genel işleyişi böyledir. Bölüm koridorları sessizdir, herkes bir şeyler çalışır, okur. Bu edebî üslubun en iyi temsilcilerinden biridir hocam Sayın A. Yaşar Ocak. Saygısı ve sevgisi o derecede yüksektir ki, öğrencileri onu dışarıda sokakta uzaklardan gelir iken gördüklerinde dahi kılık kıyafetlerini düzeltirler, hocalarından gelecek “merhaba” seslenişinin özgül ağırlığını yaşayacakları anı ta o uzaklıkta tatmaya başlarlardı. İlmî derinliğine, metodolojisine, girdiği derslerde öncelikle uzun bir

atilla alp bölükbaşı

kaynakça listesi hazırlama ve sunma geleneğine sahipti. Büyük bir çoğunluğu Fransızca ve İngilizce olan bu kaynakların ne anlama geldiğini o zamanlar çok da anladığımız söylenemezdi. Velilerin, Tekke Şeyhlerinin kerametlerinin anlatıldığı eserler olan Menakıbnamelerin tarih araştırmaları için vazgeçilmez kaynaklar olduğunu galiba en iyi hocam ilim âlemine kabul ettirebilmiştir. İnanç dünyamıza hitap eden duygusal; hamasi çalışmaların tarih araştırmaları için kaynak olamayacağını kafalara yerleştirilmesi yönünde epey gayret göstermiştir. Sünnî İslam dışı İslam anlayışlarını (akımları) özetleyen bir kavram olan “Heterodoks İslâm” sözünün ilim muhitinde yerleşmiş olması Sayın Ocak sayesinde ve kanaatimce de önemli bir tespittir. Anadolu’da kırsal kesimlerde yaşanmakta olan İslâm anlayışlarının; Anadolu İslâmı’nın İslâm Öncesi temellerinin çok kuvvetli olduğu hususunda önemli tespitlerde bulunmuştur. Battalname’de Battal Gazi’yi, Danişmendname’de Danişmend Gazi’yi destekleyenler arasında Bizans egemenliğindeki Hristiyan vatandaşların olması gerçeğini anlamak konusunda önemli çalışmalara imza atmıştır. Kısacası hocam A. Yaşar Ocak, çoğunluğuna ilk kez kendileri tarafından değinilen/araştırılan çalışmalarında, insanların çeşitli etkenler altında

araştırmaktan imtina ettikleri veya önem vermedikleri; ancak sorun olarak toplumun koynunda bulunan konuların ısrarla üzerine giderek, ötekileştirmeden fotoğrafın bütününe görmek ve göstermek gayretinde olan nadir bulunur bir akademisyendir. Öğrencilerimin de benim gibi hocam A. Yaşar Ocak ve zamanındaki Tarih Bölümünün akademik kadrosunu tanımalarını çok isterdim. Abdülhaluk ÇAY, Rıfat ÖNSOY, A. Yaşar OCAK, Bahaeddin YEDİYILDIZ, Özkan İZGİ, Gümeç KARAMUK, Fahri UNAN, Mehmet ÖZ, Mehmet ÖZDEN, Mehmet SEYİTDANLIOĞLU, Hulusi LEKESİZ ve daha birçokları. Bu açıdan kendimi çok şanslı hissediyorum. Her bir sözü atasözü kapsamında olan hocam A. Yaşar OCAK’ın bir deyişini şimdilerde daha iyi anlıyorum: “dershane (üniversite vb) hazırlık kitabı yazarlar/başanlar bizden daha çok kazanıyorlar ve daha çok itibar görüyorlar”. 20 yıl sonra da (sosyal bilimler sahasında) değişen bir şey yok hocam; Ömrünüz uzun olur inşallah.

Bir İnsan Bin Kültür: Batı Anadolu'nun "Koca Usta"sı Hayri DEV

Mahmut YILMAZ ASÜ, FEF, Tarih Bölümü II. Sınıf Öğrencisi

Hayri Dev... Bin yıllık Türk kültürünün yaşayan eşsiz mirası, o üç telli curanın son ustası, ege'nin ince uzun dedesi, ege dağlarının yanık sesi... O ömrü boyunca yörük ağaçlarının gölgesinde üç telli curası ile bizlere kuzuların, koyunların çığlığını anlattı. Hatta Hayri Usta'nın bu mütevazı, bir o kadar da dolu geçen yaşamı belgesellere konu oldu.

1933 yılında Denizli'nin Çameli ilçesinin Gökçeyaka köyünde doğdu. Yoksul dağ köyünde, yürümeye başladıktan kısa bir süre sonra ailenin en önemli mal varlığı olan birkaç keçinin peşine düştü. Dağlarda yankılanan yanık kaval sesine, düğünlerde dinlediği üç telli saza gönül verdi. Hayri Dev hiç okula gitmedi. Okuma yazmayı okula giden bir arkadaşından öğrendi. Kendi yaptığı 3 telli curası ve düdüğü ile koyunlara ve kuzulara çaldı. Bağlama ailesinin en küçük çalgısı olan üç telli Cura çalgısını öğrenip, söylemeye o yıllarda başladı. Her türkünün ayrı bir hikâyesi olduğunu söyleyen Hayri Dev, bestelerinin çoğunu gençliğinde âşık olduğu Birgül isimli, çok güzel bir komşu kızı için yazar. Yaşadığı Gökçeyaka Köyünün de eski ismini taşıyan

“Masit Kırığı” denilen dokuz sekizlik mahalli ezgileri çalan ve söyleyen bir usta oldu.

İkisi erkek, üçü kız beş çocuğu olan Hayri Dev, ailesinden habersiz elindeki üç telli sazı ve çam düdüğünü hiç bırakmadı. Şenliklerde çalıp oynadı, Ormanda, dağlarda çobanlar için çaldı, söyledi. Zaman böyle geçti... Ta ki 1992'ye kadar Fransa'da edebiyat öğretmenliği yapan Jerome Cler isimli bir Fransız, İspanya'da görevli olduğu sırada bir bağlama sesi duyar. Bu bağlamanın sesine, büyüüne kapılarak 1992'de Türkiye'ye gelir. 1500 m yükseklikteki Çameli ve Fethiye dağlarında tam 12 yıl boyunca bu sesin kaynağını bulmaya çalışırken, bu yörelerin kültürü hakkında da 350 sayfalık tez hazırlar. Doktora tezini “Güney Türkiye'de Müzik ve Köy Müzisyenleri” üzerine yapan Jerome Cler, bu tez ile Sorbonne Üniversitesinin Etimoloji doçentleri arasına katılır. Jerome Cler başka bir iş için Denizli'ye geldiğinde de Hayri Dev'in ses kasetini tesadüfen dinler ve bu sesin peşine düşer. Bu arada, Hayri Dev ile tanışma fırsatı da yakalar.

Fransız Etimolog Jerome Cler, daha sonra 15 kişilik bir ekiple yeniden Türkiye'ye gelir

ve Hayri Dev'in hayatını konu alan "Ormanın Arkası" isimli bir belgesel çeker. Hayri Dev için “Ormanın Arkası” ifadesi çok önem taşır. Çünkü ilk gençlik yıllarında dedesinin çaldığı bağlamayı gizlice dinlediği yer orasıdır. Bugün kendisinden başka kimsenin yapamadığı, çam düdüğüne de neden gizli düdüğü dediğini şöyle anlatır: *"Düdüğü bu ormanın arkasında çalardık, öbür ormanın arkasından duyulmazdı. Böylece kimse çobanların yarenlik ettiğini bilmezdi"*. “Ormanın Arkası” adlı belgeselde, Çameli yaylasında yaşayan üç telli saz ustası Hayri Dev'in, kemancı arkadaşını ziyaret etmesi, çobanlık yılları ve sabaha kadar süren düğün eğlenceleri konu edilir. Bu film Marsilya ve Strassbourg'da iki ödül birden alır. Hayri Dev, bu filmle bir anda Avrupa'da tanınan biri olur. Birkaç defa yurt dışına da giden Hayri Dev'e 'Koca Usta' diyorlar. 'Koca Usta' lakabını elinden her iş geldiği için almış. Marangozluk, terzilik (başındaki şapkayı kendisi yapmış), ayakkabıcılık gibi işlerin elinden geldiğini söylüyor. *'Elin yapacağı her şeyi yaparım'* diyor ve devam ediyor: *'Ama hiçbirini yapmak istemedim. Çünkü ben çobanım ve müzisyenim. Çalgıcılıktan çok aç kaldığım oldu ama hiçbir zaman ondan ayrılmadım'*. Fransız Etimolog Doç. Jerome Cler'i tanınmasıyla hayatı değişmiştir. Cler, Hayri dedeye Avrupa'nın kapılarını aralar. Ülkesinden önce Paris'te tanınır. Hayri Dev, çoban müzisyen arkadaşları, Hasan Yıldırım, Mehmet Şakir ve oğlu Zaffer ile beraber enstrümanlarını gazete kâğıdına sararak Paris'e giderler. Çalıp söylerler. Üç telli sazlarıyla resitaller verirler. Çam düdüğü ile çalıp, kaşıkla oynarlar.

Fransızların keşfettiği "Yayla Grubu" Avrupa konserlerinin ardından daha da fazla duyulur ve üne kavuşur. 1996'da da bu ekiple birlikte 28 gün Fransa ve Almanya'yı

dolaşp etnik müzik festivallerine katılırlar. Bir ödöl de Brüksel'den gelir Yayla Grubuna. İpekyolu üzerindeki ülkelerin müziğinin yarıştığı bir festivalden birincilik ödülü alırlar. Brüksel'de kaldıkları bir ay süresince, toplam 6000 öğrenciye kendi müziklerini tanıtma fırsatı bulurlar. 1997 yılında Amsterdam'da, 1998'de Strasbourg Marc Bloch Üniversitesi'nde konserler verirler. *Fransa'daki müzik Festivalinden aldıkları birincilik ödülüyle enlerini yaptırılar.* Yayla Grubunun iki kıdemli üyesi Mehmet Şakir ve Hasan Yıldırım rahmetli olsalar da, "Koca Usta" lakaplı Hayri Dev, oğulları Bayram, Zafer ve torunu Kısmet onu yalnız bırakmazlar. Köy düğünlerine ve Avrupa Konserlerine beraberce gidip gelirler. Yayla Grubu Avrupa konserlerinin ardından Türkiye'den de davet almaya başlarlar. "Kalan Müzik" ten çıkan "Yayla" albümü de bu ortak çalışmanın bir ürünü.

Yaşayan İnsan Hazinesi Kültürel Miras Taşıyıcısı: Hayri Dev, çocukluğundan bu yana çaldığı yöresel çam düdüğü ile UNESCO tarafından 2003 yılında kabul edilen, Ülkemizin de 2006 yılında taraf olduğu "Yaşayan İnsan Hazinesi Kültürel

Miras Taşıyıcısı " olarak ilan edilir. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca, kültürümüzün önemli kollarından biri olan "Çam Düdüğü" alanında, yurt içinde ve yurt dışındaki çalışmalarından, hizmetlerinden ötürü Hayri Dev'e dönemin Kültür ve Turizm Bakanı tarafından "Teşekkür Belgesi" verilir. Bunun üzerine Hayri Dev, her bir cümlesi ibretlik vesika hüviyetinde olan düşüncelerini şöyle aktarır:

"Türklerden çok yabancılar ilgilendi benimle, UNESCO'da ismim geçiyor UNESCO herhalde müzisyenlerin üst mertebesi, bilmiyorum. Onlar bu müziği, sazı, gelecek nesillere taşımak istiyor herhalde. Sağ olsunlar yabancılar çok ilgilendi benimle. Bu sazı çalmamdan dolayı Fransızlar, Belçikalılar geldi köye. Ben Fransa'ya gittim. Bana kiliselerinde çaldırdılar, plaket verdiler. Fransızlar geldi filmimi çektiler. 11 kişi bir ay benim yanımda kalıp, benimle dağı taşı dolaştılar. 30 yıl bu işi yaptıktan sonra bizimkiler (devlet) beni fark etti. Bu tür müziği korumak için benim korunmam gerekiyormuş".

Yukarıdaki alıntidan anlaşıldığı üzere, Hayri Dev Türk yetkililerine ve insanına sitem ediyor kendisine yabancıların daha fazla sahip çıktığını üzüntüyle belirtiyor. Hayri Dev bu siteminde haklıdır. Çünkü ülkemizdeki bir çınara (ve diğer birçok kıymetli kültür taşıyıcısına) tam anlamıyla sahip çıkamadık. Bir Âşık Veysel, Mahsuni Şerif, Karacaoğlan ne ise Türk müziğinde Hayri Dev önemli bir yere sahiptir. Böyle olmuştur işte Büyük ustanın yaşam öyküsü... Koca usta, Hayri Dev şimdi ne mi yapıyor? 80'lik yaşına rağmen tarlasını gübreliyor, buğdayı ambara atınca hep bir ağzudan "çok şükür" diyor.

Kaynakça

Güven, ÖZKAN, UNESCO'nun yaşayan hazinesi: Hayri DEV, Star Gazetesi, 22 Haziran 2008; Erişim Tarihi: 24 Aralık 2014.
Işık, FERAH, Denizlili Saz Sanatçısı Hayri Dev'e Büyük Ödül, DHA, 13 Ocak 2010; Erişim Tarihi: 24 Aralık 2014.
<http://www.turizmhaberleri.com/koseyazisi.asp?ID=2469> Erişim Tarihi: 24 Aralık 2014.

Koca Dev, Hayri DEV

Yaşayan İnsan Hazinesi: Fransa'da Edebiyat öğretmenliği yapan Jerome Cler isimli bir Fransız, İspanya da görevli olduğu sırada bir bağlama sesi duyar. Bu bağlamamın sesine, büyüüne kapılarak 1992'de Türkiye ye gelir. 1500 m yükseklikteki Çameli ve Fethiye dağlarında tam 12 yıl boyunca bu sesin kaynağını bulmaya çalışırken, bu yörelerin kültürü hakkında da 350 sayfalık tez hazırlar. Doktora tezini "Güney Türkiye'de Müzik ve Köy Müzisyenleri" üzerine yapan Jerome Cler, bu tezle Sorbonne Üniversitesinin Etimoloji doçentleri arasına katılır. Jerome Cler başka bir iş için Denizli'ye geldiğinde de, Hayri Dev'in ses kasetini tesadüfen dinler ve bu sesin peşine düşer. Bu arada da Hayri Dev ile tanışma fırsatı yakalar. Fransız Etimolog Jerome Cler, daha sonra 15 kişilik bir ekiple yeniden Türkiye'ye gelir ve Hayri Dev'in hayatını konu alan "Ormanın Arkası" isimli bir belgesel çeker. Bugün kendisinden başka kimse nin yapamadığı, çam düdüğüne de neden gizli düdüğü dediğini şöyle anlatır. Düdüğü bu ormanın arkasında çaldık, öbür ormanın arkasından duyulmazdı. Böylece kimse çobanların yarenlik ettiğini bilmezdi. Ormanın Arkası adlı belgeselde, Çameli yaylasında yaşayan üç telli saz ustası Hayri Dev'in, kemancı arkadaşını ziyaret etmesi, çobanlık yılları ve sabaha kadar süren düğün eğlenceleri konu edilir. Bu film Marsilya ve Strassbourg'da iki ödöl birden alır. Hayri Dev bu filmle bir anda Avrupa'da tanınan biri olur.

Bkz. Birgül ÇETİN <http://www.turizmhaberleri.com/koseyazisi.asp?ID=246>.

Arnavutluk Devlet Başkanı Enver Hoca

Bekir GÜNDÜZ ASÜ, FEF, Tarih Bölümü IV. Sınıf Öğrencisi

“Tarihte bireyin rolü her zaman yeterince hesaba katılmaz, hafifsenir ya da aşagılanır. Elbette tarihsel süreçler her zaman tamamen bireyin kişisel özelliklerine bağlı gelişmez. Ancak yine de tarihsel durumun gelişiminde belli kişiliklerin önemini küçümseyemeyiz. Şu açıktır ki bu kişiliklerin rolü asla tek bir kişinin emeğinin sonucu değildir; aynı amaç uğrunda çalışan diğer birey, grup ve örgütlerin desteği, bilinçli ve aktif katılımı olmadan, söz konusu kişilik ne kadar değerli olursa olsun başarıya ulaşmada yetersiz kalır”

Raul MARCO

Enver Hoca, 16 Ekim 1908 tarihinde Cirokastra’da doğmuştur. Bu tarihlerde, Arnavutluk son derece karışık bir durum içeriyordu. Ülke, yabancı istilacılar tarafından yakıp yıkılmakta, çeşitli katliamlara ve felaketlere sahne olmaktadır. Ülkesinin bu durumu Enver Hoca’ya düşmanlarından nefret etmeyi öğretti ve onlara karşı mücadeleye girişmesine sebep oldu. Enver Hoca, bu olaylara tepkisini göstermek amacıyla, henüz 16 yaşındayken, 1924 yılında demokratik harekete katıldı. Bu sıralarda ülke, Kral Ahmet Zogo tarafından yönetilmekteydi ve halk Ahmet Zogo tarafından son derece kötü yönetilmekteydi. Enver Hoca, Ahmet Zogo Yönetimi’nin zulmüyle daha lise yıllarında tanıştı. Korça Lisesinde düzenlene bir mitinge katılmasından dolayı tutuklandı ve hapse atıldı. 1930 yılında bu liseyi bitirdi ve yükseköğrenimi için Fransa’ya gitti. Mücadelesini Fransa’da sürdürmeye başlayan Enver Hoca, Paris’te çe-

şitli yayın organlarıyla ilişkiler kurarak, ülkesindeki haksızlıklara karşı çeşitli yazılar yazmaya başladı. Enver Hoca Fransa’da burslu okuyordu ve bursunun kesilmesi onu Belçika’ya gitmek durumunda bıraktı. Belçika’da hem öğrenimine devam etti hem de Brüksel’de bulunan Arnavutluk Konsoloslukunda görev aldı. Ama bu durum çok uzun sürmedi. Zogo ajanları tarafından tespit edilmesi üzerine işinden kovularak Arnavutluk’a geri dönmek zorunda kaldı. 1936 yılında Arnavutluk’a geri dönen Enver Hoca artık tam anlamıyla bir komünist olmuştu ve kendisini davasına adamıştı. Arnavutluk’a geldikten sonra öğretmenliğe başlayan Enver Hoca önce Tiran sonra da kendi mezun olduğu okul olan Korça Lisesinde görev aldı. Bu okullardaki görevi boyunca da mücadelesini sürdürdü ve Korça Komünist Grubu’na katıldı. Rejim aleyhine bir unsur olduğu gerekçesiyle öğretmenlikten uzaklaştırıldı. Korça Komünist Grubu önderliği onu Tiran’a göndermeye karar verdi. Görevi, başkentte ve ülkenin diğer bölgelerinde anti-faşist hareketi örgütleyerek, grubun faaliyetini sağlam bir temel üzerine yaymaktı.

Tiran’a gönderilen Enver Hoca burada Tiran kolunun önderi oldu. Burada çok başarılı oldu. Tiran kolu önderliğine getirildi. İşgal başladıktan sonra Arnavutluk’taki tüm komünist gruplar birleşti ve işgale tek bir vücut halinde direnme kararı alındı. 1941 yılında birleşen bu grupların başına Enver Hoca getirildi. 1944 yılına gelindiğinde İtalyan işgali geri püskürtüldü. Enver Hoca 1946 yılında Halk Cumhuriyeti’ni ilan etti.

Enver Hoca kırk sene boyunca Arnavutluk’un tek önderiydi. 11 Nisan 1985 tarihinde öldü ve Arnavutluk liderliği ile Arnavutluk Emek Partisi genel sekreterliğine, Ramiz Alia seçildi.

İşgal Altında Arnavutluk: 1922 yılında Arnavutluk’un başına Kral Ahmet Zogo geçti. Ancak Ahmet Zogo 1924 yılında demokratlar tarafından devrilmesine karşın, tekrar karşı bir hareketle demokratları devirerek tekrar ülkeye hâkim oldu ve ülkede kendi diktatörlüğünü kurdu. Zogo’yu destekleyenler ülke içinde çoğunluğu oluşturuyordu. 1927 yılında Arnavutluk ile İtalya arasında imzalanan Tiran Antlaşması, iki ülke arasında ilişkilerin düzelmesini sağladı ve İtalyanlar bu antlaşma sayesinde birçok ticari ayrıcalıklar elde ettiler. Bununla beraber ülke içinde, İtalyanların etkisi giderek artmaya başladı ve bu durum demokratların tepkisine yol açtı. Demokratlar, çeşitli gösteriler ve ayaklanmalara

kalkıştırsa da önemli bir başarı göstere-mediler. Arnavutluk, 7 Nisan 1939 tarihinde, bir anda İtalyanlar tarafından işgale uğradı. Bu durum Ahmet Zogo'nun kaçmasına neden oldu. İşgale karşı direnen bütün komünist topluluklar 1941 yılına gelindiğinde, Enver Hoca yönetimi altında toplandı. Böylece işgale karşı direniş ciddi anlamda başlamış oldu. 8 Eylül 1943 tarihinde, Arnavutluk ve İtalya arasında imzalanılan bir anlaşma sonrasında, Alman kuvvetleri ülkeye girdi. Ancak Almanlar, partizanların baskılarına dayanamayıp 1939 yılında ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar.

Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti'nin Kurulması ve İlk Adımları: Ülke faşist (İtalyan) istilacılardan kurtulduktan sonra, Enver Hoca halk cumhuriyetini kurdu (11 Ocak 1946). 1912'den beri, sömüren sınıflara ve işgalcilere karşı mücadelesini veren Arnavut halkı ilk defa uluslararası sahneye bağımsızlığını ve egemenliğini kazanmış olarak çıktı. Enver Hoca Milli Kurtuluş Savaşı ve Halk Devrimi sömüren sınıfları devirmekle ve onları kovmakla kalmadı, Arnavutluk'un yüce yurtseverlerinin rüyasını da gerçekleştirdi; Arnavutluk'a gerçek hürriyeti ve bağımsızlığı kazandırdı; Arnavutluk'u ilerleme ve refah yoluna soktu. Yugoslav komünistlerin büyük desteğiyle kurulan Arnavut Komünist Partisi, yine bu destekle yasama ve yürütme yetkisini eline alarak, Enver Hoca liderliğinde geçici bir hükümet oluşturmuştur. 14 Mart 1946 tarihinde de yeni cumhuriyetin anayasası kabul edildi. Milli Kurtuluş Savaşı, halk tarafından ve halkın çıkarları için verilen gerçek bir halk savaşıydı. Bu savaş iç ve dış düşmanlara karşı zaferle sonuçlandı.

Arnavutluk ile SSCB İlişkileri; Cumhuriyet kurulur kurulmaz Enver Hoca Yugoslavya'nın yörüngesine girmişti. Hatta bir dönem, iç işleri bakanı Zoza iki ülkenin birleşmesinden yanaydı. Arnavutluk'un Yugoslavya'ya olan yakınlığının perde arkasında şüphesiz ki Yugoslavların Arnavut Komünist Partisine yardımları vardı. Bu sıralar Yugoslavya'nın başında Tito bulunuyordu ve Tito'nun uyguladığı politika onun

1948 yılında Kominform'dan ihracına sebep oldu. Böylelikle Yugoslavya ile Arnavutluk arasındaki ipler koşturdu ve iki ülke arası açıldı. Arnavutluk bundan sonra SSCB cephesine yanaşacaktı ve SSCB lideri olan Joseph Stalin ile Enver Hoca arasında iyi bir dostluk vardı. Bu gelişmelerin ışığında Yugoslavya ile birleşmeyi öneren Sarvanma ve İçişleri Bakanı Koçi Xoxe idam edildi. SSCB giderek Arnavutluk üzerindeki nüfuzunu arttırıyordu. SSCB'nin bu durumu Stalin-Enver Hoca ilişkilerine paralel gidiyordu bir bakıma Stalin'den sonra SSCB'nin başına geçen Kruşçev'in politikaları iki devlet arasında ilişkilerin kopmasına neden oldu.

Arnavutluk ile Çin'in Yakınlaşması; Arnavutluk ile SSCB'nin ilişkilerinin kopması, Arnavutluk'un Avrupa'da yalnız kalmasına neden olmuştur. Yalnız kalan Arnavutluk ise dışarıda kendisine yakın gördüğü, değişimci politikaların etkisinde kalmamış olan Çin Halk Cumhuriyeti ile yakınlaşma yoluna gitmiştir. Arnavutluk ile Çin ilişkileri 1978 yılına kadar sıkı bir şekilde devam etmiştir. Buna ek olarak Arnavutluk, o dönemde Çin'in izlediği yolu izleyen tek halk cumhuriyetiydi. Bu dönemde Çin tarafından birçok ekonomik ve askeri yardımla desteklenen Arnavutluk ekonomisini olumlu anlamda geliştirdi.

Arnavutluk'taki Ekonomik Gelişmeler; Enver Hoca'nın kurmuş olduğu Arnavutlukta Çin politikalarına takiben uygulanan ekonomik programlarla ilk olarak topraklar kolektifleştirilmeye çalışıldı. Ve bu politika gün geçtikçe bütün ülke topraklarına uygulanmaya başlandı. Çin bir tarım toplumuymuş ve tarım alanında Çin ile girişilecek olası bir ortaklığın Arnavutluk'u tarım alanında ileriye götüreceği açıktı. Bu dönemde tarımdaki gelişmelerin yanında VI. ekonomik planla sanayiye bir anlamda öncelik tanındı. Çin ile girişilen bu ortaklık devam ederken Avrupa ve Arnavutluk'un çevresi karışık bir vaziyete girişti. Arnavutluk bu dönemde yavaş yavaş dış dünyaya açılmaya

başladı ve ilk olarak Polonya ile ilişki kuruldu. Ayrıca Yugoslavya ile de bozulan ilişkiler düzelmeye başladı.

Ekonomi Nereden Nereye: Enver Hoca döneminde Arnavutluk kendisini dış dünyaya kapamış bir haldeydi. Bir kaç önemli müttefiki hariç diğer dünya devletleriyle ilişkilere girmiyordu. Bu durumun asıl amacı kendini soğuk savaşın etkilerinden korumaktı. Kapalı bir ekonomik sisteme sahip olmasına karşın ülke kendisini büyük ölçüde geliştirmiştir. Yaklaşık 40 senelik gelişimi gözlemlendiğinde çarpıcı sonuçlar çıkmaktadır: Savaş öncesinde Arnavutluk'ta ortalama bir insan ömrü sadece 38 yıl iken bu rakam 1970'li yıllara gelindiğinde 66 yıla ulaşmıştır. Sınai ve tarımsal üretim artmış ve buna bağlı olarak artan milli gelir halka adaletli bir şekilde dağıtılmış, bu sayede halkın alım gücü ciddi oranda yükselme göstermişti. Devlet yardımlarıyla ve kredilerle, 185.000 kat ve ev inşa edilmişti. Petrol üretimi %80, bakır üretimi ise %200 oranında artmıştı.(bu durum krom, kömür vb. için de geçerlidir.) Yükseköğrenim görmüş uzman sayısı 4245'ten (1960 verilerine göre)14.000'e ulaşmıştır. Buğday üretimi 2 misline, mısır üretimi ise 2,2 misline ulaşmıştı.

Eğitim alanında da birçok gelişmeler olmuştu. Sekiz yıllık eğitim köylerde dahi tam olarak uygulanmıştı. Öğretmen sayısı 1700 (kuruluşta) 23.000'e ulaşmıştır.1938 yılında 17 sinema, 5 kütüphane, 2 müze ve yaklaşık 180.000 kitap mevcut iken, bu sayılar 1968 yılına gelindiğinde bir hayli yükselmiştir: 1750 kültür evi, birçok sinema (köylere hatta tarım kooperatiflerine varıncaya dek, sadece bir yayın evinde yaklaşık 7 milyon kitap mevcuttu.

29.000 hektarlık sulanan toprak 240.000 hektarı aşmış, kuruluşta sadece 30 tane olan traktör sayısı 10.500'e ulaşmıştı. 1938'de bir yılda üretilen enerji 1970'li yıllara gelindiğinde sadece dört günde üretilmekteydi. Bütün köylere elektrik getirildi.

Sonuç: Diktatör Enver Hoca 11 Nisan 1985'te öldü. Onun ardından Arnavutluk

Emek Partisi genel sekreterliğine Ramiz Alia geldi. 1946 yılında kurduğu Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyetini ölümüne kadar idare etti. Yaklaşık 40 senelik bu dönemde diğer dünya ülkelerine kapalı, içine kapanık bir şekilde ülkesini yönetti. Zaman zaman bazı güçlü devletlerin yörüngesine girmekten kaçamadı ama soğuk savaş dönemi boyunca hüküm süren çift kutuplu dünyada, iki kutuptan da kendisini saklamayı çok iyi bildi. Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti kuruluş yıllarında Yugoslavya ile iyi ilişkiler içerisindeydi fakat bu durum Yugoslavya'nın Kominform'dan ihraç edilmesinden sonra, Arnavutluk SSCB'ye yaklaştı ve Stalin eksenli politikalar izlemeye başladı. Stalin'den sonra gelen Kruşçev ile fikirleri çatışan Enver Hoca bu devletle de yollarını ayırdı. SSCB'den sonra Mao Zedung yönetimindeki Çin Halk Cumhuriyeti" ile ilişkilere başladı ve bu ikili

ilişki Enver Hoca döneminde en çok göze çarpan süreç oldu. İki ülke birçok ortak ekonomik ve askeri anlaşmaya imza attı. Çin Halk Cumhuriyeti bu dönemde, Arnavutluk'un gelişmesinde çok büyük pay sahibi oldu. Aynı dönemde Arnavutluk, içe kapanık politikayı bırakıp çevresindeki ülkelerle ilişkilere girdi. Enver Hoca döneminde Yugoslavya Federasyonu'na bağlı olan Kosova Özerk bölgesi, Arnavutlar ile Yugoslavlar arasında çok büyük problemler yarattı. Kosova nüfusunun ezici çoğunluğunun Arnavut olması ve Yugoslavya'nın Kosova'ya Cumhuriyet hakkı vermemesi iki ülke ilişkilerinde bir türlü düzelmeyen tek sorundu.

Kaynaklar

Arnavutluk Emek Partisi Merkez Komitesi Arnavut Sosyalist Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, Arnavutluk Emek Partisi M.K. ve Arnavutluk Hükümetinin Çin Komünist Partisi M.K.

ve Çin Hükümetine Mektubu(Tiran, 29 Temmuz 1978), Ankara, 1978.

Arnavutluk Emek Partisi Tarihi-1, Tiran, Naim Fraşeri Yayınevi, 1971.

HOCA, Enver, Arnavutluk Emek Partisi VII. Kongre Raporu, Ankara, Koral Yayınları, 1976.

HOCA, Enver, Çu En-lay ile Konuşma, Ankara, Halkın Birliği Yayınları, 1977.

HOCA, Enver, Proleter Demokrasi Gerçek Demokrasidir, Ankara, Halkın Yolu Yayınları, 1978.

HOCA, Enver, Sosyalizm Yolunda Mücadele ve Zaferle Dolu Yirmi Beş Yıl, Ankara, Aydınlik Yayınları, 1971.

LÜTEM, Ömer E. ve COŞKUN, Birgül Demirtaş, Balkan Diplomasisi, Ankara, ASAM Yayınları, 2001.

ÜLGER, İrfan Kaya, Yugoslavya Neden Parçalandı? Ankara, Seçkin Yayınları, 2003.

Josip Broz Tito'nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri

Hayrettin CİBA ASÜ, FEF, Tarih Bölümü IV. Sınıf Öğrencisi

Josip Broz Tito, 1892 yılında Avusturya Macaristan İmparatorluğunun “Kumrovec” şehrinde fakir bir köyle ailesinin çocuğu olarak doğmuştur. 15 çocuklu ailenin 7. çocuğu olarak dünyaya gelen Tito; gençliğinde çilingir çıraklığı, sokak satıcılığı, metal işçiliği gibi farklı işler yapmıştır. J. Broz Tito dünya siyasetinde önemli rol üstlenmiştir. Çeşitli konferanslara katılmış, farklı ittifaklara dâhil olmuştur. Ülkesinin çıkarları doğrultusunda zaman zaman yönünü hem doğuya (SSCB) hem de batıya (ABD ve Avrupa'ya) çevirmiştir. Stalin döneminde SSCB ile ilişkileri bozulmuş, ABD ile yakın ilişkiler kurmuştur. Stalin'in ölümünden sonra gelen Krushev döneminde SSCB ile ilişkileri düzelmiştir. Josip Broz Tito, dış politikada diğer dünya ülkeleri ile her zaman yumuşak, ılımlı ve barışçıl bir politika izlemiştir. Zagreb şehrinde askerliğini yapan Tito, Bolşevik ihtilali sürecinde Rusya'da iç savaşa katılmıştır. Yugoslavya'ya geri döndüğünde ise Yugoslavya Komünist Partisi'nin kurucuları arasında yer almıştır. Yürüttüğü siyasi etkinliklerden dolayı suçlanmış ve 1928 yılında tutuklanmıştır. Hapisten çıktıktan bir müddet sonra siyasi başarıları sebebiyle Yugoslavya Komünist Partisi genel sekreterliğine getirilmiştir.

Josip Broz Tito II. Dünya savaşının başlaması ve Almanların 1941 yılında Yugoslavya'ya saldırması ile direniş hareketi başlamıştır. İşgal kuvvetleri ile işbirliği yapan Ustaşalara (Hırvat milliyetçisi, nazi hayranı silahlı bir grup.) karşı gerilla savaşı başlatarak bu harekete önderlik etmiştir. Nazi Almanyası'nın istilasına karşı ise çoğunlukla işçi

ve köylü kesiminden oluşan vatansever “Gerilla Tugayları” isimli silahlı örgütünü kurmuştu. Yapılan direniş büyük başarılar kazanılmasında rol oynamıştı. Savaşın bitmesi ile ülkede seçim yapılmış, Tito'nun partisi “Halk Cephesi” iktidara gelmiştir. Bu gelişmelerle birlikte Yugoslavya Federal Cumhuriyeti kurularak krallık yönetimine son verilmiştir.

Dış politikada ise J. B. Tito diğer ülkelerde gerçekleşen halk hareketlerini desteklemiş, Avrupa ve dünyada gerçekleşen işyanlarda Komünistlerin tarafında olmuştur. SSCB'nin Yugoslavya yönetimine müdahalede bulunma girişimlerinden dolayı J. Stalin ile arası açılmıştır. Doğu Bloğundan çıkmış, hem Avrupa ile hem de ABD ile iyi ilişkiler kurmuştur. Stalin öldükten sonra ise SSCB ile de ilişkileri düzelmiştir. Ayrıca üçüncü dünya ülkelerinin oluşturduğu “Bağılantısızlar Hareketi”nin oluşumunda etkin rol oynamış ve önderlik etmiştir. Kozmopolit bir coğrafya olan Yugoslavya topraklarında herkesin sevgi ve saygısını kazanmış olan J. Broz Tito 1980 yılında hayata gözlerini yummuştur. Tito'nun ölümünden sonra pek çok cadde ve sokağa Tito adı verilmiştir. Bugün hâlâ eski Yugoslavya topraklarında Tito'nun adı pek çok yerde geçmektedir.

Kişiliği: Josip Broz Tito, onbeş çocuklu fakir bir ailenin çocuğu olması sebebiyle yaşayamadıklarını yaşamak isteyen, insan hayatına önem veren, insanların insanca yaşaması gerektiğini düşünen ve savunan, kadının toplumsal hayattaki yerine önem ve değer veren biriydi. O ayrıca kendisi de bir işçi olduğundan dolayı emeğe saygı duyan,

doğanın ve hayvanlarının yaşama hakkını kabul eden ve saygı duyan, hayvanlarla bolca vakit geçiren, giydiği kıyafetleri özenle seçen, hakkıyla taşıyan biriydi. Tarihler 9 Ekim 1944'ü gösterdiğinde ABD'nin prestijli politik bir dergisi olan Time dergisi, Josip Broz Tito'yu kapağa taşıdı. Tarihler 1959 yılını gösterdiğinde ise, Küba devriminin önderlerinden Ernesto Che Guevara, Tito'dan şu şekilde bahsetti: “Mareşal Tito öyle samimi bir insan ki... Onunla birkaç söz ettikten sonra dostane ilişkilere girebilmek çok kolaydır.” Tarihler 1970 yılını gösterdiğinde ise Zambiya Devlet Başkanı K. Kaunda, “Biz Tito'yu özgürlük savaşçısı, yeni Yugoslavya'nın kurucusu, Yugoslav halklarının önderi, sosyalizme yepyeni insanlı boyutlar kazandıran, insanlığa layık olduğu onuru sağlayan kişi olarak tanıyor, değerlendiriyoruz” demişti.

Tito'nun Liderlik Yolunda İlerlemesi: J. B. Tito, 45 yaşına geldiğinde, 1937 yılında Yugoslavya Komünist Partisi Genel Sekreterliğine seçildi. Komünist Partiye giriş sebebi ise, Kara Perşembe olarak bilinen 1929 dünya ekonomik bunalımının yarattığı buhran ve işçi sayısının zamanla sürekli

artması, emeğin ve alın terinin değerinin düşmesi, etnik çatışma gibi sorunların ortaya çıkması halk gözünde Komünist Partiye olan ilgi ve desteği artırmıştır. Çok uluslu Yugoslavya coğrafyasında toplumun içinde bulunduğu bu sıkıntıların farkında olan J. B. Tito'nun kendisinde sorumluluk hissederek siyasi hayata giriş yapmıştı. 1937-1939'lu yıllarda birkaç yüz kilometre kuzeydoğuda bulunan Almanlar, yükselen ve gelişen bir ekonomik güç ile halkın itibarını kazanmış ve Almanya'yı savaşa yönlendirmişti. Büyük Alman İmparatorluğu kurma hayali ile bir dünya savaşı başlatmıştı. Nazi Partisinin lideri Adolf Hitler'in ordusu, 6 Nisan 1941 yılında Belgrad şehri bombalamaya başladı. Yugoslavya kralığının Alman işgaline karşı koyacak gücü yoktu. Yugoslavya Krallığı 17 Nisan 1941 tarihinde Almanlara teslim olmak zorunda kaldı. Kral Alexander, ülkeden kaçarak Londra'ya sığındı. Halkın bütün çabasına rağmen 1929 yılının yarattığı ekonomik bunalım, olumsuz hayat koşulları ve yöneticilerin yanlış politikaları nedeniyle I. Yugoslavya (Sırp – Hırvat – Sloven Krallığı) 8 Temmuz 1941 yılında parçalandı.

Yugoslavya Krallığının hukuken parçalanmasına rağmen halk direnişi devam ediyordu. Bu süreçte bir yandan da Büyük Sırbistan'ı kurmak amacıyla hareket eden ve Albay Draza Mihajlovic önderliğindeki çentikler, diğer taraftan ise, federal bir devlet kurma düşüncesiyle direnişi bütün ülkeye yayacak bir stratejiyi izleyen J. B. Tito yönetimindeki Partizanlar işgalci Nazi Almanlara karşı mücadele vermeye başladı. Bu iki grubun farklı hedeflere sahip olması, ilerleyen süreçte çentikler ve partizanlar grupları karşı karşıya getirecekti. J. B. Tito'nun Partizanlar grubu; İtalyan, Alman, Ustaşa ve Çentik birliklerinin Mart 1942'de giriştiği harekattan sonra Bosna'nın kuzeybatı bölgesini üs olarak edindi. J. Broz Tito'nun Kasım 1942 yılında topladığı "Antifašističko Veće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije-AVNOJ" (Yugoslavya Anti Faşist Ulusal Kurtuluş Konseyi)

Nazi işgaline karşı direniş hareketinin bütün Yugoslav halklarını birleştirecek siyasi bir programa kavuşmasını sağladı. Yugoslavya'daki Tito'nun Partizan direnişini sona erdirmek isteyen Nazi Almanya'sı, 1942-1943 yılının kışında toptan imhayı hedef alan bir saldırı harekâtı düzenlediler. Öncelikli faaliyet olarak Çetnik grubunu saf dışı ederek konumlarını sağlamlaştıran Partizan kuvvetleri, 1944 yılının ortalarında Alman kuşatmasını yararak Nazi işgal kuvvetlerini Sırbistan'a doğru geriletmeye başladı. Bu sıralarda Alman ordularını kovalayan Sovyet Ordusu Romanya ve Bulgaristan sınırlarına yaklaşmıştı. Partizan Kuvvetleri ile Sovyetler Birliği ordularının ortak harekâtı ile Ekim 1944 tarihinde Belgrad ele geçirildi. Yugoslavya toprakları Partizanların kontrolü altına girerken, son kalan Çetnik grubu kalıntıları da askeri harekâtlar ile temizlendi. Nazi Almanya'sı ile şiddetli çarpışmalardan sonra kazanılan başarılar Yugoslavya'nın bağımsızlık mücadelesinde bir dönüm noktasıdır. Asker kökenli olmayan J. Broz Tito'ya Nazi işgal kuvvetlerine karşı gerçekleştirdiği üstün başarısından dolayı Mareşal unvanı verildi. Heinrich Himmler, 1944'te Alman Yüksek Rütbeli Subaylarının önünde verdiği bir konuşmasında şunları söylemiştir. "...Size bir sebat örneği daha vereyim, bu da Mareşal Tito'nun sebatıdır. Şunu da söylemeliyim ki, Herr Broz hem zorlu bir düşman, hem de bir komünisttir. Ve maalesef kendisi bizim düşmanımızdır. Mareşal rütbesini tam olarak hak etmiştir." Savaş sonrası 1945 yılında yapılan seçimler ile Tito'nun partisi "Halk Cephesi" iktidara geçmişti. Bir yıl sonra ise Yugoslavya Cumhuriyeti kurulmuştu.

Kominform Süreci: Sovyetler Birliği Komünist Partisi genel sekreteri Josef Stalin, 5 Ekim 1947'de "Amerikan emperyalizminin bir aleti" olarak tanımladığı Marshall Planı'na karşıt bir girişim olarak; SSCB, Romanya, Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Fransa, Bulgaristan, Yugoslavya, İtalya komünist partileri liderlerini bir araya getiren Kominform'u kurdu. Tito'nun Sosyalist inşa ve dış politika alanlarında Sovyetler

Birliğinin etkisi dışında bağımsız kalma çabaları, çok geçmeden Stalin ile aralarında gerilime neden oldu. J. Broz Tito'nun 12 Nisan 1948 yılında Josef Stalin'e söylediği şu cümlelere bakarsak aralarındaki fikir çatışmasının boyutunu rahatlıkla görebiliriz. Tito: "Bugünkü ilişkiler geliştirilebilir mi? Evet! Geliştirilebilir ve geliştirilmelidir; çünkü başka çıkar yol yoktur. Başka bir yol, ilişki kurmaya kalkan her iki ülkeye de zarar getirecektir... Bu dönem uluslararası ortamda devrim hareketleri ile ilgili görüşlerimiz nelerdir ve sosyalizmi kurmak için en iyi yol nedir? Düşünüyoruz ki, Yugoslavya ve benzeri küçük ülkeler, hem iç, hem de dış etkenler şu andaki durumlarında kalmalıdır. Yani, tamamen özgür, fakat çeşitli anlaşmalarla hem birileri ile hem de Sovyet Rusya ile sıkı ilişkiler kurmuş olarak... Ve en önemli husus, insanların demokrasisini geliştirmiş oldukları ülkelerde birbirlerine karşı tam güven, anlayış ve işbirliğinin yaratılmasıdır." Tito'nun bu sözleri söylemesinden iki ay sonra Yugoslavya Kominform'dan çıkarıldı. Kominform'dan ayrılma sürecinde geniş halk desteğini arkasına alan Tito, Stalin SSCB'sinin Arnavutluk ve öteki Doğu Avrupa ülkeleri ile birlikte uyguladığı baskı politikasına başarıyla göğüs gerdi ve ayakta kalmayı başardı. Bu dönemde askeri ve mali destek için Batı'ya ve ABD'ye yönelen Yugoslavya Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği sistemi olan ağır sanayi ve Kolektivizasyon programlarında uğranan birtakım başarısızlıklardan sonra Yugoslavya içerisinde kendine özgü bir Sosyalizm uygulamaya yöneldi. Yugoslavya, düşünce özgürlüğü ve çoğulculuk bakımından öteki Sosyalist ülkelerden farklı bir yola girmeye başladı.

Bağlantısızlar Hareketi ve Tito: Yugoslavya Cumhuriyetinin Dünya'da uyandırdığı ilgi, iki oluşum bakımından oynadığı rolle ilgili görünmektedir. Bunlardan birisi, "Özyönetim Deneyi", diğeri ise, "Bağlantısızlık Hareketi"dir. 1955 yılındaki Bandung Konferansı ve 1961 Belgrad Konferanslarında Bağlantısızlık Hareketin temelleri

atıldı. Bağılantısızlık Hareketi, Doğu(Varşova Paktı) ve Batı bloğunun(NATO) dayatmalarına karşı, dünya halklarının demokratik tepkisini temsil etmek amacıyla 3 dünya ülkelerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıktı. Ancak, güçlü bir maddi ve kitle-sel temele oturamadı. Yeterli prestiji yakalayamadı. Bağılantısızlar Hareketi günümüzde de faaliyetlerini devam ettirmektedir. Sonraki zamanlarda, Türkiye bu gelişmelerin tamamen dışında kalmak hatta giderek karşısında olmak gibi bir rol üstlendi. J. Broz Tito, 21 Kasım 1954 yılında şu konuşmayı yapmıştır. “Şunu unutmasınlar ki (Bunu Sovyet Rusya ve diğer doğu ülkelerine de söylüyoruz), sırf onlarla daha iyi geçinebilmek için Batı ülkeleriyle olan ilişkilerimizi de bozamayız... Hem Doğudakiler, hem de Batıdakiler şunu unutmasınlar ki, dış politikamızda 1948’den beri hiçbir değişiklik yapmadık. Kendi çizdiğimiz bir yol vardır ve her zaman doğrusu ne ise onu söyleriz. Herkes şunu bilsin ki, kimsenin politikasının oyuncuğu olmayız, kendi görüşümüz var ve neyin doğru neyin yanlış olduğunu da anlıyoruz, biliyoruz.” J. Broz Tito, bir başka konuşmasında ise şunları söylemiştir: “Bağılantısızlık siyaseti yalnızca Emperyalizmin çöküş süreci ile ulusların bağımsızlık, ulusal özgürlükleri ile barış içinde bir arada yaşama savaşlarında değil, güç siyasetine karşı olan savaşta da ortaya çıkmıştır. Amaç, güç ile baskıya dayanan uluslararası ilişkiler sisteminin ortadan kaldırılmasıdır.

Özyönetim Sistemi: Özyönetim sisteminin fikir babası dönemin başbakan yardımcısı, aynı zamanda Tito’nun silah arkadaşı Milovan Dilas’tır. Kesin ifadesiyle, tam ve saf özyönetim (yahut işçi kontrolü), bütün mülkiyet sahipleri işçi oldukları durumda ve yalnız bu durumda ve bütün işçiler aynı zamanda mülkiyetin sahibi oldukları, işletme yönetim kurullarının seçimine ve işletmenin ekonomik fazlasının dağıtımına eşit biçimde katıldıkları durumda vardır. Özyönetime sistemine verilmiş olan böyle bir anlamın öncelikle Kapitalizm ile temelden çelişki içinde olacağı bellidir. Çünkü

Kapitalist sistem açısından özellikle belirlenmesi “hemen hemen evrensel bir ilke olarak bir işletmeyi yönetme-veya geniş olarak denetleme hakkı - bu işletmede kullanılan sermayenin mülkiyetine sahip olma durumundan kaynaklanır.” Özyönetime geçişi belirleyen yasa 27 Haziran 1950’de yürürlüğe girmiştir. J. Broz Tito, bu yasaya ilişkin tasarını Ulusal Meclis’e “fabrikalar işçilerin, toprak köylülerin” sloganını içeren bir konuşması ile sunmuştur. Yugoslavya’nın uluslararası sermayeye açılması, özyönetim sayesinde sağlanması düşünülen demokratikleşme sürecine gölge düşüren ve giderek sözde kalmasına neden olan, en önemli faktörü oluşturmuştur. Bu durum, Türkiye’nin II. Dünya Savaşı sonrası dönemde bir yandan, çok partili yaşama girerken, diğer yandan da Batı sermayesine kapılarını açmasına benzeyen sonuçlar doğurmuştur.

Altı Devlet ve iki Özerk Yönetim’den gelecek olan birer temsilciden oluşacak olan Predsedništvo, J. Broz Tito’nun ölümünden sonra ülkeyi yönetecekti. Bu sisteme göre, federal devlet ve özerk bölgelerdeki Komünist Parti genel sekreterleri Tito’nun ölümünün ardından birer yıl aralıklarla Federal Devlet başkanlığı görevini yapacaklardı. Yapılmış olan bu düzenlemeler ile Kosova ve Vojvodina Özerk Bölgelerine diğer altı federal devlete denk eşit haklar tanınmış oluyordu. Bu sistem Tito’nun ölümünden sonraki dönemde oluşacak sıkıntıların nedenlerinden biridir. Ülkeyi bir arada tutabilecek ve federal yönetim sisteminin devamını sağlamaya çalışan bir devlet başkanı karizmatik bir lider ortaya çıkmamıştır. Slobodan Milošević göreve geldikten hemen sonra artan Milliyetçilik ve ekonomik problemlerle birlikte güçlü merkezi bir yönetimin olmaması, Yugoslavya’nın yıkılmasına doğru hızlı bir ilerleyiş süreci başlatmıştı. Ülke içerisinde bulunan etnik ve dini toplumlar birbirleriyle çelişen taleplerini uzlaştırmaya ve arayı bulmaya çalışırken Sırp milliyetçiliği, ülkenin baskın siya-

setçisi olan Slobodan Milošević’in komutasında, demokrasi, özgürlük ve eşitliği baltalamıştı.

Kaynakça;

- ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarih, Sanal Yayınevi, Ankara, 2012 s. 97-105
SANDER, Oral, Siyasi Tarih II, İmge Kitapevi Yayınları, 2013, Ankara, s. 238-240
UÇAROL, Rifat, Siyasi Tarih, pdf, erişim tarihi: 09.05.2016
<http://www.nevoku.com/siyasi-tarih-rifat-ucarol-kitap-siyasi-tarih/viewdeck/c80d4557-fe32-4df1-8dec-34bfb2b48f22>
<http://www.biyografi.net.tr/josip-broz-tito-kimdir/> erişim tarihi: 08. 05. 2016
www.ankarabaru.org.tr/site/ankarabaru/hgdmakale/2014-2/20.pdf erişim tarihi: 08.05.2016
<http://www.nkfu.com/josip-broz-tito-kimdir/> erişim tarihi: 08.05.2016
<http://www.biyografi.info/kisi/josip-broz-tito> erişim tarihi: 08.05.2016.

SSCB'nin Azerbaycan'ı İşgali

Ülkü TOPÇU ASÜ, FEF, Tarih Bölümü IV. Sınıf Öğrencisi

15. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Ruslar, Altınorda Devleti'nin baskısından kurtulmuştu, artık rahat bir şekilde hareket edebilirlerdi. Altınorda Devleti'nin 14. yüzyılın sonunda Timur tarafından mağlup edilmesi, hem Rus hem de Türk tarihinin dönüm noktası oldu. Altınorda, Rusların güçlü bir devlet olarak ortaya çıkmalarına meydan vermedikleri gibi onların amacı olan güneye inme politikalarını engellediler. Ancak Altınorda'nın yerine kurulan hanlıklar aynı görevi yapabilecek güçte değillerdi.¹ Orta Asya Türk devletlerinin koruyucusu niteliğinde olan Altınorda Devleti'nin 1502'de iç karışıklıklar nedeniyle yıkılması bütün Orta Asya tarihini etkilemiştir. Böylelikle Orta Asya devletlerinin hepsi işgallere açık hale gelmişti. Daha önce Altınorda Devleti'ne bağlı olan Moskova Knezliği bu durumdan yararlanarak zamanla Rus Çarlığı hâline geldi. Moskova Knezlikleri 15. yüzyılın başından beri Türk toprakları üzerinde hâkimiyet sağlamak için planlar hazırlıyor, bu planlarını hayata geçirmek için fırsat kolluyorlardı. Rusya'yı 1502'den itibaren engelleyecek güç olmaması onun güneye inmesini kolaylaştırdı. Türk hanlıkları kendilerini işgallerden koruyamamıştır. Bu hanlıklardan bir tanesi de Azerbaycan'dır.

Azerbaycan'a ilk Rus saldırısı 1804'te Gence Hanlığı'na olmuştur. Azerbaycan'daki Rus ilerleyişi İran ile Rusya'yı karşı karşıya getirdi. Rusların Kafkaslara doğru yayılması Osmanlı Devleti'nin gözünden kaçmadı. Bu yayılma hareketini istemeyen² Osmanlı Devleti, İran'ı teşvik ederek bu Müslüman topraklarını geri almasını önerdi. İranlılar uğradığı büyük kayıpları telâfi etmek için Ruslarla yeniden mücadeleye başlamışlar ise de, tekrar ağır bir şekilde mağlup olarak 1828 Türkmençay Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldılar. Karabağ'ın da içinde olduğu Aras'ın kuzeyinde kalan Revan, Nahçıvan, Gence ve diğer Azerbaycan hanlıkları 1828'deki Türkmençay Antlaşması'yla Rusların eline geçti. Azerbaycan 1828 yılında Rus tabiyeti altına girmiştir ve 90 yıl Çarlık Rusya'nın bir eyaleti olarak yaşamıştır.³

Rus tabiyeti altında yaşayan birçok millet bu otorite boşluğundan da yararlanarak Rusya'ya karşı ayaklandılar ve 1905'te ihtilal yaptılar. Bu ihtilal Türklerde Türkçü fikirlerin oluşmasında etkili olmuş hatta ihtilal Azerbaycan'da bağımsızlık mücadelesinin seyrini hızlandırmıştır. 1905 İhtilâli, Rusya'da yaşayan Türkler üzerinde çok büyük etki yaratmış ve böylece ileri gelenler milli benliği ve bağımsızlığı ortaya çıkarmak amacıyla kongreler düzenlemişlerdir. Yusuf Akçura, İsmail Gaspralı ve Azerbaycanlı âlimlerden topçubaşılar, 8 Nisan 1905 tarihinde St. Petersburg'da buluşarak, Rusya Müslümanları Umumi Kongresi'ni toplama planını hazırladılar. İdil üzerindeki Nijni Novgorod panayırı bahane edilerek burada Rusya Türklerinin ileri gelenleri toplandılar.

Rusya bu kongreleri düzenleyen Türk liderlerini yakalayıp hapse attı. 1911 yılı sonlarında Kasımzade Abbas ve Taki Naki-oğlu'nun girişimleriyle Müsavat Partisi kuruldu. 1913 yılında Rusya'da genel af ilan edildi bunun üzerine milliyetçiler Azerbaycan'a döndüler. Bu arada Müsavat Partisinin başına geçen Mehmet Emin Resulzade "Açık Söz" adlı bir gazete çıkarmaya başladı. Bu gazeteyle O, Ziya Gökalp'in Türkçülük fikirlerini yayıyordu böylece halkı uyandırmayı amaçlıyordu.

1917 yılının sonlarında Azerbaycan siyasi olarak yükseliş yaşamıştır. Artık milli harekette üç akım ön planda duruyordu: milli demokratlar, sosyalistler ve İslamcılar. Özel olarak farklılık gösteren milli demokratlar Azerbaycan'ın gelişimini milli devletçilikte görüyorlardı. 25 Ekim 1917'de Rusya'da Bolşevikler Çarlık rejimini yıkmış yerine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğini kurmuşlardı. Bu esnada Azerbaycan, 1918 yılında bağımsızlığını ilan etmişti. Çarlık Rusya'nın yıkılması Kafkaslarda milliyetçi akımlarla birlikte savaşın getirdiği belirsizlik hareketliliğe sebep olmuştur. Bölgenin üç hâkim milleti vardı: Azeriler, Ermeniler, Gürcüler. Bu üç

¹ Mustafa Gökçe, Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s.1.

² Gökçe, a.g.e, s.7.

³ Saadettin Yağmur Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ, Ankara 2000, s.36.

millet Çarlık Rusya sonrasında atılacak adımlarda nasıl davranacaklarını bilmiyorlardı. Bunlar bir araya gelerek Tiflis'te 15 Kasım 1917'de Seim ya da Maveray-yı Kafkas hükümetini kurdular. Fakat bu hükümet uzun süreli olmamıştır. Ermenilerle Türkler arasında gerilimler ortaya çıkmaya başlamıştı ve bunun üzerine 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın ayrılmasıyla hükümet dağılmıştı.

İhtilal ile Çarlık Rejiminin yıkılmasından sonra 20 Kasım 1917'de Lenin ve Stalin'in imzasıyla yayınlanan Rusya Milletlerinin Hakları Beyannamesinde şöyle deniliyordu: "Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibiry ve Türkistan Kırgız ve Sartları, Kafkas Ötesi Türkler ve Tatarları, Kafkasya Çeçenleri ve Dağlıları, Çarlar ve Rusya zorbaları tarafından cami ve ibâdet evleri yıkılmış, inanç ve gelenekleri ayakaltına alınmış olan sizler! Sizin inanç ve gelenekleriniz, millî ve kültürel kurumlarınız bugünden başlayarak hür ve dokunulmazdır. Kendi millî hayatınızı özgürce ve herhangi bir engel olmadan kurun. Sizin buna hakkınız vardır. Rusya'daki bütün halkların hakları gibi, sizin haklarınız da ihtilâl ile onun kuruluşları olan işçiler, askerler ve köylüler sovyetlerinin bütün gücünün koruması altında olduğunu biliniz. Bu yüzden, bu İhtilâli ve onun bağımsız hükümetini destekleyiniz"⁴.

"Rusya halkları kendi mukadderatlarına bizzat kendileri hâkim olacak ve istedikleri takdirde Rusya'dan tamamıyla ayrı bağımsız bir devlet kurabileceklerdi" maddeleri, Azerbaycan ve Türkistan Türklerine umut oldu.⁵ Yıllardır Rus tabiiyeti altında bulunan Türkler için bu çağrı onların bağımsızlık mücadelelerine başlamalarını sağladı. Türkler, 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da Umum Rusya Müslümanları Kongresi'ni topladı ve burada Rusya'nın beyannamesi M. E. Resulzade'nin öncülüğünde kabul edildi. Böylece bağımsızlık için mücadele daha da etkili hal almaya başladı, siyasi faaliyetler hızlandı. Lenin bir yandan her millet kendi geleceğini belirlesin derken diğer yandan Türklerin özellikle Azerbaycan'ın bağımsız olmasını istemiyordu, çünkü amacı Bakü petrolerini ele geçirmektir. Bu amaçla, Kafkasya Fevkalade Komiserliğine Ermeni asıllı bir komutan olan Stephan Şaumyan'ı getirdi.⁶ Şaumyan, Bakü'ye geldikten sonra Ermeni Taşnak Partisiyle anlaştı ve 17 Mart 1918'de Bakü'de Türklerle katliam yapmaya başladı. Bu katliamlar 21 Mart'a kadar devam etti. Süreçte 17.000 Türk'e katliam yapılmıştı. Bu hadiseler özellikle Bakü'de yapıyordu, çünkü Bakü Türk milliyetçiliğinin merkezidi ve Bolşevikler bu merkezi yok etmek istiyorlardı. Özellikle Müslüman mahallesinin başına ateş yağıyorlardı.⁷ Yapılan katliam bardağı taşıran son damlaydı. Bu durum dayanılmaz bir hal almıştı, bunun üzerine 28 Mayıs 1918'de Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlığını yaptığı Azerbaycan Milli Şurası Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etti ve aynı gün İstiklal Beyannamesi yayınlandı. Bu beyanname Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yıkılana kadar devletin anayasası niteliğinde kalmıştır. Böylece Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kuruldu ve Başkent geçici olarak Gence oldu. Bunun nedeni ise Bakü'nün işgal altında olmasıydı. İstiklal beyannamesinin maddeleri şunlardır:

-Bu günden itibaren Azerbaycan halkı, hâkimiyet hakkına malik olduğu gibi, Güney ve Doğu Kafkas Ardi'ndan ibaret, bütün haklara sahip müstakil devlettir.

-Müstakil Azerbaycan Devleti'nin yönetim şekli Halk Cumhuriyetidir.

-Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, özellikle komşu devletler ve bütün milletlerle iyi ilişkiler kurmaya kararlıdır.

-Azerbaycan Halk Cumhuriyeti din, dil, ırk, sınıf, mezhep ayrılığı yapmadan sınırları içinde yaşayan halklara tüm vatandaşlık haklarını vermiştir.

-Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, devlet içinde yaşayan tüm milletlere gelişme imkânı verir.

-Kurucu Meclis toplanana kadar seçimle Azerbaycan idaresinin başında bulunan Milli Şura ve ona karşı mesul olan Geçici Hükümet durur.

Bu beyannamenin yayınlanmasından sonra ilk Azerbaycan Hükümeti kurulmuştur. Kurulan hükümet bir koalisyon hükümeti olup Fethali Han Hoylu başkanlığında Azerbaycan Milli Müstakil Hükümeti adı altında oluşmuştur.⁸ Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni tanıyan ilk ülke Osmanlı İmparatorluğu oldu. 4 Haziran 1918'de Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti arasında dostluk antlaşması imzalandı. Bu anlaşmayla Osmanlı Hükümeti, var olan düzeni korumak ve ülkenin esenliğini sağlamak için, gerek duyulduğu takdirde, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne silahlı kuvvetlerle yardım etmeyi üzerine aldı. Bu sırada Bakü işgal altındaydı. Bunun üzerine Azerbaycan Hükümeti İstanbul'dan yardım istedi ve ardından İstanbul Hükümeti Nuri Paşa önderliğinde Kafkasya İslam Ordusu adı verilen Türk birliğini 1918'de Bakü'ye gönderdi. 15 Eylül'de Bakü'ye giren ordu Ermenilerin desteklediği Bolşeviklerden Bakü'yü kurtardı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olması nedeniyle imzaladığı 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesine göre, Türk ordusu Azerbaycan'ı boşaltmak zorunda kaldı.⁹ Durum üzerine Ali Merdan

⁴ Timur Kocaoğlu, Rus İhtilalleri ve Türk Halkları/Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991), www.tarihtarih.com.

⁵ Mehmet Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.33.

⁶ Gömeç, a.g.e, s.40-41.

⁷ Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1990, s.39.

⁸ Hüseyin Baykara, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, s.259.

⁹ Kocaoğlu, Rus İhtilalleri ve Türk Halkları/Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991), s.748.

Topçubaşı başkanlığında Avrupa'ya heyet gönderildi. Heyetin çabalarıyla, müttefikler 12 Ocak 1920'de Azerbaycan'ı bağımsız devlet olarak tanıdılar. Bu tanınan bağımsızlık uzun sürmedi; sadece üç buçuk ay yaşadı. Çünkü SSCB işgale girişti.

Sol Hümmet Partisi, Adalet ve Rusya KP Bakü Komitesi 11-12 Şubat 1920'de ortak bir toplantı yaptı ve bu toplantı sonucunda Azerbaycan Komünist Bolşevik Partisi kuruldu. Kurulan parti SSCB yanlısıydı, bu arada AKBP örgütlenmeye ve gizlice silahlanmaya başladı. Bakü'ye Astarhan'dan ve Orta Asya'dan da silah gelmekteydi. Silahlar Kara şehir ve Bayıl'da'ki Rus ve gayri-Türk işçilerin çok olduğu bölgelerde saklanmıştı.¹⁰ Çünkü buradakiler Rusya destekçisiydi ve ne kadar da Türk desek de onlar, kendi milletinin özgürlüğünü kendi menfaatleri uğruna yok saymışlardı. Gelişmeler Azerbaycan'ın işgaline ortam hazırlanmıştı. SSCB, Kafkasya'yı Doğu'nun anahtarı görüyordu¹¹. Rusya'nın tarihi emeli olan sıcak denizlere inme politikası buradan geçiyordu ve Rusya bu emeli gerçekleştirmesi için Azerbaycan gibi önemli bir coğrafyayı ele geçirmesi gerekiyordu. Aslında Sovyet Rusya'nın Bakü'süz ilerlemesi (teknolojik, askeri vb) imkânsızdı; çünkü Bakü'nün petrol ve madenlerine ihtiyacı vardı. Kısaca Rusya bu emelleri gerçekleştirmek ve Azerbaycan topraklarına sahip olmak için her türlü siyasi manevra yapmaya hazırdı. Sovyetler Azerbaycan'ı ele geçirmek için şu iki yolu takip etmişlerdi:

-Bolşevik fikirleri benimseyen kişileri bulmak ve onları her türlü vaatle kandırıp kullanmak,

-Azerbaycan'ın içinde bulunduğu kötü şartları abartarak anlatmak ve propaganda yapmak.

Bu suretle ümitsizliğe düşen halka komünizmi bir kurtuluş yolu olarak göstermek¹².

17 Mart 1920'de Lenin, Kafkasya Cephesi Askeri-Devrim Konseyine bir mektup göndermişti. Gönderilen mektupta şöyle deniliyordu: "Bizim için Bakü'nün işgali hayati derecede önemlidir. Bütün güçlerinizi bu yönde seferber edin" cümlesi bize Rusya'nın hedefini açık bir şekilde göstermektedir. Kısaca SSCB'nin geleceği Bakü olarak görülüyor. SSCB Azerbaycan işgalini gerçekleştirmek için komünizm yanlısı olanları kandırıp kullanmıştır. Bu sırada Ortadoğu ve Kafkasya'da söz sahibi olan İngiltere'de yönetim değişmişti. Lloyd George hükümeti geldi ve bu hükümet SSCB ile iyi ilişkiler kurdu. İngiltere'nin Kafkasya'da olaylara karışmayacağını beyan etmesi SSCB'ye Azerbaycan işgali için büyük bir fırsat verdi. Artık SSCB'yi engelleyecek bir güç yoktu. Bu sırada Kızıl Ordu, Kafkasya'ya çıkartma yapmaya başladı¹³. Mart 1920'de Ermenistan bütün sınır bölgelerinde saldırıya başlamıştı. AHC hükümeti bütün askeri güçleri bölgeye göndermişti. Böylece Rusya'nın eline büyük bir koz geçmişti, çünkü Azerbaycan sınırları savunmasız kalmıştı. Yine bu sırada Türk komünistler ile İttihatçıların başını çektiği grup (Nuri ve Halil Paşaların etkisi) Azerbaycan Müslüman toplumuna yönelik propaganda yapmaktaydı. AHC İngilizlerle iş birliği yapmakla suçlanmakta ve Anadolu'daki işgalci birliklerin kardeş Müslüman-Türk toplumuna karşı yapılan işgalci siyasetin destekçisi olarak gösterilmekteydi. Bu propagandalarla milletin hükümete karşı tavır almalarını sağlamışlar ve böylece halk hükümete isyan edecek komünist partiler yönetime gelecek ve Rusya'nın bölgeyi işgali kolaylaşacaktı.

Nitekim bu propagandanın etkisi çok büyük olmuştur. Bunun hemen ardından komünistlerin yaydıkları şu görüşü halk desteklemiştir. Bu propagandaya göre, "Anadolu'daki Müslüman kardeşlerine yardım için giden Kızıl Ordu'nun önü AHC tarafından kesilmekte ve onun Bakü'den geçip Anadolu'ya gitmesine izin verilmemektedir. Bunun sonucunda da Anadolu'da binlerce Müslüman suçsuz yere öldürülmektedir". Bu propagandaya ittihad'ın "Komünizm İslamiyeti emrediyor" açıklaması da eklenince halk, gelen Bolşevik askerlerine tepki göstermemeye başlamıştı. Bu bağlamda Nisan işgali sırasında Azerbaycan'ın bağımsızlığını savunan tek güç Müsavatçılar olmuştu¹⁴. Propagandacılar önce hükümeti kötüleyip halkın tepkisini çekmişler daha sonra ise Bakü'ye gelen ordunun Anadolu'ya gideceği yalanını söyleyip halkın orduya tepki göstermemesini sağlamışlardı. Gördüğümüz gibi, Rusya burayı alabilmek için elinden geleni ardına koymamış bütün fırsatları değerlendirmiş hatta fırsat bulamayınca fırsat yaratmıştır. Nisan ayına gelindiğinde artık işgal planı hazırlanmıştır. Bu doğrultuda Rusya Komünist Bolşevik Partisi Kafkasya Bürosu, AKBP ve XI. Kızıl Ordu birlikte hareket etmekteydiler. 22 Nisan'da Bakü'de, 25 Nisan'da ise Port-Petrovsk'da AKBP ve RKBP Kafkasya Bürosu toplantı yaptılar ve bu toplantı sonucu 27 Nisan 1920'de işgale başlama kararı aldılar. Azerbaycan'ı özellikle Bakü'yü savunacak birliklerin Ermenilerle savaşıyor olması dolayısıyla XI. Kızıl Ordu'nun önünde engel yoktu, ordu rahat bir şekilde hareket edebilirdi. Rusya işgali meşrulaştırmak için içerden devrim süsü vererek darbe planı yaptı. Buna göre komünistler idareleri, limanları, demiryolu işletmelerini ele geçirerek hükümete karşı ayaklanacaklardı. Bu plana göre 27 Nisan sabahı çoğu Rus ve Ermenilerden oluşan devrimciler bazı bölgelerdeki idareleri ele geçirmeye başladılar. Olaylara ordunun müdahale etmeme sebebi ise ordudaki Osmanlı

¹⁰ İsmail Mehmedov, Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009. s.602.

¹¹ Musa Qasımlı, Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, s.32.

¹² Saray, a.g.e, s.47-48.

¹³ Mehmetov, a.g.e, s.602.

¹⁴ Mehmedov, a.g.e, s.603.

subaylarının komünistlerden yana hareket etmesindendi. Osmanlı subayları, askeri yetkilileri, generallerinin baskısı sebebiyle askeri bakan S. Mihmandarov yeni hükümetten yana olduğunu açıklamıştır¹⁵. Kısaca orduda bile baskı vardı. Rusya buranın işgalini aklına koymuştu bir kere ve onu durdurabilecek güç yoktu. Gelişmeler üzerine hükümet önlem alma fırsatı bile bulamadan 27 Nisan günü öğle saatlerinde XI. Kızıl Ordu birlikleri Azerbaycan sınırından içeri girmişlerdir.

Ülkenin içinde bulunduğu bunalım, Azerbaycan hükümetinin halka vadettiği toprak reformu ve ekonomik düzeltme planlarının gerçekleşmemesi, Müsavat Partisi'ni ve lideri M.E. Resulzade'yi zor durumda bırakmıştı. Sonunda, Sovyet taraftarlarının da içinde bulunduğu hükümet değişikliği olmuş ve Bolşevikler hızla duruma hâkim olmaya başlamışlardır¹⁶. Resulzade gibi milliyetçilik savunucularının çabalarına rağmen, parlamentodaki müsavat karşıtı çoğunluk 27/28 Nisan 1920'de yapılan oturumda 7 maddelik anlaşma ile hâkimiyetin komünistlere verilmesini kabul etmişlerdi. Yedi maddelik anlaşmaya göre:

- Azerbaycan'ın tam bağımsızlığı koruncaktır;
- Azerbaycan Komünist Partisi'nin oluşturacağı hükümet geçici yönetim olacaktır;
- Her türlü yabancı müdahaleye karşılık Azerbaycan'ın idaresini ancak Azerbaycan İşçi, Köylü ve Asker Milletvekilleri Sovyeti kendi elinde tutacaktır.
- Hükümet dairelerinde çalışan bütün memurlar görevlerini sürdürmekte, sadece hükümet dairelerinin başında duranlar görevlerinden alınmaktadır.
- Oluşturulacak Geçici Komünist Hükümet parlamento üyelerinin can ve mal güvenliğinden sorumludur;
- Hükümet, Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girişini önleyecektir;
- Yeni hükümet hangi güçler tarafından oluşturulursa oluşturulsun o, Azerbaycan'ın bağımsızlığına son vermeye çalışan bütün yabancı güçlerle mücadele etmeyi kendine amaç edinmelidir¹⁷.

Müsavatçılar yukardaki maddelerle bağımsızlığı korumayı amaçlamışlardır ama nafi SSCB yanlısı Türkler bunları göz ardı ederek ülkenin bağımsızlığını XI. Kızıl Ordu'nun

eline vermişlerdir. Parlamento kararını vermeden XI. Kızıl Ordu Bakü'yü işgal etmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yönetimi savaşı teslim olmamıştır. Sovyet işgali birden fazla cephede ve iki yıllık çalışmayla AHC'ye son vermiştir. Böylece sadece 23 ay varlığını koruyan AHC, çağdaşlaşma sürecinde Türklerin kurdukları ve yaşadıkları ilk Cumhuriyet oldu. Kızıl ordu tarafından Azerbaycan bağımsızlığına 27 Nisan 1920'de son verildi. Azerbaycan Milli Hükümeti çaresizlikten istifa etmek zorunda kaldı. Azerbaycan Türklerinin 2 yıl süren isitikal dönemi maalesef sona ermiştir. Mehmet Emin Resulzade ve diğer birçok milliyetçi Türkiye'ye sığınmak zorunda kalmıştır. Kısaca Rusya'nın yayınladığı beyannamenin aldatma mahiyeti taşıdığını ve sadece kendini iyi göstermek için yapıldığı, siyasi bir oyun olduğu böylelikle ortaya çıkmıştı.

Ekim Devrimi sonrası SSCB yanlıları, Azerbaycan'ın kurtuluşunu Rusya'da görüyorlardı. Bolşeviklerin milletler politikasına inanıp, onların bütün toplumların eşit ve özgür kültürel gelişimini sağlayacağını düşünüyorlardı. Onlara göre, Azerbaycan ve diğer Ortadoğu ülkeleri için en büyük olumlu gelişim Rusya'nın varlığıydı. Sözde Bolşevik yönetimi var olduğu sürece sömürülen toplumların direnişine destekte bulunulacaktı. Buna göre de Azerbaycan'ın yeri Rusya ile birlikte kurulacak birliğin içindeydi¹⁸. Kısaca SSCB'nin emellerini bilmeden körü körüne ona bağlılık sağlamışlardı; bu da Azerbaycan'ın kısa sürede Sovyet yönetimine girmesine neden olmuştur.

Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti: SSCB önce halkın gözünü bağımsızlık diye boyamış ve böylelikle onları kendine güvencilerdi. Ancak, Sovyet Hükümeti içten içe bağımsızlık olgusunun bu bölgede olmayacağını, sömürge bir hal almasını ve Türk milletini ikinci sınıf vatandaş haline getirmeyi amaçlamıştır. Doğu'da ilk demokratik cumhuriyet Azerbaycan idi. AHC'nin 27/28 Ni-

¹⁵ Mehmedov, a.g.e, s.603-604.

¹⁶ Saray, a.g.e, s.48.

¹⁷ Mehmetov, a.g.e, s.604-605.

¹⁸ Qasimli, a.g.e, s.33.

san 1920'de Bolşevik Rusya'nın işgali sonucunda yıkılması üzerine, yönetimi Azerbaycan Devrim Komitesi eline geçirmişti. Komite, 28 Nisan'da yaptığı açıklamayla Bağımsız Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğunu duyurmuştu. Kısacası bu açıklama ile Azerbaycan'ın bağımsızlığı elinden alınmıştı. XI. Kızıl Ordu'nun işgali sonucunda görünürde bağımsız bir yönetim sergilenirken, ne yazık ki Azerbaycan gerçekte sömürge bir cumhuriyet haline gelmişti. Azerbaycan'ın işgali demek Rusya'nın yaşam sahası demektir; çünkü buranın petrol kaynağı onun sanayisi için hayati önem taşıyordu. Bolşevik rejimi için Azerbaycan başlıca iki şey ifade ediyordu: ilki Petrol kaynağı olarak Bakü'nün kontrol altında tutulması ve ikincisi de Bolşevik Rusya'nın ikinci büyük pamuk üretim deposu olarak Azerbaycan yönetiminin ikinci bir güce kaptırılmaması.¹⁹

Bolşevik işgalinin sonucunda Azerbaycan artık bağımsız bir ülke değildi. İşgalin hemen ardından ulusal devlet yapısı ortadan kaldırılmıştır. Eski devlet yapısının yerinde zorla Proletarya Diktatörlüğü oluşturuldu.²⁰ Sovyet ordusu halktan gereğinden fazla erzak talep etmekteydi, halk ise bundan şikâyetçiydi. N. Nerimanov, halkın yağmalanmasına ses çıkarmamasına rağmen uygulanan yağma biçimlerinde daha özenli ve titiz davranılması gerektiğini belirtmiştir. N. Nerimanov, Azerbaycan Komünist Bolşevik Partisi'nin ikinci kurultayında yaptığı konuşmada, “yağma gereklidir, ancak bir Müslümanın evine girildiğinde orada ki koşullar göz önüne alınmalıdır. Kadınların kulaklarındaki küpeleri söküp almak gerekmez, Müslüman kadının vücudunda pırlanta aramak yanlıştır” diyerek yağma hareketlerinde daha dikkatli olunmasının altını çizmişti. Bolşevik yağma politikası Azerbaycan'da kitlesel açlığa neden olmuştur. İşgalden sonra bölgeye Rus menşeli halkın göç ettirilmesine başlanmıştır. *Azerbaycan halkı her yere Rusların yerleştirilmesinden şikâyetçi idi.* Çünkü onlar, Bolşeviklerin Azerbaycan'a göçmen göndermesinin arkasında Azerbaycan'da milli kimliği yok etmek olduğunu biliyorlardı. Sovyet Rusya, 2 Mayıs 1920'de bir buçuk milyon put değerindeki petrol ve petrol ürününü Bakü'den Astarhan'a aktarmıştı. Bu örnek, Rusya'nın Azerbaycan üzerindeki işgal isteğinin göstergesidir. 15 Mayıs 1920'ye kadar, Nahçıvan hariç, AHC'nin topraklarının işgali neredeyse tamamlanmıştı.

Müsadereler, usulsüz toplanan vergiler, ülkenin kaynaklarının Rusya'ya taşınması Azerbaycan'ı ekonomik felakete sürüklemiştir. Fiyatların bir yıl içinde % 1200 yükselmesi ülkede açlığın toplumsal hal almasına neden olmuştur. Örneğin Nisan işgali öncesinde Bakü'de ekmek 25 kuruş ise, Nisan 1921'de 1000 manata, Haziran 1921'de 6500 manata yükselmiştir²¹. Sovyet rejiminin Türk Kafkası'nda kurulması bir oldubittiye getirilmiştir. 27 Nisan gecesi Kızıl Ordu Azerbaycan'ı kuşatma altına aldı ve AHC hükümeti silah zoruyla iktidarı komünistlere terk etmekle karşı karşıya kalmış ama AHC pes etmeyerek Azerbaycan'ın bağımsızlığını, milli kültür ve değerlerinin korunması neticesinde iktidarı terk edeceklerini bildirdiler ve bu istekleri kabul edilince terk ettiler. Halkın bu oldubittiden haberi yoktu ve bu işgali anlayan halk hemen bağımsızlık mücadelesine girişti. Müslüman-Türk toplumu yeni rejimi benimsemediği işgalin ilk haftasında ortaya çıktı. İşgalin hemen ardından 1923 yılına kadar Azerbaycan Sovyet yönetimine karşı 53 büyük ayaklanma çıkmıştır. Buralarda çıkan ayaklanmalar bölgeye atanan Sovyet yetkilisi veya memurun değiştirilmesiyle sonuçlanmış topyekûn bir hal almamıştır.

Sovyetlere Karşı Çıkan Ayaklanmalar

Terter Ayaklanması (21 Mayıs 1920): İlk büyük ayaklanma 21 Mayıs 1920'de, Sovyet işgalinin 23. gününde Terter'de meydana gelmiştir. Ayaklanma Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin dağıtılmış milli ordusunun askerlerinin de katılımıyla daha da genişledi. Ayaklanmacılar XI. Kızıl Orduya karşı direnmişler ve sadece Terter'i değil, Berde ve çevre illeri de kontrol altına almışlardı. Terter Ayaklanması, Sovyet Azerbaycan tarihinin en büyük direniş hareketi olan Gence Ayaklanmasını da ateşlemiştir. Böylece işgale karşı halk tepkisini göstermeye başlamıştır.

Gence Ayaklanması (28 Mayıs 1920): Terter, Berde, Karabağ genelinde Sovyet işgaline karşı şiddetli çatışmaların sürdüğü sırada

¹⁹ Mehmetov, a.g.e, s.607.

²⁰ Qasımlı, a.g.e, s.41.

²¹ Mehmedov, a.g.e, s.612.

Milli Cumhuriyetin kuruluşunun ikinci yıldönümü günü, 28 Mayıs 1920'de, Gence garnizonunun 1800 askeri ayaklanarak şehrin Müslümanlarının yoğun olan bölgelerini ele geçirdiler. Bolşevik işgaline karşı Azerbaycan'da en büyük direniş Gence'de meydana geldi. Ayaklanmayı organize etmek için Askeri Konsey oluşturuldu. Konseye General Cevat Bey Şihlinski, General Muhammed Mirza Kaçar, Albay Cihangir Bey Kazımbe-yov ve diğerleri seçildiler. Direnişin öncü birliklerini Azerbaycan'ın subay ve askerleri oluşturmaktadır. İşgalin ardı sıra şehre 3.000 Rus askeri gönderilmişti. Şehirde soygun yapan, halkı yağmalayan Bolşevik birliklere Gence halkı tepki göstermiştir²². Aslında ayaklanmaya 25/26 Mayıs gecesi Bolşeviklerin burayı silahsızlandırmak amacıyla saldırması neden olmuştu. Kısa süre sonra halk da ayaklanmaya katılmıştır. Ayaklanma 31 Mayıs'a kadar sürmüş ve Kızıl Ordu'nun bölgede askeri yığınak yapması üzerine güçlkle bastırılabilmiştir. Bu ayaklanma akabinde Gence'nin ele geçirilmesinde Ermenilerin etkisi büyüktür. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Bolşeviklerle beraber Ermeniler de yağma hareketlerine ve insanların öldürülmesine katılmışlardı. Gence ayaklanması, Güney Kafkasya ile İran'daki İngiliz-Sovyet çatışmasına Türklerin yerel direnişi olarak bakılmaktadır.

Karabağ Ayaklanması (1920): Gence ayaklanmasının yankıları en çok Karabağ'ı etkiledi. İsyân 1920 Haziranında gerçekleşti. Karabağ'da Genaral Nuri Paşa komutasında süren ayaklanma ise Şuşa, Ağdam ve Berde'yi etkisi altına almıştı. Nuri Paşa Sovyet destekçisi Müsavat karşıtıydı. Anlaşılan o ki, SSCB'nin kurbanı olduğunu görmüş ve ayaklanmaya ön ayak olmuştur. Ayaklanmalarda ise en etkin güç yarı-göçebe hayat tarzlarını sürdüren Şahsevenlerden bir grup olan Boyahmetliler olmuştur. XI. Kızıl Ordu'ya bağlı 2. ve 32. Süvari birliklerinin bölgeye gönderilmeleriyle isyan bastırılmıştı²³.

Zakatala Ayaklanması: 6 Haziran 1920'de Zakatala'da Sovyetlerin baskısına karşı isyan çıkmıştır. Gence ve Karabağ'daki isyanlardan farklıdır. Çünkü Gence ve Karabağ'da isyanların başını askerler çekerken, buradaki isyanlar yerel halk tarafından meydana getirilmiştir. Kızıl Ordu, Gâh yakınlarında yapılan savaşta direnişçileri yendi. 20 Haziran günü ayaklanma bastırıldı. 1920 yılı sonbaharında Zakatala'da yeni bir ayaklanma meydana geldi ve kısa süre sonra bu ayaklanma da bastırıldı.²⁴

Kuba Ayaklanması: Ağustos 1920 yılında Sovyet işgaline karşı en ciddi direnişin yaşandığı illerden biri de Kuba'dır. Kuba şehrinin Deveçi ve Kusar ilçelerinde Sovyet karşıtı söylemler genelde İslam kimliği altında yürütülmekteydi. Direnişçilerin başında Hacı Bey, Hamdullah Efendi, Mayıl Efendi bulunmaktadır. Sovyet yönetimi bu ayaklanmanın bastırılması için ayrı bir çaba sarfediyordu. Çünkü bölge stratejik bir öneme sahipti. Burası Azerbaycan ile Rusya sınırında bir yerdi.²⁵ Buranın Azerbaycanlılar tarafından ele geçirilmesi demek Rusya ile Azerbaycan'ın bağlantısının sona ermesi demekti. Bu da isyanların daha başarılı olmasına neden olacaktı. Bu nedenle Rusya buradaki isyanda büyük çaba sarf etmişti.

Yapılan direnişler ve isyanlar Azerbaycan toplumunun işgallere tepkisiz kalmadığının kanıtıdır.²⁶ Yukarıdaki ayaklanmalardan başka Aktaş'ta, Şeki'de, Şemahı ve Aksu'da, Salyan ve Muğan'da, Tovuz ve Kazak'ta, Nahçıvan'da, Bakü'de, Şamhor'da Yardımlı'da, Haçmaz'da ayaklanmalar meydana gelmişse de bölgeye sevk edilen çok sayıda

Kızıl Ordu birliklerinin desteğiyle özellikle Kutkaşen-Nuha-Keh-Zakatala-Karabağ hatında cerayan eden şiddetli savaşlar sonucunda bu isyanlar kanlı biçimde bastırılmıştı. Halkın evleri yağmalanmış isyana katılanlar acımasızca katledilmişlerdi. İsyana sadece erkekler katılmamış; kadınlar da katılmıştı. Bu da bize gösterir ki, Azerbaycan halkı kadınlı erkekli bağımsızlık mücadelesi vermiş haklarını savunmuşlardı. Sonucu kanlı da bitse asla pes etmemişlerdi. İsyanların bastırılmasından sonra hiç beklenmeden ülke genelinde Sovyetlerin askeri ve polisiye baskısı artırıldı. İlk iş olarak Milli Hükümetin temsilcilerine karşı suikastlar düzenlendi. Feth Ali Han Hoylu ve Hasan Bey Ağyev Tiflis'te, U. Yusuf Beyov Gürcistan'ın Kuruçay deresinde, Yusuf İbrahim Gürcistan'ın Sığınak şehrinde, Behbud Bey Cavanşir İstanbul'da öldürüldüler. Azerbaycan'ın Türk davasının savunucuları ise yurtdışına kaçmak zorunda kaldılar. Sovyet işgali ikinci yılına girmişti. Sovyet kuklası bir hükümet oluşturulmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ismi değiştirilmiş yerine Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştu. Bundan iki yıl sonra Azerbaycan Komünist Partisi Rusya'nın desteğiyle bir anayasa hazırladı. 1922'de yürürlüğe giren bu anayasaya göre Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan Sovyetler Birliğine bağlı Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin üyesi haline getirilmişti²⁷.

Kısaltmalar

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
M.E RESULZADE: Mehmed Emin Resulzade
AHC: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AKBP: Azerbaycan Komünist Bolşevik Partisi
RKBP: Rusya Komünist Bolşevik Partisi
ASSC: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
AHKS: Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti
RSFSC: Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti.

²² Qasımlı, a.g.e, s.97.

²³ Mehmetov, a.g.e, s.615.

²⁴ Qasımlı, a.g.e, s.116-117.

²⁵ Qasımlı, a.g.e, s.125.

²⁶ Qasımlı, a.g.e, s.138-139.

²⁷ Gömeç, a.g.e, s.60.

© atilla alp bölükbaşı

© atilla alp bölükbaşı

Ermeni Yardımsever Hayır Cemiyeti Ve Nizamnamesi

Taner ASLAN (Doç. Dr.), ASÜ, FEF, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Öz: Ermeni Yardımsever Hayır Cemiyeti, Bogos Nubar Paşa tarafından 1906 tarihinde Mısır'da kurulmuştur. Cemiyetin amacı, nizamnamesinin birinci maddesinde Ermenilerin maddi ve manevi kalkınmalarını sağlamak şeklinde geçmektedir. Cemiyetin gizli ve açık yürüttükleri faaliyetlerde, gerçek maksadın Osmanlı Devleti'nde isyan ve ihtilaller tertip etmek suretiyle, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan devleti vücuda getirmek, hiç olmazsa Avrupa devletlerinin gözetim, denetim, yardım ve teşvikleriyle muhtariyet elde etmektir. Çalışmada adı geçen cemiyetin faaliyetleri ve nizamnamesi ele alınmıştır. Ekte nizamnamenin tam metin transkripsiyonu da yapılmıştır.

Giriş: Bir alt kültür olarak Osmanlı toplumunda belirgin bir sosyal problem teşkil etmemekte olan Ermeniler;¹ her türlü sosyal, dini ve ekonomik özgürlüklere sahip bulunmaktaydılar. Ermeni yazarlar Mugurditch (Mıgırdıç) Dadyan ve Warandian (Varandian) kültür, dil ve edebiyat açısından Osmanlı Ermenilerinin Rusya Ermenilerine göre çok daha özgür olduklarını belirtmektedirler. Bunun yanında Toynebee

ve Waugh gibi İngiliz yazarlar da Türklerin Ermenilere hoşgörülü davrandıkları gerçeğini kabul etmektedirler. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Grandville ise Ermenilerin ırk, kültür ve tarihlerinin devamlılığının sağlanmasını Türklere borçlu olduğunu vurgulamaktadır.² Ne var ki, Avrupalı ve Ermeni yazarların da kabul ettiği bu gerçeklik ve birlikte yaşama kültürü, 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile bozulmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin dâhili ve harici problemlerinden faydalanmak isteyen Ermeniler, Ermeni ruhani reisleri vasıtasıyla muhtar bir Ermenistan vücuda getirmek için Batılı devletler nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişimlerin ilkinin 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce diğerini de bu savaştan sonra yaptıkları görülmektedir. Bunda Hayrik (babacık) lakabıyla bilinen Mugurditch (Mıgırdıç) Hırimyan'ın Tersane Konferansı'nda görüşülmesi de, Osmanlı Ermenilerinin maruz kaldıkları sözde baskıları içeren bir raporu İngiliz elçisi Elliot'a sunmasının etkisi olduğu söylenebilir.³ Bir başka girişimde savaşın Os-

manlı aleyhine gelişmesini fırsat bilen Ermeni Patriği Narses ve İzmirliyan'ın başkanlıklarında toplanan Ermeni Milli Meclisi, Eçmiyazın Katogigosluğu⁴ aracılığıyla hazırladıkları bir muhtırayı Rus Çarına sunmuştur. Bu muhtıradaki Fırat'a kadar olan bölgenin Osmanlılara verilmeyip Ararat'la birleştirilerek Rus hâkimiyetine alınması yer almaktaydı. Söz konusu Meclis, İstanbul'a gelen Grandük Nikola'yı bizzat ziyaret ederek Ermeni muhtariyetine dair isteklerini tekrarlamıştır. Bu görüşmeler sonucunda 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na Ermeni isteklerini de koydurmuştur.⁵ Osmanlı Ermenilerinin, uluslararası bir antlaşma metninde yer alarak politik destek almaları siyasî ve kültürel hareketlenmelere yol açmıştır.

Avrupalı büyük devletler, şartları oldukça ağır bu antlaşmanın içeriğinin Avrupa'daki genel havayı olumsuz etkileyeceğinden Bismark'ın inisiyatifiyle Berlin'de Osmanlı-Rus görüşmelerinin yeniden ele alınmasını sağlamışlardır. Berlin'de yeni bir görüşmenin yapılacağını haber alan Patrik

¹ Recep Cengiz, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu/Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 10.

² Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009, s. 35-36.

³ Osman Köksal, "Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu", *Tarichte Türkler ve Ermeniler*, Cilt: 9, (Edt:

M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca), TTK, Ankara 2014, s. 6-7.

⁴ Ermenilerin ilk dinî merkezlerinden olan Eçmiyazın Kilisesi Gregory tarafından kurulmuştur. Bu kiliseye milletin temsilcisi manasına gelen "Katagikos" unvanı verilmiştir. Bundan sonra Eçmiyazın Katagikosluğu denilmiştir. Bkz. Zeynep Iskefiyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise

ve Misyonerler", *Akademik İncelemeler*, Cilt: 2, Sayı: 1, Yıl: 2007, s. 235.

⁵ Köksal, "Ermeni Meselesinin...", s. 7.

Varjabedian İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Layard'ı ziyaretinde sözde Muhtar Ermenistan için destek istemiştir. Bunun yanı sıra Berlin Antlaşması'na Ermeni isteklerinin koydurtulması için buraya gönderilen Ermeni heyeti Avrupa ülkeleri nezdinde diplomasi mekiği dokumuştur. Söz konusu heyet yedi maddeden oluşan Muhtar Ermenistan'a dair projelerini kongreye takdim etmiştir.⁶ Ermeniler, bu antlaşmanın altmış birinci maddesinin⁷ verdiği avantajla, ıslahat isteklerini güçlü bir şekilde seslendirmeye başlamışlardır.⁸ Burada Ermenilere muhtariyet verilmiştir, ancak “*zımmen de olsa Ermeniler ve sözde onlara ait coğrafyanın varlığı kabul edilmiş oluyordu.*”⁹ Diğer önemli husus da Ermeni ruhani reislerin faaliyetleriyle Ermeni sorununun Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerle ilgili son sorun olarak uluslar arası politikaya girmiş bulunmasıdır.¹⁰ Böylece Ermenilerin bulunduğu yerlerde reformların yerel gereksinimler gözetilerek ivedilikle yapılması istenmekteydi.¹¹ Avrupalı devletler bu antlaşmanın 61. Maddesini öne sürerek bunu her defasında Osmanlı Devleti'ne karşı bir “vesile-i müdahale” olarak kullanmışlardır.¹² Bu antlaşmanın verdiği avantajla kurulan örgütler, Ermenilerde millî ihtilal fikirlerini geliştirmiştir. Ayrıca Avrupa kamuoyunun desteğini arkasına alan Ermeni Cemaati'nin açtığı okullar, kiliseler ve gizli basın yayın faaliyetleri, Ermenilerde millî ihtilal fikirlerini uyandırmış

ve geliştirmiştir.¹³ Fakat bu antlaşmadan çok önce Tanzimat'ın ruhuna uygun olarak, bir Osmanlı Milleti vücuda getirme endişe ve düşüncesinden olsa gerek, 29 Mart 1863'te yayımlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi' ile Ermeniler, devlet içinde daha güçlü hale getirilerek, millî bilincin daha o zamanlarda, devlet eliyle bizzat verilmesine sebep olduğu söylenebilir.¹⁴ 99 maddelik nizamname muhtevası açısından neredeyse bir “millî anayasa” hüviyetindeydi. Bu nizamname “*Ermeni Patrikliğinde rubbanın tabakkümünü kırıyor, milliyetçilerin kilise üzerindeki hakimiyetini artırıyordu.*” Ermenilerde millî birliğin sağlanmasında önemli bir aşama olan nizamname; Katolik, Protestan ve Gregoryan mezheplerinde olan Ermenileri birleştirmiştir. Bu teşebbüs Ermeniler arasında ihtilal ruhu uyandırarak Ermeni meselesini gündemde tutmuştur.¹⁵ Bunun yanı sıra, Avrupalı devletler ve Amerika'nın misyonerlik faaliyetleri, Ermeniler arasında milliyetçilik ve buna bağlı olarak ihtilal fikirlerinin gelişimine doğrudan katkı sağlamıştır.¹⁶ Ayrıca Ermenilerin bağımsızlık ya da muhtariyet isteklerinde 1861 yılında Lübnan'a verilen nizamnamenin etkili olduğu söylenebilir.¹⁷ Ermeniler Avrupa devletlerinin desteğiyle cesaretlenerek, bağımsızlık elde etmek amacıyla örgütlenmeye başlamışlardır. İlk örgütlü cemiyetlerini 1860 yılında İstanbul'da Hayırseverler Cemiyeti (Benevolent

Union) adıyla kurmuşlardır. Bu örgüt faaliyet alanı olarak, stratejik açıdan önemli bir bölge olan Adana Vilayetini seçmiştir. Görünüşte sosyal, iktisadî ve eğitim alanlarında hizmet vermek olan bu cemiyeti asıl amacı, Kilikya Ermenileri arasında millî bir bilinç uyandırmak ve oluşturmaktır.¹⁸ 1870 ile 1890 yılları arasında Van'da Araratlı, Muş'ta Okulseverler ve Erzurum'da Milliyetçi Kadınlar adıyla dernekler kurulmuştur. Milliyetçi kadınlar dışındaki diğer cemiyetler, Ermenilerin Birleşik Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Bunlar görünüşte sosyal cemiyetler olarak faaliyet yürütmekteydiler.¹⁹ 1878 tarihinde Kara Haç adıyla ihtilalci bir örgütlenmeden sonra; Anavatan Müdafileri (1881), İhtilalci Armenekan Partisi (1885), İhtilalci Hınçak Partisi (1887), Taşnaksutyun (1890) gibi siyasi örgütler bu amaç için kurulmuşlardır.²⁰ 1893 tarihinde Amerika Philadelphia'da 8. Episcopal Savior Church'de Ermenilerin toplantısında Hınçaklar bağımsızlık yemini etmişlerdir.²¹

Ermeniler, kurdukları hayır cemiyetlerini bölücü faaliyetlerde paravan olarak kullanmışlar. Bu cemiyetlerin asıl maksatları, Ermenilerde millî bilinç uyandırarak²² Avrupalı devletlerin himayesinde bağımsız bir Ermenistan kurmaktır. Birbirinden bağımsız gibi görüntü çizen hayır cemiyetlerinin bu gaye için siyasi ve ekonomik katkı sağlamışlardır.

⁶ Köksal, “Ermeni Meselesinin...”, s. 8-9. Bu maddeler için bkz. Köksal, aynı yer, s. 9. Daha geniş bilgi için bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s. 157-160.

⁷ “*Babüli Ermenilerin oturdukları vilayetlerin yerel şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat düzenlemeleri yapmayı ve Kürtlerle Çerkezlere karşı 'Ermenilerin' emniyet ve huzurlarını korumayı taabbüt eder.*” Bkz. Yunus Özger, “Ermeni Tedhiş Cemiyetlerinin Oluşumunda Dinî-Millî Unsurlar ve Dış Bağlantılar (İfade Tutanaklarına Göre)”, *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 358.

⁸ Ahmet Eyicil, “1895 Maraş ve Zeytin İsyanı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezî (OTAM)*, S: 11, 2000, s. 157-159.

⁹ Köksal, “Ermeni Meselesinin...”, s. 8.

¹⁰ Köksal, “Ermeni Meselesinin...”, s. 10.

¹¹ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 153; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK, Ankara 2012, s. 8.

¹² *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâlîyesi: İ'lân-ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra*, (Yay. Haz. Halil Edoğan Cengiz), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s. 9.

¹³ Eyicil, “1895 Maraş...”, s. 157-159; Köksal, “Ermeni Meselesinin...”, s. 5.

¹⁴ Özlem Karasandık, “Ayrılcı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devletinin İlk Önlemleri ve Eleştiriler”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, Kış 2004 - İlkbahar 2005. Geniş bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, TTK, Ankara 1996, s. 181-183.

¹⁵ Köksal, “Ermeni Meselesinin...”, s. 5.

¹⁶ Remzi Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni

Milliyetçiliğine Etkileri”, *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi, (22-24 Mayıs 2008), Kayseri, Cilt: IV, s. 61-80. Aynı makale için bkz. *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009.

¹⁷ Köksal, “Ermeni Meselesinin...”, s. 6.

¹⁸ Ahmet Halaçoğlu, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları 1895 Trabzon Örneği”, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Editörler: İdris Bal-Mustafa Çufalı), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Haziran 2003, s. 266; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 186.

¹⁹ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 186.

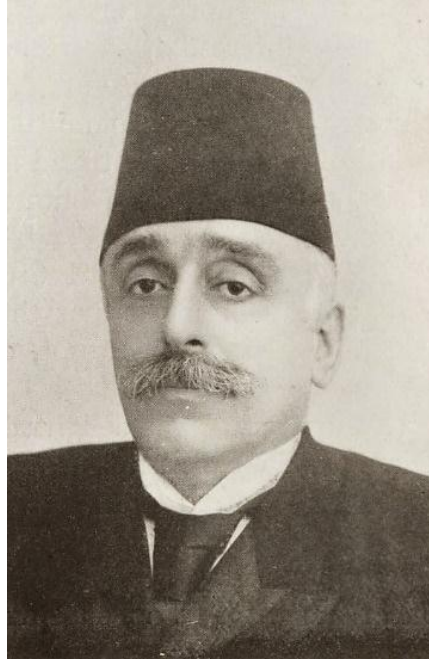
²⁰ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu...*, s. 15-16.

²¹ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu...*, s. 19.

²² Halaçoğlu, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları...”, s. 266.

Ermeni Hayırsever Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Teşkilat Yapısı:

Anadolu Ermenilerinin sosyo kültürel ve ekonomik kalkınmalarını sağlamak amacıyla Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığında 1906 yılında Mısır'da Ermeni Yardımsever Hayır Cemiyeti (Ermeni Cem'iyet-i Hâyriye-i 'Umûmiyesi),²³ Mısır hükümetinin onayıyla kurulmuştur.²⁴ Cemiyetin merkezi Cemiyet Nizamnamesinin ikinci maddesine göre Kahire'dir. Cemiyetin adı Osmanlı belgelerinde Ermeni İttihâd-ı Mu'âvenet Cemiyeti ve Tarakortzagam Muintionn Haüstz şeklinde de geçmektedir.²⁵ Nizamnamenin söz konusu maddesinde cemiyetin hiçbir siyasî faaliyet içerisinde yer almayacağı belirtilmiş, onuncu maddesinde ise siyasî bir cemiyete üye olan birinin bu cemiyete üye olamayacağı da vurgulanmıştır. Nizamnamenin birkaç yerinde siyasetten uzak bir cemiyet olduğu izleniminin uyandırılmaya çalışıldığı görülmektedir.²⁶ Meclis üyesi onuncu maddeye göre en az 9, en fazla 15 azadan oluşmaktadır. Başkanlar dokuz yıllığına merkez meclis idaresi başkanlığını yürüteceklerdi. Cemiyetin başkan yardımcıları da şu isimlerden oluşmaktaydı: Yakub Artin Paşa, Yervant Agaton Bey, Sandıkkâr Mugurditch (Mıgırdıç) Antranikyan Efendi. Fahri Kâtibi Vahan Malezian Efendi. Üyeler ise Arakil Nubar Bey, Kirkor Bağyayan Efendi, Karabet Şeridciyan Bey ve M. Markoson Bey idi. Merkez idare üyeleri genel meclisçe 3 yılda bir kısmen değiştirilecekti. Görevi sona eren üye yeniden seçilebilecekti. Üç yıllığına seçilen bir meclis idare üyesinin, yeni seçim tarihine kadar geçmiş olan müddeti, görev süresi olan 9

yıldan düşürülecekti. Meclis idare üyesinden birinin yerine seçilen her üye ancak selefının görev süresi son bulacağı zamana kadar görevine devam edebilecekti. Cemiyet toplantı tutanakları meclis idare üyesinden birinin imzasıyla zapt altına alınacaktı. Cemiyetin genel meclisine üye olmak için 25 yaşında olma zorunluluğu vardı. Genel meclis yılın ilk üç ayında toplanacaktı. Cemiyet üyelerinin aidat vermesi zorunluluğu bulunmaktaydı. Merkez meclis idare üyesinden her biri üyeliği için teminat olmak üzere peşin olarak 200 İngiliz Lirası ya da bu değerde merkez idare kararıyla kabul edilmiş borç senedi ile yine belirtilen meblağ üzerinden tarla, bina gibi taşınmaz mallar göstermek zorundaydı.²⁷ Nizamnamenin yedinci maddesinde cemiyetin mali kaynakları; cemiyete giriş için verilen üç

retlerden, piyangodan, gazete aboneliklerinden, gezdirilen iane kutularından, vasiyetlerden ve rozetlerden temin edilmekteydi.²⁸ Nizamnamenin on sekizinci maddesine göre her bir şube meclisi cemiyete yeni üye kazandırılmasını, para ve bağışları toplayarak cemiyetin genişlemesini sağlayacaktı. Toplantılar ve önemli konuların görüşülmesi kararlarının ancak cemiyetin merkezi olan Kahire'de alınacağı belirtilmektedir.²⁹ Üçüncü maddede ise cemiyete üye olmada cinsiyet ayrımı yapılmamaktaydı. Nizamname hükümlerine riayet eden ve vermeyi taahhüt ettiği meblağı düzenli olarak yatıran her Ermeni, cemiyete üye olabilecekti. Dördüncü maddede ise üye olanların her biri cemiyete kabul olduğu zaman, giriş için taahhüt ettiği ücreti vermekle yükümlü idi.

1914 yılında 8533 üye ile Anadolu, ABD, Arjantin, Avrupa ve Afrika'da 142 şubesi vardı. Birinci Dünya Savaşı'nda bu örgütün faaliyetleri Osmanlı Devleti'nde yasaklandıktan sonra, Bogos Nubar Paşa, cemiyetin merkezini 1914 tarihinde Mısır'dan Paris'e nakletti. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yakın Doğu'da, Yunanistan, Fransa ve ABD'de Ermeni nüfusunun yoğun olduğu yerlerde yeni şubeler açtı. 1930 yılında Paris'te Avrupa üniversitelerinde okumak için Ermeni gençler için burs sağladı. 1930 yılında Bogos Nubar'ın ölümünden sonra petrol patronu olan Galust Gyulbenkian cemiyetin başkanlığını devraldı. İki yıl bu görevi sürdürdükten sonra yerine oğlu Zareh Nubar 1940 tarihinde başkan oldu. İkinci Dünya Savaşı'nda cemiyetin merkezinin Nazilerce işgal edilmesinden sonra merkez Paris'ten New York'a

²³ Cemiyetin Ermenice adı "Parigor Zagan" (Yardımsever Cemiyeti)'dir. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt I, (1914-1915), Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005. ATASE, A ½, D 86, F 1-1, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdari Kısım Belgeleri (DH.İD.), Dosya No: 126, Vesika: 55-5. Bundan böyle BOA, şeklinde verilecektir.

Cemiyetin nizamnamesinin 1909 tarihli basılı nüshasına dair transkripsiyon için bkz. Cahit Külekçi, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemiyetleri ve Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umûmiyesi Nizamnamesi", *Hikmet Yurdu*, Yıl: 6, C: 6, Sayı: 12, Temmuz – Aralık 2013/2, ss. 391 - 405

²⁴ BOA, DH.İD., 126/55-5.

²⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dabilye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM)*, 2. Şube Dosya No: 20, Vesika No: 44.

²⁶ "Cem'iyet her günâ sîfât ve mâhiyet-i siyâsiyeden 'arî olub sebeb-i teşekkül surf vazîfe-i insâniyetkârâninin ifâsıdır." (Madde 1). "Cem'iyet hiç bir sîfât ve mâhiyet-i siyâsiyeyi hâ'iz değildir." (Madde 7).

²⁷ BOA, DH.İD., 126/55-2.

²⁸ BOA, DH.İD., 126/55; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri...*, ATASE, A ½, D 1023, F 3-3.

²⁹ BOA, DH.İD., 126/55-3.

taşındı. 1942 tarihinde Arşak Karagyozyan cemiyetin dördüncü başkanı seçildi. Cemiyetin faaliyetleri 1953-1989 arasında Alex Manoogian'ın başkanlığı sürecinde daha etkin hale geldi. 1954 yılında Alex Manoogian "Alex ve Marie Manoogian" kültür fonu kurdu. Bu fonlar sayesinde, eğitim ve diğer alanlarda önemli gelişmeler elde edilmiştir. Bugün cemiyet 22 ülkede 80 şehirde faaliyet göstermektedir. 22.000 üye 120 şube, ABD, Avrupa, Yakın Doğu, Güney Amerika ve Avustralya'da dünya çapında yayılmış 27 kültür merkezlerine sahiptir. 2002 yılından bu yana Berge Setrakian cemiyetin başkanıdır.³⁰

Ermeni Hayırsever Cemiyeti'nin Amacı ve Faaliyetleri: Cemiyet, Ermenilerin ziraatta kalkınmaları, okul açarak eğitimlerinin geliştirilmesi gibi maddi ve manevi ihtiyaçlarının sağlanması için faaliyet göstermekteydi.³¹ Cemiyetin maksadı nizamnamesinin "*Cem'iyet'in Teşkilâtı Maddesi Sıfat ve Mahiyet?*" başlığı altında birinci maddede ele alınmıştır. Buna göre; "*Anadolul'da sâkin Ermenilerin terakkîyat-ı fikriyesine ve tehzîb-i ahlâkına yardım etmek. Abâli-i merkûmenin abvâl-i maddîye ve iktisâdîyesinin ıslâh ve a'lâsına çalışmak. Bu semerâtın istihâline hâdim-i teşebbüsât ve neşriyatı teşvik ve terğîb eylemek*"³². Nizamnamenin onuncu maddesinin birinci fıkrasında "*bir cem'iyet-i siyâsîyeye mensûb olan bir kimsa bu cem'iyetin ne merkez idâre meclisine ne de şû'be meclislerine a'zâ olunamaz*" ibaresi gerçekleri yansıtmaktadır. Cemiyet üyelerinin çoğunluğunun Ermeni komite üyelerinden müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır.³³

Nizamnameden, Ermenilerin eğitimine ve ihtiyaçlarının giderilmesine önem verileceği görülmektedir. Bilindiği gibi ihtiyaç

halindeki insanlar psikolojik olarak telkinlere daha müsaittirler.³⁴ Bunlara gaye-i hayaller daha kolay verilebilir. Başta Parigor Zagan olmak üzere bu isim altında kurulan Ermeni cemiyetleri, Ermenilerin içinde buldukları maddi zorlukları kullanarak, maksatlarını açık ve gizli olarak onlara telkin ettikleri görülmektedir. Söz konusu cemiyet açtığı eğitim kurumlarıyla Ermeni gençlerinde, Ermeni millî istiklal düşüncesini aşılamaktaydı. Nubar Paşa, Anadolu Ermenilerinde millî heyecanı ve Ermeni milliyetçiliğini uyandırmada birinci derecede önemli bir etken olarak gördükleri okulları açmada Ermeni şirketlerinden destek almıştır. Örneğin Van'ın Usbek Oğlu Mahallesi'nde Bogos Nubar Paşa adına Ermeni Miyasılı? Şirketi tarafından bir dârülmüâllimîn açılmıştır.³⁵

Ermeni yapılanmaların, özellikle Ermeni gençlerini hayır müesseseleri adı altında kurdukları cemiyetler vasıtasıyla taraflarına çektikleri görülmektedir. Bu maksada matuf; okul, kütüphane, eytamhane, hastahane ve muayenehane açmaktaydılar. Yardımları Ermeniler arasında sınıf ve mezhep ayırmaksızın yapmaktaydılar. Köylerde Ermenilere arazi tedarik ederek ziraata dair fenni bilgiler vermek, ayrıca Ermeni sınısının geliştirilmesine katkı sağlamak da hizmetleri arasındaydı. Hatta Ermenilerin yaşadığı yerlerde meydana gelen doğal afetlerde muhtaçların ihtiyaçları karşılanmaktaydı.³⁶

Sosyo kültürel faaliyetlerle Ermeni gençlerinde istiklal fikrini uyandırmayı amaç edinen cemiyet, bunları gerçekleştirebilmek için maddi gereksinime ihtiyaç duymaktaydı. Bu, cemiyet üyeleri başta olmak üzere zengin Ermenilerden alınmaktaydı.

Özellikle zengin Ermenilerin cemiyete kazandırılması için gayret sarf edildiği nizamnameden anlaşılmaktadır. Ülkenin birçok şehrinde kurulan Ermeni bankalarının emtiasının büyük bir kısmı da bu cemiyete aitti.³⁷

Cemiyetin faaliyet alanı bütün Osmanlı toprakları olmakla birlikte, özelden Anadolu Ermenileriydi. Faaliyetlerinin uygulanabilirliğini sağlamak amacıyla birçok yerde şube açmıştır.³⁸ Özellikle cemiyetin İstanbul'da bir merkezinin kurulması meşruiyet için ehemmiyet arz ettiğinden Noradinkyan Kabril, Sivas Mebusu Dagavaryan ve Ticaret Odası azasından Ardaşız Hürmüz efendilerin gayretleriyle İstanbul'da 10 Şubat 1914 tarihinde Galata'da Azaryan Hanı'nın ikinci katında bir şubesi açılmıştır.³⁹ Zira İstanbul'da bir şube açılması merkezin İstanbul merkezli çalışacağı manasına gelmekteydi. Cemiyet aynı zamanda Kafkasya'da, Bulgaristan'da, Romanya'da, Amerika'da ve Avrupa'nın birçok şehrinde de şubeler açmıştır.⁴⁰

Sözde Anadolu Ermenilerinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan ve cemiyetin nizamnamesinde de hiçbir siyasi teşekkül içinde olunmayacağı beyan edilmiş olsa da bu nizamnamede belirtilen maddelerin cemiyetin asıl gayesini gizlemek amacı taşıdığı faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Anadolu'da birçok yerde şube açan cemiyetin İstanbul şubesi reisi ayan azasından eski Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan Efendi⁴¹ ile kasası ve Mısır'da ikamet eden ve yılın birçok ayını Cenevre'de ailesinin yanında geçiren Ziraat Nezareti eski müfettişlerinden Agaton Bey, bu cemiyet aracılığıyla Rus askeri ile birlikte Van'a hücum

³⁰ <http://datab.us/i/Armenian%20General%20Benevolent%20Union>

³¹ BOA, DH.İD., 126/55-5; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri...*, ATASE, A ½, D 86, F1.

³² BOA, DH.İD., 126/55-7.

³³ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri...*, ATASE, A ½ D 86, F 1. "Bu cemiyet de diğerleri gibi siyâsî ve erkân-ı a'zâsı da bu nâm altında işgören komitecilerden mürekekeb kimselerdir."

³⁴ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ, Ankara 1991, s. 66.

³⁵ BOA, DH.İD., 30-2/4.

³⁶ BOA, DH.İD., 126/55-2.

³⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Hususî (DHEUM.KLH.)*, Dosya No: 2, Vesika No: 26-2.

³⁸ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri...*, ATASE, A ½, D 86, F 1; DH.İD., 126/55-2.

³⁹ BOA, DH.İD., 126/55-5.

⁴⁰ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri...*, ATASE, A ½, D 1023, F 3.

⁴¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DHEUM.), Dosya No: 20, Vesika No: 49-1. Gabriel Noradunkyan Efendi hakkında bilgi için bkz. Ercan Karakoç, "Osmanlı Hariciye-

eden Ermenilere silah ve mühimmat sağla-
mışlardır.⁴² Devlet hizmetinde görev yap-
tığı dönemlerde sadakat gösteren Gabriel
Noradunkyan Efendi, 26 Ocak 1913'te
Fransa'ya yerleştikten⁴³ sonra Ermeni me-
selesinin Avrupa'da akis uyandırması için
Avrupa kamuoyu nezdinde girişimlerde
bulunmuştur. Hariciye Nezareti'nde gö-
revli bulunduğu sıralarda da nüfuz sahibi
olmuştur. Elde ettiği bu nüfuz sayesinde
Avrupa kamuoyunun Ermeni meselesine
alaka göstermesini sağlamıştır. Bern Sefiri-
nin 18 Nisan 1911 tarihli tahriratında Gab-
riel Noradunkyan Efendi'nin Osmanlı
Devleti aleyhinde faaliyetlerde bulundu-
ğundan, İsviçre'de kurulan Ermeni komi-
telerinin propagandalarını yaptığından
bahsedilmektedir. Ermeni meselesi ile Av-
rupa'da bizzat ilgilenmiş olan Noradunk-
yan Efendi, Ermeni örgütlerinin yapılan-
malarında ve idarelerinde önemli görevler
ifa etmiştir. Avrupa'da Özellikle Vagaton
Kapamacıyan, Aryan Mugurditch (Mıgır-
dıç) gibi Ermeni meselesini idare edenler
Gabriel Noradunkyan Efendi'den aldıkları
talimatlara göre faaliyette buldukları
Bern Sefirinin tahriratından anlaşılma-
ktadır. “*Hükümet-i seniyyenin ve millet-i Osma-
niye'nin gâye-i siyâsiyesine büsbütün muhâlefet*”
etmektedir. Adı geçen tahriratta Osmanlı
vatandaşı olan ve Osmanlı Devleti aley-
hine çalıştığı anlaşılan eski Osmanlı büro-
kratının İstanbul'a çağrılmasının gereğine
değinilmektedir.⁴⁴ Ayrıca bu kişinin bu ka-
dar müddet zarfında İsviçre'de rahat dur-
mayacağını ve Ermeni komiteleri ile mü-
nasebet kuracağını gözden kaçırılmaya-
cağı da belirtilmektedir.⁴⁵ Ayan Mec-
lisi'nden izinli olarak tedavi bahanesiyle İs-
viçre'ye gitmiş olan Noradunkyan

Efendi'ye düzenli olarak maaşı da yatırıl-
mıştır.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin her tarafında bilhassa
da Vilayet-i Şarkıyye'de⁴⁷ muhtelif şubeler
açan Ermeni Hayırperver Cemiyeti'nin
başkanlığını yapan Boğos Nubar Paşa,
zengin Ermeni tüccarlarından topladığı
paralarla Ermeni komiteleri vasıtasıyla sil-
lah ve askeri mühimmat satın aldığı belge-
lerden anlaşılmaktadır. Bu silahların özel-
likle Van bölgesinde Ermeni isyanında kul-
lanıldığı söylenebilir. Birinci Dünya Savaşı
esnasında Bogos Nubar'ın Türkiye'de yap-
tırdığı cinayetlerin elebaşısı olan Dagavar-
yan'ı Kafkasya'ya gönderip burada Eçmi-
yazin Katagikosu ve Kafkasya valisi Prens
Voronçof Doşkof ile müteaddid defalar gö-
rüşmüştür.⁴⁸ Nizamnamenin yedinci mad-
desinde “*beyân kılındığı üzere cem'iyet hiç bir
sıfat ve mahiyet-i siyâsiyeyi hâ'iz değildir.
Binâ'enaryb bir cem'iyet-i siyâsiyeye mensûb
olan bir kimsa bu cem'iyetin ne merkez idâre
meclisine ne de şû'be meclislerine a'zâ olma-
maz.*”⁴⁹ ibaresi yazılmış olsa da aslında bu
cemiyetin üyeleri aynı zamanda Osmanlı
ülkesinde Ermenistan Devleti vücuda ge-
tirmek düşüncesinde olan Taşnak, Hınçak
ve diğer Ermeni komitelerinin üyeleri ol-
duğu, yardım faaliyetleri adı altında dışarı-
dan birçok silah ve askeri mühimmat getir-
dikleri anlaşılmaktadır.⁵⁰ Bunda II. Meşru-
tiyetin getirdiği özgürlük ortamının verdiği
avantajla silah ithalinin ve silah alım satı-
mının serbest olmasının önemli etkisi ol-
duğu söylenebilir Özellikle isyan ve ihtilal
merkezi olarak seçtikleri Van ve havalisin-
deki Ermeni örgütlere silah temin etmiş-
lerdir (9 Ağustos 1915).⁵¹ Bu isim altında
birçok komitecinin başta Mısır olmak

üzere Adana, Halep ve Suriye'den silah it-
hal ettikleri bilinmektedir.⁵²

Cemiyet, kuruluşundan 1915 tarihine ka-
dar açık ve gizli faaliyetlerini Avrupa'da ve
Osmanlı Devleti'nin muhtelif şehirlerinde
devam ettirmiştir. Bu cemiyetin zararlı fa-
aliyetler içinde olduğu 4. Ordu Kumandan-
lığına gönderilen 30 Nisan 1915 tarihli
şifre telgrafta bahsedilmektedir. Bu ve di-
ğer cemiyetlerin, Osmanlı Devleti'nin mu-
kadderatına aykırı fiil ve teşebbüslerin oda-
ğında olduğu genel harp ilanında mı anla-
şıldı? sorusu akla gelebilir. Bu cemiyetin,
Osmanlı Devleti'nde Ermenistan adı al-
tında müstakil bir devlet kurmak amaç ve
idealini taşıdığı birçok hadisede görülme-
sine rağmen, ancak bu tür cemiyetlerin fa-
aliyetleri I. Dünya Savaşı'nda durdurularak
şubeleri kapatılmıştır. Dahiliye Nazırı Ta-
lat Paşa, Başkumandanlık Vekaletine gön-
derdiği yazıda her türlü menfi hareketin
içinde yer alan ve Osmanlı Devleti'nin iç
güvenliği için önemli bir sorun oluşturan
Ermeni yapılanmalarının tehlikelerine dik-
kat çekerek, bu cemiyetlerin yıkıcı ve bö-
lücü faaliyetlerine kesinlikle müsaade edil-
memesini istemiştir. Bütün siyasi teşkilat-
ların lağvedilmesine dair çıkarılan kanunla
adı geçen hayır cemiyetiyle birlikte bütün
Ermeni komiteleri kapatılmıştır (24 Nisan
1915).⁵³

Sonuç: Osmanlı Devleti'nde sosyo kültü-
rel amaçlı kurulan Ermeni cemiyetlerinin
yardım faaliyetleri adı altında Osmanlı
Devleti'nin “hukuk-ı şahanesine” aykırı fi-
illerin odağında yer aldıkları göze çarpmak-
tadır. Çalışmada etnik temeli baz alarak ku-
rulan cemiyetlerin menfi faaliyetlerinin

sinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunk-
yan Efendi”, *Uluslar arası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 25
(Bahar 2010), s. 157-177.

⁴² BOA, DH.EUM., 20/49-1, 2.

⁴³ Karakoç, “Osmanlı Hariciyesinde Bir Er-
meni Nazır...”, s. 167.

⁴⁴ BOA, DH.EUM., 20/493-3.

⁴⁵ BOA, DH.EUM., 20/49-5.

⁴⁶ BOA, DH.EUM., 20/49-3.

⁴⁷ Vilayet-i Şarkıyye'ye Osmanlı Devleti'nde Vi-
layat-ı Sitte'de denmekteydi. Avrupalılar ve Er-
meniler ise Six Armenian Vilayets ya da Turkish
Armenia olarak tanımlamaktaydılar. Altı Doğu
Vilayeti manasına gelen bölge, Osmanlı idarî
taksimatına göre; Erzurum, Van, Bitlis, Diyar-
bekir, Elazığ ve Sivas vilayetlerinden oluşmak-
taydı. Bkz. Enis Şahin, Fikret Yavuz, “Türk
Doğu Vilayetlerine Dair Bir Amerikan Bel-
gesi”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*,
Yıl: 2008, Cilt: 10, Sayı: 1, s. 385.

⁴⁸ BOA, DH.EUM.KLH., 2/26-2.

⁴⁹ BOA, DH.İD., 126/55.

⁵⁰ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri...*,
ATASE, A ½, D86, F 1-1.

⁵¹ BOA, DH.EUM.KLH., 2/26-4.

⁵² *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri...*,
ATASE, A ½ D 86 F 1-1.

⁵³ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri...*,
ATASE, A ½, D 50, F 1-3.

devletin mukadderatına zarar verebileceğinin, dönemin devlet idarecilerince gözden kaçırılmaması gereken bir durum olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Dolayısıyla bu amaçla kurulan cemiyetlerin tek bir etnik unsur üzerinden yürüttükleri yardım faaliyetlerinin mahiyetini takip edilmesi önemli gözükmektedir. Çalışmada azınlık örgütlenmelerinin devletin mukadderatına yönelik fiil ve teşebbüsler içerisinde yer aldıkları sonucuna varılabilir. Bu çalışma ile Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığında kurulan Ermeni Yardımsever Cemiyetinin, yoksul Ermenilerin maddi ve manevi sorunlarını çözdüğü görülse de Ermenilerde millî bilinç oluşturma ve geliştirmede önemli rol oynadığı, özellikle yardım faaliyetleri adı altında Osmanlı Devleti'nde menfi faaliyetler yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti (DH.EUM, 2. Şb.)

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Kalem-i Hususî (DH.EUM.KLH)

Dahiliye Nezareti İdari Kısım (DH.İD.)

Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt I, (1914-1915), Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.

Telif Tedkik Eserler ve Makaleler

Bozkurt, Gülnihal. *Gayrimüslim Osmanlı Vatan-daşlarının Hukuki Durumu*, TTK, Ankara 1996.

Cengiz, Recep. "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu/ Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, Kayseri 2009.

Çiçek, Kemal. *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK, Ankara 2012.

Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İbtidâliyyesi: İ'lân- ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra, yayına hazırlayan Halil Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.

Eyicil, Ahmet. "1895 Maraş ve Zeytin İsyanı", *OTAM*, S: 11, 2000, ss. 157-210.

Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.

Halaçoğlu, Ahmet. "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları 1895 Trabzon Örneği", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (editörler: İdris Bal-Mustafa Çufalı), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Haziran 2003.

İskefiyeli, Zeynep. "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise

ve Misyonerler", *Akademik İncelemeler*, Cilt: 2, Sayı: 1, Yıl: 2007, ss. 231-255.

Karakoç, Ercan. "Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 25 (Bahar 2010), ss. 157-177.

Karasandık, Özlem. "Ayrılkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devletinin İlk Önlemleri ve Eleştirileri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, Kış 2004 - İlkbahar 2005.

Kılıç, Remzi. "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri", *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi, (22-24 Mayıs 2008), Kayseri, Cilt: IV, ss. 61-80.

Köksal, Osman. "Ermeni Meselesinin Uluslar arası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt: 9, (edt: M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca), TTK, Ankara 2014.

Külekcı, Cahit. "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemiyetleri ve Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umûmiyyesi Nizamnamesi", *Hikmet Yurdu*, Yıl: 6, C: 6, Sayı: 12, Temmuz - Aralık 2013/2, ss. 391 - 405

Özger, Yunus. "Ermeni Tedhiş Cemiyetlerinin Oluşumunda Dinî-Millî Unsurlar ve Dış Bağlantılar (İfade Tutanaklarına Göre)", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, Kayseri 2009.

Sonyel, Salahi R. *Osmanlı Ermenileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.

Şahin, Enis - Fikret Yavuz. "Türk Doğu Vilayetlerine Dair Bir Amerikan Belgesi", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Yıl: 2008, Cilt: 10, Sayı: 1.

Tozlu, Necmettin. *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ, Ankara 1991.

İnternet arşivi

<http://datab.us/i/Armenian%20General%20Benevolent%20Union>.

Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Nüfus Sayımı: 20 İlkteşrin 1935, "Ne Bir Eksik Ne Bir Fazla"

Fatih TUĞLUOĞLU (Yrd. Doç. Dr.) ASÜ, FEF, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Özet: Nüfus sayımları, insanlık tarihi kadar eski bir uygulamadır. Bir coğrafyada yaşayan insanların sayısını tespit etmek her zaman idareciler için faydalı bilgiler vermiştir. Modern devlet kavramının ortaya çıkması ile nüfus sayımlarına yüklenen misyon farklılaşmaya başlamış, elde edilen bilgilerden hareketle devletler siyasi ve ekonomik politikalar geliştirmişlerdir. Türkiye'de de benzer amaçlarla uygulanmaya başlanan nüfus sayımları, cumhuriyet döneminde muhtevası farklılaşmış ve düzenli yapılmıştır. 20 Teşrinievvel 1935'de yapılan sayım Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci nüfus sayımıdır. Bu sayım dış dünyaya Türkiye'nin genç ve bol bir nüfusunun olduğu izlenimi vermenin yanı sıra elde edilecek bilgiler ile ekonomik kalkınmaya destek olacak insan potansiyeli belirlemek istenmişti.

Nüfus nedir? Sınırları belirlenmiş bir coğrafyada yaşayan insanların sayısal toplamı nüfus olarak adlandırılmaktadır. İnsan sayısının artması, insana özgü biyolojik aşamalarla mümkün olmakta ve bu aşamalar nedeniyle artış sınırlı olmaktadır. Nüfusun artması ve azalması sadece biyolojik bir konu olmayıp toplumsal ve ekonomik yapıyı da ilgilendirmektedir. Bu nedenle belli dönemlerde yaşanan doğum ve ölümler, ülkenin ekonomik vaziyetine ve gelecek planlarına göre değerlendirilmekte ve yorumlanmaktadır.

Bu çalışma; kapitalist düşüncenin Avrupa ekonomilerine hâkim olmasıyla ortaya çıkan nitelikli ve yetişmiş insan gücünün elde edilmesi için önce Avrupa'da, cumhuriyetin ilk yıllarında da Türkiye'de uygulanan pronatalist nüfus politikalarının ideolojik arka planını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin miras aldığı insan sermayesinin ülkenin ekonomik altyapısını tamamlamak ve kalkınmayı sağlamak amacıyla dönüştürerek düzenlenmesini açıklamaya ve bu amaçla uygulanan politikaların sonucunun merakla beklendiği 1930'lı yılların ortasında yapılan nüfus sayımından bahsetmeye çalışacağız.

2-Nüfus Olgusunun Ortaya Çıkışı: Kapitalist ekonomik formasyonun hâkim olduğu dönemden önce Avrupa'ya hâkim olan feodal toplumda siyasi iktidarlar gevşek bağlarla yönettiği uyruklarıyla senyörler vasıtasıyla ilişki kurmaktaydı. Hükümdar için vatandaşların senyörlere veya bağlı buldukları insanlara vergi ödemesi, zamanı gelince askerlik yapması yeterli idi. Hükümdar vatandaşların ne yaptığı ile ilgilenmemekte ve bireyler somut olarak iktidarın gözüne gözükmemekteydi¹. Avrupa'da feodalizmin çökmeye başlaması ile büyük ve merkezi devletlerin ortaya çıkmaya başlamıştı. Üretim miktarlarında görülen büyük artışlar, ulaşım imkânlarının artması, ülke ekonomilerinin çapını genişletmiş ve yüksek mevcutlu ordulara duyulan ihtiyaçlar devletleri nüfusun miktarını ve hareketlerini takip etmeye sevk etmişti. Bu amaçla nüfus hakkında sağlam ve doğru bilgilere dayanan bir sistemin varlığına ihtiyaç duyulmuştur².

18. yüzyılda iktidarın bireye bakışı değişmeye başlamış, iktidarların daha önce olduğundan farklı bir biçimde sadece coğrafyayı değil, toprak üzerindeki insanların kıymetini ve potansiyelini fark etmişlerdi. İnsanın biyolojik varlığının ekonomik ve politik varlığından ayrılmayacağını anlaşılmamasıyla toplum üzerinde uygulanmaya başlanacak yeni iktidar teknikleri ortaya çıkmıştı. İktidarlar uyruklarına tam olarak hâkim olmak ve onları yönlendirmek için doğum, ölüm, göç, yaşam süresi, doğurganlık, salgın hastalıklar, sağlık durumu ve beslenme kavramlarıyla ilgilenmek durumunda kalmışlar³ ve daha önce hükümetlerin ilgilenmediği nüfus istatistikleri, yaşam süresi, sağlık sorunları gibi yeni kavramlar topluma hâkim olmanın ve ekonomiyi yönlendirmenin en önemli anahtarları olmuştu. Artık iktidar, gözetlemenin, kontrol etme ve cezalandırmadan daha etkili olduğunu düşünmekte ve bireylerin alışkanlıkları, tavır ve günlük yaşamları üzerinde yönlendirici olmak istemekteydi⁴.

¹ Michel Foucault, İktidarın Gözü, Cev: Işık Ergüden, İstanbul Ayrıntı Yayınları 2007, 2. Baskı, s.156.

² Ratip Yüceuluğ, Demografi, Ankara DİE Yayınları 1966, s.8-9.

³ Michel Foucault, Cinselliğin Tarihi, I, İstanbul Afa Yayınları, 1993, s.31.

⁴ Foucault, İktidarın Gözü... s.23.

Michel Foucault'a göre iktidar, insanın günlük yaşamına girmek ve onu yönlendirmeye çalışmak istemektedir. Hayat üzerinde etkili olmak isteyen iktidar, bedenın terbiye edilmesi, yeteneklerinin artırılması, kaba kuvvetinin ıslah edilmesi yararlı olma ve itaatkâr olma fikrinin yerleştirilmesi için bilgiye ihtiyaç duymaktadır. Bu bilgi ise tüm vatandaşların günlük yaşamlarından elde edilmektedir. Bireylerin itaatkârlığının, verimliliğini ve sağlığını olumsuz yönde etkileyebilecek her duruma bir dizi müdahale ile son verilecektir. Eski dönemlerde iktidarların ellerinde bulunan öldürme hakkı yeni dönemde yaşatma hakkına dönüşerek, artık iktidarlar bireylerin uyruklaştırılmasını ve nüfuslarının denetimini sağlamak üzere pek çok teknik geliştirmişlerdir. 18.yy'ın ikinci yarısında biyoloji ile ittifak kuran iktidar kurumu çeşitli politikalarla doğumları teşvik etmek ve ölümleri azaltmak istemişlerdi. Nüfus politikası olarak adlandırılan bu uygulamalar kapsamında bedenın terbiye edilerek, yeteneklerinin artırılması ve saklı güçlerinin ortaya çıkarılması bulunmakta ve bu şekilde bedenlerin denetimli biçimde üretim aygıtına sokulması sağlanmış olacaktı⁵. Bu durum kapitalist üretim biçimi gereği bedenın sahip olduğu yetenek ve güçlerin emek gücüne dönüştürülmesi ve üretim gücü olarak kullanılması anlamına gelmekteydi⁶.

İnsan bedenının ekonomik potansiyelinin ortaya çıkmasıyla nüfus ile ilgili bilgilerin nereden ve nasıl toplanacağı sorusu gündeme gelmiştir. Michel Foucault "Yönetişimsellik" başlıklı makalesinde kapitalist gelişme için nüfus bilgisinin hayati önem taşıdığını iddia etmektedir. Foucault'a göre devletin modernleşmesi, uyukları hakkında daha fazla bilgiye sahip olmasını zorunlu kılmıştı. Nüfusa ait bilgilerin ailelerden nüfus sayımları ile toplanarak ve bireyleri tek tek gözetim altında tutulacak bir kayıt sistemi oluşturulmalıydı⁷. Bu kayıt sistemi bir ülkede belli bir anda bütün bireylerin nüfus ile ilgili bilgilerin toplanması ile tamamlanmaktadır.

İktidar, modernleşme ile toplumsal hayatın her noktasına hükmetmek, mevcut üretim biçimini desteklemek ve sistemin devamını sağlamak için bireyi kontrol etmek istemektedir. Bu tür iktidarın işleyişi yukarıdan aşağıya doğru olmanın ötesinde değerlendirilmekte, iktidar birey ile bilgi üzerinden ilişki kurmaktadır. Foucault'a göre özne ile iktidar arasında üretim ve tüketim eylemleri, sağlık uygulamaları, gündelik hayata ilişkin uygulamalar ve tüketim kalıpları bulunmakta ve hâkim üretim biçimi kendi gereksinimlerine göre işgücünü yeniden üretmek ve ideolojik araçlar ile

bir işgücü kitlesini ortaya çıkarmayı amaçlamakla kalmayıp ege-men üretim tarzını sürdürecektir temel sınıfların devamını da sağlamak istemektedir⁸.

Avrupa'da giderek yaygınlaşan, kaynakları daha verimli kullanmak için nüfusu artırma ve mevcut nüfusu daha etkin kullanabilme politikası gereğince sağlığa özel önem verme uygulamaları Türkiye Cumhuriyetinin öncelikleri arasında yer almıştır. Osmanlı döneminde nüfus sayımı öncelikle asker ve vergi mükelleflerini belirlemek için yapılmışken cumhuriyet döneminde ekonomik kalkınma için kaynakların etkin kullanımına yardım edecek nüfus potansiyelini belirlemek amacıyla kullanılacaktı⁹.

Nüfus ile iktisadi hayat arasında yakın ve çok yönlü bir ilişki bulunması nedeniyle hükümetler takip ettikleri ekonomi politikalarına uygun olarak nüfus politikası belirlemekte ve her ülke kendine göre belirlediği nüfus siyasetinde bir takım tedbirler alarak nüfusun artış hızını değiştirebilmekteydi. Nüfus politikası olarak adlandırılan uygulamalar geçerli ekonomik devletin çeşitli aygıtları vasıtasıyla uygulanmakta, siyasi ve hukuki uygulamalar işgücünün yeniden üretimi aşamasında kullanılmaktaydı. Modern toplumlarda görülen sanayileşme, göç ve iskân politikaları, istihdam ve ücret politikası, evlenme, boşanma hukuku, eğitim, kentleşme, konut sorunu gibi konular bu tür uygulamalardandı¹⁰. Nüfus artışının iktisadi gelişme bakımından önemi ise Orhan Türkay'a göre; bir ülkede nüfus artış hızının yüksek olması nüfusa katılanların sayısının yüksek olması anlamına gelmekte, yüksek yeni katılım, ihtiyaçların karşılanmasını gerektirmekte, bu ise yeni toprakların ekime açılmasını, yeni üretim tesislerinin, okul ve hastane gibi sosyal tesislerin kurulmasını zorunlu hale getirmekteydi. Bu konuda yeterli gelişmenin olmaması mevcut nüfusun hayat seviyesinin düşmesi anlamına gelmekteydi¹¹. Nüfus miktarının üretimi artıran yönü de bilinmekte ve artan nüfus daha büyük işgücü, ise daha fazla üretim demektir. Talebin artışı pazarı büyümekte, pazarın büyümesi ile işbölümü artmakta ve böylece verimlilik geliştirmekteydi. Nüfus miktarının üretimi azaltıcı yönü azalan verim kanununa dayanmakta ve üretim teknikleri sabit olduğuna göre daha büyük bir nüfus kitlesinin ihtiyaçlarını karşılamak için daha fazla kaynağa ihtiyaç duyulacak, daha fazla nüfus mevcut üretim tekniklerini geliştirip daha verimli kullanamaz ise kaynaklar tükenecekti. Üretim kaynaklarına yönelik talep ile doğru orantılı olarak yoğun üretim yapılamaz ise verim düşecek ve gizli işsizlik başla-

⁵ Michel Foucault, *Toplumun Savunmak Gerek*, İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2011, s.249.

⁶ Nihan Bozok, "Biyoiktidara Özgü Bir Öznelleşme Pratiği Olarak Sağlıklı Yaşam Söylemi", *Toplum ve Bilim*, S.122, 2011, s.49.

⁷ Michel Foucault, *İktidarın Gözü...*, s.140-145.

⁸ Cem Behar, *Marx ve Nüfusbilim (Demografi)*, Nüfus Bilimine Başka Bir Bakış I, *Toplum ve Bilim*, S.15-16, Güz 81-Kış 82, s.27-31.

⁹ Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, "Yeni Nüfusun Biyopolitikasına Açılım: Türkiye'nin Biyometrik Elektronik Kimlik Kartı Sistemi", *Toplum ve Bilim*, S.122, 2012, s.55-56.

¹⁰ Cem Behar, "Nüfusbilimin Nesnesi, Nüfusbilime Başka Bir Bakış II", *Toplum ve Bilim*, S.17, Bahar 1982, s.137-138.

¹¹ Orhan Türkay, "Türkiye'de Nüfus Artışı ve İktisadi Gelişme", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1962, s.97-98.

yacak, ayrıca yüksek doğum olan nedeniyle nüfusun büyük bir kısmını 15 yaşın altındaki çocuklar oluşturacaktı. Henüz çalışma yaşında olmayan bu kitlenin bakımı ve yetiştirilme yükü çalışanların üzerinde olacak, bu çalışanların ücretlerinde yapılacak bir kesinti ise yaşam kalitesinin düşmesine neden olacaktı¹².

3-Nüfus Sayımı Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Yapılan Nüfus Sayımları: Nüfusbilim sözlüğüne göre; nüfus sayımları bütün bireylerin nüfus ile ilgili bilgilerinin toplanması, işlenmesi ve yayınlanması olarak tanımlanmıştır¹³. Nüfusbiliminin ortaya çıkması Avrupa’da modern devletlerin kurulması ile aynı dönemde gerçekleşmiştir. Nüfus sayımları günümüzde devlet mekanizmasının en iyi bir şekilde düzenlenmesi için gerekli bilgileri düzenli aralıklarla halktan öğrenmek için yapılmaktadır. Bu amaçla nüfusun bir gündeki miktarı, cinsiyeti, medeni hali, din, yaş ve meslek vs. gibi özellikleri itibarıyla toplamı kayıt altına alınmaya çalışılmaktadır. Bu bilgiler bir nüfus kitlesinin iyi idare edilmesinin için gerekli bilgilerdir. Devlet mekanizmasının en uygun biçimi alması, belediye işlerinin düzenlenmesi, nakliyat ve ulaşım gibi işlerin ihtiyaçlara göre ayarlanması sayımda elde edilen rakamlarla mümkün olmaktadır. Ratip Yüceuluğ’a göre savaş ve iktisadi buhran zamanlarında iâşe teşkilatı, sayımdan elde edilen bilgilerle organize edilmektedir. Ayrıca milli savunma bakımından askeri gücün hesaplanmasında sayımlar önemli görülmektedir¹⁴. Doğum, ölüm, göç gibi rakamlarla anlam kazanan bilgiler demografik bilgi olarak adlandırılmaktadır. Avrupa’da John Graunt 1662 yılında nüfus ile ilgili bir kitap yayımlayarak demografinin modern bir bilim dalı olmasının yolunu açmıştır. Günümüz nüfus sayımlarına benzeyen ilk nüfus sayımı 1840 yılında İngiltere’de Census kanunu ile aile listelerinin kullanılması ile yapılmıştır. Her aile reisi bu listeyi sayım için seçilen günde mevcut aile üyeleri adına doldurmakla yükümlü kılınmıştır. 1846 yılında Belçika’da yapılan sayım ise tüm aile bireyleri isimleri ile kayıt edilmiştir¹⁵. Nüfusa ilişkin bilgileri toplamak amacıyla nüfus sayımları yapılmakta, elde edilen bilgiler nüfus kitlesinin yönetilebilmesi için kullanılmakta, ayrıca nüfusun sayı ve nitelik bakımından gelişmesi de takip edilmektedir¹⁶.

Osmanlı İmparatorluğu 19 yy’a kadar memleket sınırları içinde ne kadar insan yaşadığını nüfus ve arazi tahrirleri ile öğrenmeye çalışmıştı. Modern anlamda nüfus sayımının taşıdığı anlam ve amaç-

lardan farklı bir niteliğe sahip olan arazi tahrirleri, vergi mükelleflerini ve askerlik çağında olan adayları tespit etmekte kullanılmaktaydı. 19yy’a kadar bu şekilde yapılan sayım çalışmaları bu yüzyılda farklı bir nitelik kazanmış, merkezileşme, hükümete yeni durumlar karşısında hazırlıklı olmasını zorunlu kılmış, yönetilenler üzerinde etkin bir yönetim oluşturabilmek için imparatorluğun insan sermayesi ve maddi kaynaklarına ilişkin bilgilerin tazelenmesi ihtiyacını beraberinde getirmişti. Göçmenlerin nerede iskân edileceği, askerlik mükellefiyetine girecek Müslüman erkeklerin sayısının öğrenilmesi ve diğer ekonomik toplumsal ihtiyaçlar için gerekli bilgilerin toplanması amacıyla nüfus sayımları gündeme gelmişti. İmparatorluğun tamamında uygulanmamış olmakla birlikte ilk modern sayım 1831’de yapılmıştı. Sayım yalnızca erkekleri sayacak şekilde planlanmış, Müslüman halkın sayım konusundaki endişelerini gidermek amacıyla din adamları sayımda görevlendirilmiştir. Anadolu ve Rumeli’de toprak yazımı amacı dışında yapılan 1831 sayımında, kurulacak yeni orduya ilişkin vergi kaynaklarının ve askerlik yapacak halkı belirlemek asıl amaçtı¹⁷.

Kemal Karpat’a göre Osmanlı ülkesinde vatandaşların huzurunu ve maddi refahını sağlama çalışmalarının başarılı olması için insan ve maddi kaynaklarla ilgili daha kapsamlı bilgi edinilmesi gerekmektedir. Bu amaçla nüfus kayıtlarının yeniden düzenlenmesi kararlaştırılmıştı. Tanzimat Döneminde nüfus memurları ve mukayyitler eyaletlere ve diğer idari bölgelere gönderilerek doğum, ölüm gibi nüfus hadiseleri kayıt altına alınmaya çalışılmış ve belli aralıklarla toplam nüfusu gösteren listelerin hazırlanması istenmişti. Ayrıca nüfus kayıtları mülkiyetin korunması, mahalli idareler ile ilgili düzenlemelerin yapılması, bazı yabancı devletlerin ülkeye yönelik iddialarını geçersiz kılınması için de önem taşımaktaydı¹⁸.

Nüfus sorunu, 19 yy’da Osmanlı aydınlarının da gündemindeydi. Namık Kemal çeşitli makalelerinde konuya temas etmiş ve aynı yüzyıl içinde yayınlanan coğrafya kitaplarında Anadolu’nun yetersiz nüfusunun yarattığı sorunlar ele alınmıştı¹⁹. 1891 yılında Babâli İstatistik Dairesi kurularak başta sayım işleri ve nüfus kaydı olmak üzere nüfus idaresini ilgilendiren konuları bünyesinde toplamıştı. Bu konulara ilişkin esaslar Nüfus Defterleri Yönetmeliği halinde hazırlanmış ve bu defterlere kaydedilen her kişiye tüm nüfus bilgilerini toplayan bir nüfus tezkeresi verilmiştir²⁰.

Tanzimat ile başlayan modernleşme çalışmalarının arasında nüfus işlerini düzenlemekle görevli teşkilatın oluşturulmaya başladığı

¹² Haydar Kazgan, “Nüfus Artışı ve Amme Hizmetlerinde Fakirleşme”, Yeni Ufuklar, S.107-108, 1961, s.18-19; Türkay, age, s.99.

¹³ Sunday Üner, Nüfusbilim Sözlüğü, Ankara Hacettepe Üniversitesi 1972, s.11 ve 21.

¹⁴ Yüceuluğ, age, s.11.

¹⁵ Yüceuluğ, age, s.13.

¹⁶ Baran Tuncer, Ekonomik Gelişme ve Nüfus, Ankara Hacettepe Üniversitesi Yayınları 1976, s.9; Özer Serper, Türkiye Demografisi, İstanbul Filiz Kitabevi 1978, s.17-18.

¹⁷ Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara Başbakanlık DİE Yayınları 1997, s.10; Kemal Karpat, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, Çeviren: Bahar Tırnakçı İstanbul Timaş Yayınları 2010, s.67.

¹⁸ Karpat, age, s.92-99.

¹⁹ Tevfik Çavdar, “Türkiye’de Nüfus ve Nüfus Sorunu” Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, VI, İstanbul İletişim Yayınları s.1552.

²⁰ Karpat, age, s.102-103.

görülmektedir. 1914 tarihinde Sicil-i Nüfus Kanunu ile nüfusu kayıt altına almak ve genel nüfus yazımı yapma doğrultusunda bir adım atılmıştır. Fakat birinci dünya savaşı nedeniyle çalışmalar yarıda kalmıştı²¹. TBMM'nin açılmasının ardından mevcut nüfusu tespit etme ve kayıt altına alma konusunda bir takım düzenlemeler yapılmış, evlenme, doğum ve ölüm gibi hadiselerin nüfus kütüklerine işlenmesini kolaylaştıran ve bu tür işlemlerden vergi alınmamasını içeren uygulamalar yapılmıştı. Köy Kanunu ve Medeni Kanun ile bu tür çalışmalar yasal çerçeveye alınmıştı²². Yeni Türk devletinin nüfusunun miktarını öğrenmek için hayata geçirdiği bazı düzenlemeler Mustafa Kemal Atatürk tarafından "...nüfus meselesi bir memleketin en önemli ve hayati işlerindedir. İdari, askeri, mali ve iktisadi işlerde memleket nüfusunun gerçek sayısını bilmek ne kadar zorunlu ise her yıl yapılacak araştırma ve istatistiklerle nüfusun artma ve azalma nedenlerinin ortadan kaldırılması için gereken önlemlerin alınmayacağı da açıktır..." şeklinde ifade edilmekteydi²³.

Ülkede yaşayan nüfusun miktarını öğrenmek için yapılan düzenlemelerin yanı sıra mevcut nüfus kayıtlarını nitelik ve nicelik olarak incelemek için kurumsal yenilikler de yapılmıştı. Bunlardan biri 1926'da kurulan Devlet İstatistik Enstitüsü(DİE)'di. DİE, nüfus sayımlarını hazırlamak, nüfus artış oranlarını tespit gibi görevlerle donatılarak, toplumsal ve ekonomik kalkınma planları öncesinde Türkiye'nin kısa ve uzun vadelerin programlarının hazırlanmasında vazgeçilmez bir önem kazanmıştı. DİE 1926'da faaliyetlerine başladıktan sonra Belçikalı bilim adamı Camillie Jaquart başkanlığa getirilmişti²⁴.

İstatistik Umum Müdürlüğü kuruluşunun ardından 1927'de nüfus sayımı ile görevlendirildi. Bu sayımda enstitünün kullandığı soru evrakları uluslararası kriterlere göre belirlenmiş olsa da geçmişin izlerini taşımaya devam etmekteydi. Justin McCarthy kadınların ve küçük çocukların yazılmadığı veya aile erkeğinin ifadesine göre aile fertlerinin tamamının görülmeden yazıldığı ve doğu illerinde yapılan sayımlarda eksikliklerin bulunduğunu iddia etmişti. Fakat daha eski sayımlarda bulunmayan sorular da eklenerek her bir vilayet ve kaza ölçeğinde erkek, kadın nüfusu belirlenmeye çalışılmıştı²⁵. Her ne kadar uluslararası kriterlere göre soru kâğıtları düzenlenerek güncellenmişse de asıl sorun halk arasında sayım konusundaki endişeleri ortadan kaldırmaktı. Bu amaçla okuryazar,

münevver ve muteber kimselerin okuma yazma bilmeyen geniş halk kitlelerini bilgilendirmesi ve aydınlatması istenmişti. Ayrıca köylerde dağıtılmak amacıyla basit bir dille yazılan başbakan imzalı beyannameler hazırlanmış, nüfus sayımından önceki cuma günü, camilerde nüfus sayımının önemi konusunda vaaz hazırlanmış, din görevlilerinin nüfus sayımı ve hazırlıklarına yardımcı olmaları istenmişti²⁶.

Fevzi Çakmak'a göre 1927 nüfus sayımında, nüfusun ne kadar bir kısmının kayıtlı olduğunu öğrenmek amacıyla hazırlanan sorular da vatandaşlara sorulmuştu. Cetvelin on dördüncü maddesinde yer alan "evvelce nüfusa kayıt edilmiş miydi? Edilmişse nerede kayıt edilmiş edilmiştir? Sorusu ile on beşinci maddede yer alan "yanında nüfus tezkeresi veya hüviyet cüzdanı var mıydı?" soruları vatandaşların nüfus kayıtlarına yöneldi²⁷.

1927 nüfus sayımında yazılmamış nüfus nedeniyle ülke nüfusunun olması gereken sayıdan yüzde 7 oranında az çıktığını iddia eden Justin McCarthy, Anadolu'da şartların tam oturmadığı, iletişim ve ulaşım sıkıntılarının belirgin olduğu bu dönemde nüfusun 14.589.149 kişi olduğunu açıklamıştı²⁸.

1930'lı yıllara girerken Avrupa'da yaşanan siyasi gelişmeler Türkiye'nin kendini savunma kabiliyetini ve kendine yeterli bir ekonomiye sahip olması gerektiğini bir kez daha gözler önüne koymuştu. Bu beklentilerin gerçekleşebilmesinin önündeki en büyük engelin yeterli nüfusa sahip olunamaması görülmekteydi. Kemal Arı'ya göre toplum artık coğrafi büyüklükle değil kalabalık bir ve milli sınırlar içerisinde gerçekleşecek ekonomik kalkınma ile övünmeliydi²⁹. Bu amaçla yeterli nüfus miktarına ulaşılabilsen, doğal kaynaklarını işletebileceği ve Türkiye'nin dünyada askeri ve siyasi alanda hatırı sayılır bir ülke olabileceği düşünülmekteydi³⁰.

Nüfusu artırma siyaseti 9-16 Mayıs 1935 tarihleri arasında yapılan CHP Dördüncü Büyük Kurultayında dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından şu şekilde anlatılmıştı: "...en büyük felaket de nüfus ktlığına uğramaktır. Bizim memlekette nüfus durumu bugün muhalif sebepler dolayısıyla layık olduğu ve lazım geldiği derecede değildir. Orta

²¹ Fevzi Çakmak, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nüfusu Kayıt Altına Almaya Yönelik Girişimler", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, VIII/18-19, Bahar-Güz 2009, 90.

²² Çakmak, agm, s.93.

²³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, s.305'den aktaran Çakmak, agm, s.98.

²⁴ Çakmak, agm, s.97-98; Nüfus Umum Müdürlüğü, Ankara Dâhiliye Vekâleti 1935, s.5.

²⁵ Justin McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, Çeviren: Bilge Umar, İstanbul İnkılâp Kitabevi, 1998, s.151.

²⁶ Çakmak, agm, s.104-105. Köylüler için yayınlanan Köy Gazetesi sayım faydalarını anlatmış ve sayımdan sonra yeni bir vergi konulmayacağını

ısrarla anlatmak istemişti. Ertan Ünal, "Cumhuriyet'in İlk Nüfus Sayımı" Tarih ve Toplum, S.214, Ekim 2001, s.27.

²⁷ Çakmak, agm, s.94.

²⁸ McCarthy, age, s.163.

²⁹ Kemal Arı, "Cumhuriyet'in Nüfus Politikası" Toplumsal Tarih, Kasım 2003, S.119, s.29.

³⁰ İbrahim Fazıl Pelin, "Nüfus Siyaseti ve Nüfus Sayımı", Belediyeler Dergisi, Eylül-İlkteşrin 1935, S.4-5, s.3'den aktaran Yaşar Semiz, 1923-1950 döneminde Türkiye'de Nüfusu Artırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu(Bekârlık Vergisi)" Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.27, Bahar 2010, s.431.

*Anadolu'nun nüfusu bu memleketin şark ve garp budutlarının bekeşisidir. Her şeyden evvel nüfusumuzun artması lazımdır...*³¹.

1927'den itibaren artan oranda nüfus artışı sağlamak için yasal düzenlemeler yapılarak mevcut nüfus eksiksiz olarak kayıt altına alınmaya çalışılmış, ayrıca en büyük nüfus kaybına neden olan salgın hastalıklarla mücadele etmek için planlamalar yapılmıştı. Çocuk ve yetişkin ölümlerini azaltmak amacıyla sağlık faaliyetlerini ülke geneline yaygınlaştırmaya çalışılmıştır. Sağlık konusunda bilgilendirici çalışma ve faaliyetler aralıksız yürütülmüş ayrıca çok nüfusa neden ihtiyaç duyulduğu meselesi etrafında hem resmi ağzardan hem de dönemin entelektüelleri vasıtasıyla propagandalar yapılmıştı³².

4-Sayım Doğru Türkiye:1923-1935: 30 Mayıs 1934 tarihinde 2465 sayılı kanun ile 1935 yılında ülke genelinde nüfus sayımı yapılması kararlaştırılmıştı³³. Bu sayım çalışmasının sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesi için binalara numara ve sokaklara isim verilmesi hakkında 1927'de çıkarılan 1003 numaralı Numarataj Kanununun, Umumi Nüfus Sayımı konusunda da kullanılacağı belirtilmişti. Ülke sınırları içinde bulunan tüm nüfusun eksiksiz yazılması için tüm binaların ve ikamet edilen her mekânın tespit edilmesinin önemli olduğunu düşünen Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, sayım öncesinde bir talimatname yayınlayarak belediye teşkilatı olan yerlerde şehir sınırları dâhilindeki sokaklara isim veya numara verilmesi ve insanların ikamet ettiği mekânlara numara konulması istenmişti³⁴. Belediye teşkilatı olmayan yerleşim merkezlerinde şehir sınırları dâhilindeki binalara numara konulması istenmişti, fakat sokaklara isim verilmesi konusunda serbest bırakılmıştı. İlgili talimatnamede bina tabirinden maksadın sadece ev ve apartman veya resmi binalar olmayıp ikamet için tahsis edilmiş veya edilmemiş, içinde insan bulunabilecek ev, apartman, han, resmi daire, dükkân, mağaza, gazino, hamam, camii, mescit, mektep, hastane, baraka, kulübe, ambar, mesken haline getirilmiş vagonlar, istasyon binaları, garaj, ağıl, kom, oba, huğ, ahır, samanlık, arabalık, dispanser, sanatoryum, dam, çiftlik, yazıhane, fabrika, imalathane, köy odası, mağara, kovuk) gibi tüm yapılar olduğu kastedilmekteydi³⁵. Ayrıca belediye teşkilatı olan merkezlerde sokaklara isim verilmesi, isim mevcut ise diğer sokaklara aynı isimden verilmemesi, Türkçe isim kullanılması ve başka dillerden isim

alınmaması ve ilgili talimatnameye göre numaralama işlerinin en geç Şubat 1935 tarihine kadar tamamlanması istenmekteydi³⁶.

Modern dünyada nüfus sayımları, iki şekilde yapılmaktaydı. Bunlar; De facto Sayım(Hazır nüfus) ve De jure Sayım(oturan nüfus). Hazır nüfusa yönelik sayımda; sayım bölgesinde ya da ülkesinde fiilen hazır bulunan her bireyin sayılması amaçlanmaktaydı. Oturan nüfusun esas alındığı sayımda ise sürekli yerleşme olarak sayım bölgesinde oturanlar, sayım anında nerede bulunurlarsa bulunsunlar sürekli yerleşme yerindeymişler gibi sayılmaktaydı³⁷.

Türkiye'de 1927 yılından itibaren yapılan sayımlarda defacto sayım sistemi uygulanmıştı. Türkiye'de de facto nüfus sayımının benimsenmesinde sayım işinin basit olması, kimlerin sayıma kabul edileceğinin daha kolay belirlenebilmesi, memleket dışındaki vatandaşların izlenmesi ve sayıma dâhil edilmesi güçlüğüne bulunmaması, mali bakımdan daha az güçlük getirmesi, milli bir vazife olarak halkın katılımının istenmesi ve bir günde uygulanabilmesi nedeniyle tercih edilmiştir³⁸.

Celal Aybar, Türkiye'nin İkinci Genel Nüfus Sayımı isimli kitabından 1935 yılında yapılan sayım çalışmaları hakkında bilgi vermektedir. Celal Aybar Türkiye'nin bir diğerinden farklı iklimlere sahip olması nedeniyle sayım günü konusunda bazı sıkıntılar yaşadığını açıklamakta, ülkenin bazı bölgelerinde bulunan kasaba köylerin kış aylarında şehirler ile bağlantılarının kesildiği bilindiğinden sayım tarihinin memleketin tüm yörelerinde ulaşım imkânına sahip olan aynı zamanda yarı göçebelerin devamlı ikametgâhlarına döndükleri tarihe göre 20 Birinciteşrin Pazar gününün tercih edildiğini açıklamaktaydı³⁹. İstatistik Umum Müdürlüğü sayımın hangi esaslar çerçevesinde yapılması gerektiği konusunda Başvekâlete başvurarak; kimlerin sayılması gerektiği, sokağa çıkma yasağı ve bir günde tamamlanması, sayım memurluğu vazifesini herkesin kabul etmesi hakkında bilgi vermiştir⁴⁰. Hazırlıklar başlarken ilk aşamada yeni yazı bilen sayım memur gerekli olduğu fark edilmiş ve yeni yazıyı bilenlerin sayısının az olacağı

³¹ CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, Ankara 1935, s.143-144'den aktaran Semiz, age, s.430-431.

³² Propaganda mahiyetinde kullanılan yazılar ve konuşmalar daha sonra bir kitap haline getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Nüfus Meselesi ve Nüfus Sayımı Hakkında Fikirler, Ankara Köyhocası Basımevi 1936.

³³ Sayım günü olarak 18 Birinciteşrin 1935 Cuma günü belirlenmişken, daha sonra 20 Birinciteşrin 1935 Pazara alınmıştır. 1 Haziran 1935 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı(030.18.01.02.55.45.3) ve 07 Haziran 1935 Cumhuriyet Gazetesi.

³⁴ Serper, age, s.21.

³⁵ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1935 Umumi Nüfus Sayımı, Sokaklara İsim veya Numara Konulması Hakkında Talimatname, İstanbul Devlet Matbaası 1934, s.1; 17 Mayıs 1934 Cumhuriyet.

³⁶ 1935 Umumi Nüfus Sayımı..., age, s.5-11.

³⁷ Üner, age, s.21-22.

³⁸ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ankara Başbakanlık DİE Matbaası 1973, s. 49-50.

³⁹ Celal Aybar, Türkiye İkinci Genel Nüfus Sayımı(1935) Beynelmille İstatistik Enstitüsünün 1936 Atina İçtimana Arz Edilen Fransızca Tebliğin Tercümesidir. Ankara Başvekâlet Matbaası 1937, s.4.

⁴⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA)030.10.26.148.3, 17 Nisan 1935.

tahmin edildiğinden bu vazifeyi yapmak için tüm memurların zorunlu olarak görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır⁴¹. Bu zorunlu görevlendirmeyi kabul etmeyenlerin cezalandırılması yoluna gidileceği ifade edilmiş ve⁴² sayım memurlarının mümkün olduğu kadar oturdukları yörede görevlendirilmesi istenmiştir. 1 Eylül 1935 tarihinden önce Vali, Kaymakam ve Nahiye Müdürleri'nin içinde en fazla 200 nüfus bulunan binalardan oluşan sayım mıntıkları belirlemeleri ve her mıntıkaya bir sayım memuru, her dört mıntıkaya da bir kontrol memuru tayin etmesi kararlaştırılmış, Ankara, İstanbul ve İzmir gibi nüfusu kalabalık olan yerlerde (75) nüfusun bir mıntıka olarak kabul edilmesi tavsiye edilmişti.

1927 sayımında memleketin şartları hakkında yeterli derecede bilgi toplanmış olmakla beraber geçen süre içinde yaşanan gelişmeler dikkate alarak 12 kazada 300 bin nüfus üzerinde tecrübe sayım yapılması her mıntıkanın tedarik edebileceği sayım memuru adedi, bir sayım memurunun bir günde yazabileceği nüfus miktarının tespit edilmesi ve memurlara yönelik hazırlanan talimatnameler ile sual varakalarının ne kadar iyi anlaşıldığı öğrenilmeye çalışılmıştı⁴³.

Sayım hazırlıkları sürerken devamlı bir ikametgâhı olmayan göçebelerin sayımının nasıl yapılacağı sorunu gündeme gelmiş ve 1927 sayımında olduğu gibi göçebelerin sayım gününde nerede buldukları valilikler tarafından takip edilerek tahmin suretiyle belirlenmesi kararlaştırılmıştı⁴⁴.

Sayım öncesinde hükümet sayım ve kontrol memurlarına çalışmalarını hakkında bir talimatname yayınlayarak dikkat edilmesi gereken bazı durumlar belirlenmişti. Yeni yazı ile okuma yazma bilen sayım memurlarının sayısının yeterli olmaması durumunda öğretmen ve öğrencilerin sayımda kullanılabilmesi amacıyla okulların tatil edilebileceği belirtilmişti⁴⁵. Sayım Memurları Talimatnamesinde nüfus sayımının amacının memleket sınırları içinde bulunan nüfusu bir gün içinde eksiksiz saymak olduğu için bir insanın oturabileceği her yerde bulunulması ve mevcut nüfusun sayım def-

terlerine eksiksiz bir şekilde yazılması istenmekteydi⁴⁶. Her mevkiide sayım gününden bir hafta veya en az üç gün önce vali, kaymakam ve nahiye müdürleri sayım memurlarına “Nüfus Sayım Defteri, Sayım Mıntıkası Binalar Cetveli ve Sayım ve Kontrol Memurlarına Mahsus Talimatname” teslim edilerek kendi mıntıklarını kontrol etmeleri ve bu esnada numaralanmamış ve içinde insan bulunan mekânlara tesadüf olduğunda hemen numara verilmesi ve binalar cetveline eklenmesi tavsiye edilmişti. 20 Teşrinievvel 1935 Pazar günü yapılacak olan sayımlarda memurların saat sekizde çalışmaya başlaması ve en kısa zamanda kendi mıntıkasının sayım işlemini tamamlaması istenmekteydi. Bir sayım memuru yeterli miktarda mürekkepli ve renkli kurşun kalem ile çalışmaya başlamalı ve yazım işlemi sırasında her şahsı bizzat göreyerek soru sormalı, cevapları kaydetmeli ancak küçük çocuklar, hastalar gibi sayım memurunun yanına çıkamayacak diğer kimseler hakkında aile reisinden veya diğer aile mensuplarından bilgi alınmalıydı⁴⁷.

Sayımda en çok kafa karışıklığına neden olan ve bu nedenle sık sık açıklama yapılan konu mevcut nüfusun yanı sıra gayri mevcut nüfusun da kaydedilip edilmeyeceği konusuydu. Sayım memurları, sadece buldukları mekânda hazır bulunan kişileri yazmaları konusunda uyarılmışlardı. Bu nedenle otellere, hanlara ve evlere bir gün için olsa da misafir olarak gelmiş olan yolcular ve yabancıların da sayım defterlerine yazılmaları bildirilmişti⁴⁸.

5-20 İkteşrin 1935 Sayımı, Ne bir Eksik Ne bir Fazla: Nüfus sayımının sonuçlarından memleketin iktisadi ve sosyal kalkınması için gerekli malumatın elde edilmesi beklendiğinden nüfus sayımının hatasız ve problemsiz yapılmasına büyük önem verilmekteydi. Özellikle sayım memurlarının amiri konumunda bulunan vali, kaymakam ve nahiye müdürlerine sayım faaliyeti sırasında takip etmeleri gereken bir takım vazifeler verilmişti. Bu amaçla hazırlanan talimatnamede amirlerin, nüfus sayımı konusunda halkın zihninde oluşan yanlış düşüncelerin ortadan kaldırılması için çeşitli mekân ve suretlerde propaganda yapması istenirken, sayımda

⁴¹Nüfus sayımlarında görevli memurlardan sadece uzak köy ve muhitlerde vazifelenenlerin yol giderleri karşılanmaya çalışılmış, ancak bu amaçla ayrılan paraların yeterli olmaması nedeniyle birçok yerlerde sayım ve kontrol memurlarının mahallinden temini zorunlu hale gelmiştir. Raptip Yüceuluğ'a göre; okuma-yazma bilenlerin az olduğu yerlerde birçok kalitesi düşük kimseler sayım memuru olarak kullanılmıştır. Bunların bazılarının sayımın nasıl yapılacağı, sayımda sorulan soruların nasıl cevaplandırılacağı hakkında kendilerine gönderilen yönetmelikleri okuyup anlayabilecek durumda olmadıkları için sayımda önemli hataların yapıldığı ifade edilmektedir. Yüceuluğ, age, s.20.

⁴² 28 Mayıs 1935 Cumhuriyet. Bazı illerde sayım günü kendilerine verilen vazifeyi kabul etmek istemeyen memurların izin almaya çalışması üzerine, başbakanlıktan bütün resmi dairelere bir yazı gönderilerek bu tür durumlara fırsat verilmemesi konusunda uyarılmıştır. 5 İkteşrin 1935 Ulus.

⁴³ Aybar, age, s.4; 26 Temmuz 1935 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde İstatistik Umum Müdürü Celal Aybar'ın tecrübe sayımları için doğu vilayetlerine gideceğini yazmaktadır.

⁴⁴ Yüceuluğ, age, s.19

⁴⁵ Çakmak, agm, s.109; 1927 sayımında da lise öğrencilerinden yararlanılmıştı. Kendisi de 1927 sayımında öğrenci olarak görevli olan yazar Nadir Nadi, halkın sayım konusunda endişeli olduğunu anlatmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ünal, agm, s.27.

⁴⁶ 1927 sayımında ülke nüfusunun 13.660.275 olduğu ortaya çıkmasına karşın nüfus kütüklerinde 14.154.751 kişinin kayıtlı olduğu fark edilmişti. Sayım çalışmaları sonucunda daha az nüfusun sayılmasının sebebi olarak göçebelerin takip edilememesi ve dağınık ve uzak yerleşimlere ulaşılabilmesinin İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından açıklanmaktaydı. BCA:030.10.124.885.14, 12 Ağustos 1933.

⁴⁷ Sayım Memurlarına Mahsus Talimatname, s.5-7.

⁴⁸ Sayım Memurlarına Mahsus Talimatname, s.8.

görevli memurların da vazifeleri konusunda eğitilmeleri ve yaptıkları işin önemini kavramış olmaları beklenmekteydi. Nüfus sayımının yeni vergiler ve bazı mükellefiyetler için yapıldığına dair halk arasında rivayetlerin olduğu düşünülerek bu olumsuz havanın dağıtılması ve sayım işlerinin sadece nüfus miktarını öğrenmek için yapılan faaliyetten ibaret olduğunun belirtilmesi idarecilerden istenmekteydi⁴⁹. Yanlış anlamaları ortadan kaldırmak ve sayım konusunda halkı bilgilendirmek için memleket genelinde sistemli bir propaganda faaliyetine girilmişti. Birçok şehirde konferanslar düzenlenmiş, Ankara ve İstanbul radyolarında konuşmalar yapılmış, sinema reklamları hazırlanmış ve öğrenciler için sohbetli toplantılar tertip edilmişti. Ayrıca tüm nakil vasıtalarına konulan ve memleketin en ücra köşelerine kadar ulaştırılan el, duvar ve salon afişleri ile halka sayımın faydaları anlatılmak istenmişti. Ayrıca istatistik umum müdürlüğünün numarataj ve sayım hazırlıklarının kontrolü için görevlendirdiği memurlar memleketin çeşitli yerlerinde sayım ve sayım memurlarının vazifeleri hakkında konferanslar vermişlerdir⁵⁰. Bu kapsamda İstatistik Umum Müdürü Celal Aybar, danışman olarak İsviçre'den davet edilen Carl Brusche ile çeşitli şehirlerde konferanslar vermişler ve sayım hazırlıklarını denetlemişlerdi⁵¹.

Ülke içinde herhangi bir lisan ile yayın yapan tüm gazete ve dergilerin, İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından kendilerine verilecek sayım konusunda halkı bilgilendirmeyi amaçlayan her türlü yazıları günü gününe yayınlaması istenmişti. Vali, kaymakam ve nahiye müdürlerinin de İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan ve vilayet, kazalara gönderilen her türlü afiş veya ilanları resmi daireler, tramvay, vapur ve şimendifer idareleri, otobüs servisleri, okullar, bankalar, sinema ve tiyatrolar, eczane, gazino, pastane, lokanta ve buna benzer mekânlar, ticarethaneler ve halkın en çok gözüne çarpmak bir yere asmakla ve sayım gününe kadar muhafaza etmekle yükümlü kılınmışlardı⁵². Ayrıca CHP il teşkilatları da nüfus sayımı öncesinde çalışmalara ve propaganda faaliyetlerine destek olmaları konusunda bilgilendirilmiştir⁵³.

Nüfus sayımı konusunda öğrencilerin dikkatini çekmek amacıyla Kültür Bakanlığı sayım gününden önce okullarda konferanslar verilmesini kararlaştırmış, ayrıca 20 İkteşrin 1935 Pazar gününden önce ilköğretim, orta ve liselerde nüfusun ve nüfus sayımının önemi hakkında yurt bilgisi, sosyoloji ve coğrafya öğretmenlerinin derslerde bu mesele çerçevesinde öğrencilere bilgi vermeleri istenmiş ayrıca bir memleketin ekonomi, iç güvenlik ve savunma işlerinde nüfusun ne kadar önemli olduğuna ve “bir ulusun amaçlarına ve ülkelerine doğru ilerlerken adam unsurundan nasıl faydalanacağına dair” konuşmalar yapılması kararlaştırılmıştı⁵⁴.

Nüfus sayımının yegâne amacının Türkiye’de yaşayan vatandaşların sayısı ve özellikleri konusunda bilgi toplamak olduğu hükümet yetkilileri tarafından sık sık açıklanmakta ve bu amaca ulaşılması ve beklentilerin eksiksiz olarak karşılanması için halkın sayım çalışmalarına destek vermesi istenmekteydi. Sayım faaliyetlerinin bir günde ve belli bir disiplin altında yapılması yeni Türk devletinin özgüvenini artıracak ve topluma nüfuz ettiğini gösterecekti. İstatistik Umum Müdürlüğünün hazırladığı Umumi Nüfus Sayımı Talimatnamesinde de belirtilen bu uyarılar, sayım tarihine kadar günlük gazetelerde yayınlanmıştı. Daha kolay anlaşılması için kısaltılan ve basit cümleler halinde anlatılmaya çalışılan uyarılar sayım sırasında vatandaşlardan beklenen vazifeleri göstermekteydi. Bu uyarılardan bazıları şunlardır; “Ne bir eksik ne bir fazla, devlet yurttaşlarının sayısını bilmek istiyor”⁵⁵, “Geçmişte ve gelecekte bütün ulusal ve sosyal işlerin temeli nüfustur. Nüfus siyasası da ancak nüfusu tanımakla kurulabilir, 20 İkteşrin Pazar sayımı bize bu siyasanın yolunu gösterecektir”⁵⁶, “Türk ulusunun dirim hareketlerini hiç su götürmez sayılarla gösterecek bir belge olan nüfus sayımına her Türk’ün canla başla tam bir doğrulukla yardım etmesi, kendi sağlığının izlerini görüp anlaması demektir.”⁵⁷, “Aded kuvvet demektir. 20 ilkteşrin Pazar günü yapılacak olan genel nüfus sayımı Türk ulusunun kuvvetini gösterecektir”⁵⁸, “Yerli yabancı herkes o gün bulunduğu yerde kendisini yazdıracaktır”⁵⁹, “Her Türk bu sene içinde yapılacak sayımdan kaçmak değil ona elinden geldiği kadar yardım etmeyi kendine büyük bir vatan

⁴⁹ Halkın nüfus sayımı ve nüfus kütüklerinden kaynaklanan endişeleri birçok şehirde saklı nüfusların çoğalmasına neden olmaktadır. Örneğin Antep’te vatandaşların 34.728 ölümü gizledikleri ve 19.164 saklı evlenme tespit edilmişti. 1 Aralık 1934 Cumhuriyet. Aynı yıl içinde saklı ve gizli nüfusları belirlemek için 2576 sayılı ve 5 Temmuz 1934 tarihli “Gizli Nüfusların Yazımı Hakkında Kanun” çıkarılarak belediye ve muhtarlıklar üzerinden vatandaşlara duyuru yapılmış ve doğum, ölüm ve boşanma gibi nüfus olaylarının kayıt altına alınması amaçlanmıştır. Adnan Güriz, Türkiye’de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni, Ankara Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları 1975, s.165.

⁵⁰ Aybar, age, s.7.

⁵¹ İstatistik Umum Müdürlüğü şeflerinden Faik Sinop’a, Şevket Erzurum’a, Mehmet Ali Erzincan, Gümüşhane ve Trabzon’a, Nefi Maraş, Urfa ve Antep’e, Nuri Turgut Bursa ve Menemen’e giderek sayım hazırlıklarını denetlemekle görevlendirilmişlerdir. 4 İkteşrin 1935 Ulus.

⁵² Çakmak, agm, s.110

⁵³ Bu konuda bazı vilayetlerde yapılan çalışmalara örnek olarak Trabzon CHP İl Başkanlığının gönderdiği yazıda yerel gazetelere verilen sayım için yapılan propaganda faaliyetleri anlatılmaktadır. BCA:490.01.17.88.5, 4 Teşrinievvel 1935.

⁵⁴ Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Nüfus Sayımı Konusu Çerçevesinde Okullarda Verilecek Konferanslar ve Dersler, İstanbul 1935, s.1-2. Sayımdan iki yıl önce ilk ve orta dereceli okullarda Kıraat derslerinde vergi vermenin ve nüfusa kaydolmanın içtimai ve ahlaki bir vazife olduğuna dair manzum ve mensur okuma parçaları okutulması için Maarif Vekâleti tarafından Başvekâlete teklifte bulunulmuştur. BCA:030.10.142.17.4, 4 Mart 1933.

⁵⁵ 8 İkteşrin 1935 Ulus

⁵⁶ 10 İkteşrin 1935 Ulus

⁵⁷ 9 İkteşrin 1935 Ulus

⁵⁸ 6 Eylül 1935 Cumhuriyet

⁵⁹ 1 İkteşrin 1935 Ulus

borcu bilmeli, hükümet köylere varıncaya kadar her türlü vasıta ile propaganda yapmalıdır”⁶⁰, “Bugünün küçükleri yarının büyükleridir. Sayımda en küçük çocukları bile yazdırmayı unutmayınız”⁶¹, “Doktora, ebeye, ilaca ihtiyacınız olursa hemen zabıta memurlarına ve bekçilere haber veriniz. İhtiyacınız derhal temin edilecektir. Hükümet tertibat almıştır”⁶², “Sayımın bittiği haber verilinceye kadar evden çıkmak yasaktır. Çıkanlar için hapis ve para cezası vardır”⁶³, “Doğru cevap verelim, sayımın ne süel ne finansal ne de özel bir noktası vardır. Doğru söyleyenler bu yüzden zarara uğramayacaklardır. Doğru söylemeyenler ancak devlete çok büyük kötülük etmiş olurlar”⁶⁴, “Sayım günü bulunduğunuz yere sayım memuru gelmeyecek olursa veya sehven yazılmayacak olursanız hemen hükümete haber yollayınız”⁶⁵. “Sayımın bütün yurda bir günde başarılması sosyal birlik ve çalışmanın en güzel belgesi olacaktır. Bu büyük günde devletin buyruklarına hepimiz uymalıyız”⁶⁶. En yalın ifadelerini bu şekilde bulan ve sayım gününe kadar gazetelerde yer bulan uyarıcı ilanlar ile sayımın önemi konusunda vatandaşların dikkatini çekmek amaçlanmaktaydı. Eski zamanlarda yapılan sayımların mükellefiyetler getirmesine karşın cumhuriyet hükümetlerinin böyle bir amacı olmadığı vurgulanarak ve elde edilen bilgilerin sadece memleket savunmasında ve kalkınmasında kullanılacağı hatırlatılmıştı.

Sayım günü, sayım ve kontrol memurları ile özel izin belgesine sahip olarak sokağa çıkmasına izin verilenler dışında hiçbir kimsenin sayımın sonuna kadar şehir, kasaba ve köylerde evlerinden dışarıya adım atmalarına izin verilmeyeceği talimatname ile açıklanmıştı. Sayımın sona erdiğini halka bildirmek için her şehirde top atılması kararlaştırılmış, ancak büyük şehirlerde bir semtin veya birkaç mıntıkanın sayımı herhangi bir sebeple diğerlerine göre çok gecikmesi halinde o semtin diğer mıntıkalarla irtibatının sayım çalışmaları tamamlanana kadar güvenlik güçleri tarafından kesilmesi diğer mahallelerin serbest bırakılabileceği ifade edilmiştir⁶⁷.

Sayım memurlarının tayin edildiği mıntıkanın binalar cetveline dâhil olduğu halde nüfusunu kaydetmeyecekleri bina ve ikametgâhlar şu şekilde belirlenmiştir: Asker ve jandarma kışlaları ve karakolları, askeri mülki ve hususi hastaneler, askeri, mülki, hususi yatı mektepleri, askeri, mülki hapishaneler ve tevkifhaneler, yabancılı devletlerin sefarethaneleri ve maslahatgüzarlıkları. Konso-

loshaneler bu kapsama alınmamış ve sayım memurlarının tarafından ziyaret edilmeleri ve sayım işlemine tabi oldukları açıklanmıştır⁶⁸.

Sayım sırasında memurların kullanacakları soru kâğıtları Beynelmille İstatistik Enstitüsünün belirlediği asgari sorulardan ve 1927 sayımında kullanılan sorulardan çok farklı olarak hazırlanmamış sadece Türkiye'nin özel durumuna ilişkin bazı eklemeler yapılmıştı. 1927 sayımında kullanılan sorular daha çok sosyal niteliklere ilişkin sorulardı. Savaştan yeni çıktığı, geniş topraklar kaybedildiği ve zor mücadeleler sonucunda cumhuriyet kurulduğu için daha çok halkın sosyo-politik özellikleri öğrenilmeye gayret edilmişti. Meslek farklılığı çok genel çerçeveden öğrenilmek istenmiş, 1927 sayımında bulunan “daimi ikametgâh” sorusu çıkarılarak “ikinci bir dil ve yeni harflerle yazmak bilir mi” soruları eklenmiş ve “okuma bilir mi” sorusu “yeni harflerle okuma bilir mi” şekline dönüştürülmüştü⁶⁹. Hazırlanan soru kâğıtlarının halk tarafından değil de memurlar tarafından doldurulması istenmiş ve böylece cevaplarda yeknesaklık hedeflenmişti⁷⁰. İstatistik Umum Müdürü Celal Aybar, 1935 nüfus sayımının önceki sayımlardan farkını ve getireceği yenilikleri gazetelere şu şekilde açıklamıştır; “...geçen nüfus sayımında her mevkide mevcut olan nüfusla birlikte o mevkii halkında olup da muvakkaten bulunmayanlar da kaydedilmiş...” olmasına karşın bu sayımda farklı bir yöntem izlendiği belirtilmiş ve “...daha basit bir esas kabul edilmiş yani bulunmayan nüfus kaydedilmemiş ve münhasıran her mevkide o gün şahsan hazır bulunanların kaydedilmeler esası konulmuştur.” Bir önceki sayımda uygulanan ve her kazanın köylerinin nüfuslarının ayrıca belirtilmemesinin bazı sıkıntılara neden olduğunu ifade eden Celal Aybar, “...her köyün nüfusu teker teker neşredilecektir. Bu malumatın iskân, idari teşkilat, kültür, sıhhat ve emniyet işleri için çok faydalı olacağı...” beklemektedir. Celal Aybar’a göre “...sayımlarda en mühim malumat adetten sonra yaş inkısamıdır. Geçen sayımın neticeleri mahdud yaş gruplarına göre ayrılmıştı. Bu gruplar bize okuma çağında olup da okuma bilmeyenlerin adedini göstermiyordu. Bu defa yaş inkısamı hem tek yaş üzerine hem de grup üzerine yapılacak ve bu malumat tahsil derecesiyle karşılıklı olarak tespit edilecektir”⁷¹. Bu suretle her yaşta kaç kişinin okuma yazma bildiği, kaç kişinin bilmediğini sarahatle tespit...” edilebileceğini açıklayan Celal Aybar, 1927 sayımında yaş sınıflanmasının medeni duruma göre tasnif edilmediğini bu nedenle 1927’den itibaren her yaştaki insanların ne kadar evli olduğunun bilinmediğini ancak yeni sayımda yaşlar ile medeni halin

⁶⁰ 11 Haziran 1935 Zaman

⁶¹ 4 İkteşrin 1935 Ulus

⁶² 14 İkteşrin 1935 Ulus

⁶³ 15 İkteşrin 1935 Ulus

⁶⁴ 17 İkteşrin 1935 Ulus

⁶⁵ 18 İkteşrin 1935 Ulus

⁶⁶ 27 Eylül 1935 Cumhuriyet

⁶⁷ 11 Nisan 1935 Zaman

⁶⁸ Sayım Memurlarına Mahsus Talimatname, s.13.

⁶⁹ Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50.Yılı, s.51.

⁷⁰ Aybar, age, s.8-9.

⁷¹ 1935 nüfus sayımında sadece yeni harflerle okuma-yazma bilenler okur-yazar sayılmış, eski harflerle okuyup yazanlar ise okur-yazar sayılmamıştır. Yüceuluğ, age, s.58.

birlikte tasnif edileceği için her yaştaki kaç kişinin bekâr evli veya dul olduğunun ortaya çıkacağını açıklamıştı. Bir yaşından küçük çocukların yaşını ay olarak tasnif ederek Türk halkının doğurganlığı hakkında bir görüş elde edileceği ayrıca 1927 sayımında vatandaşlardan görünür sakatlığı olanlar açık olarak yazılmadığı ancak 1935 sayımında iki uzuv da bulunan körlük, topallık, çolaklık gibi sakatlıkların ve bu bilgilerin yaşları üzerine mukayesesinin yapılabileceği düşünen Aybar'a göre sayımda nüfusun mesleği sadece ticari, zirai olmak üzere çok sınırlı olarak tasnif edilmesinden vazgeçilerek ülkenin gelişen ekonomik yapısına da paralel olarak Türkiye'nin iktisadi bünyesini daha iyi yorumlayacak şekilde bir meslek tasnifi yapılmak istenmişti⁷². İlk sayımda bulunmayan sanayi ve küçük sanatlar, ulaştırma, genel ve idare hizmetleri, ev ekonomisi vs. 1935 sayımının sonucunda tablolar halinde düzenlenmişti. Ülkede başlayan sanayi faaliyetleri de nüfus sayımı tablolarına yansımış, küçük sanatlar kategorisinde çeşitli alt kategoriler(maden ocakları, taş, toprak, inşaat, bina, mobilya, ağaç işleri, demir, makine, kimya, dokuma, kâğıt vs.) kategori belirtilerek nüfusun ekonomik karakterini ortaya çıkarmak amaçlanmış ve esas meslek, son haftada tutulan meslek gibi sorular ile nüfusun iktisadi faaliyet kollarına dağılışı, çalışma şekli ve işsizlik gibi konularda bilgi alınmak istenmişti⁷³.

Nüfus sayımı memleketin her yerinde 20 Teşrinievvel 1935 Pazar günü sabah saat sekizde başlamıştır. Sayım memurlarının çalışmalarını kontrol ve denetleme vazifesine sahip olan vali, kaymakam ve nahiye müdürleri de sayım işinin ne vaziyette olduğunu kontrol etmeleri için memurlarla çalışmaya başlamışlardı. Sayım memurlarının mıntıklarındaki evlerde hazır bulunan vatandaşlara bizzat sorarak sayım defterine yazacakları bilgiler şunlardır;

Coğrafi Sorular:

- Sayım günü bulunduğu vilayetin ismi
- Sayım günü bulunduğu kazanın ismi
- Sayım günü bulunduğu nahiyenin ismi
- Sayım günü bulunduğu köyün ismi
- Sayım günü bulunduğu binanın numarası

Demografik Sorular:

- Oturduğu binanın cinsi
- Hangi devletin tebaası
- Hangi dinde bulunduğu

- Ana lisanı(yani aile içinde konuştuğu lisan)
- Ana lisanından başka konuşabildiği lisan
- Nerede oturduğu
- Görünür vücut sakatlığı varsa ne olduğu
- Kadın veya erkek olduğu
- Kaç yaşında bulunduğu
- Bekâr mı evli mi, dul mu veya boşanmış mı olduğu
- Yeni harflerle okumak bilip bilmediği
- Yeni harflerle yazmak bilip bilmediği

Ekonomik Sorular

- Muayyen bir meslek veya vazife veya sanatı varsa ne olduğu
- Muayyen bir meslek veya sanatı yoksa ne ile geçindiği, soruları sorulmuştu⁷⁴.

Sayım memurlarının ziyaret edecekleri binalarda sakin olmayıp da hayatını köprü altı, ağaç kovuğu, camii avlusu gibi açık yerlerde veya nakil araçlarında veya yollar üzerinde geçiren kimseler varsa bunların da sayıma dâhil edilmeleri gerekli görülmüştü. Sayım memurlarının talimatname hükümleri çerçevesinde soracakları sorulara hiç cevap vermeyen, kasten yanlış veya eksik cevap verenlere bu hareketlerinin kanunen 5-25 TL para cezasını gerektirdiği ayrıca bu gibi şahısların isimlerinin ve adreslerinin vali, kaymakam veya nahiye müdürlerine bildirmeleri istenmişti⁷⁵.

Sayım günü öncesinde yola çıkmış olan ve sayım gününü nakil vasıtalarında geçirecek olan vatandaşların sayılmaları konusunda ortaya çıkan tereddütleri gidermek amacıyla Nüfus Sayımı Talimatnamesinde açıklama yapılmıştı. Sayım günü tren, vapur gemi gibi vasıtalarda bulunacak vatandaşların sayılmaları için bir düzenleme hazırlanmıştı. İlgili talimatname devlet demiryolları bünyesinde işletilen saha ve hatlardan geçen trenlerdeki yolcular konusunda şu şekilde hareket edilmesi tavsiye edilmekteydi. Sayım işi devam ettiği sürece sayım konusunda vazifeli olanlardan başka hiçbir kimsenin sokağa çıkmaması, sayım saatinden önce sefere konmuş olan katarlar hariç olmak üzere bütün nakil vasıtalarının sayım bitene kadar işlememesi kararlaştırılmıştı. Sayım saati başlamadan evvel sefere konmuş olan ekspres, yolcu ve çeşitli katarlarla yolcu katarı mahiyetinde olan otoray servislerinin son varış istasyonuna gelinceye kadar yollarına devam etmeleri, son istasyona ulaştıklarında ise o mevkideki sayım işi bitmemişse tren yolcularının sayımı tamamlanıncaya kadar istasyonun sınırları içinde

⁷² "Bu Nüfus Sayımının Bize Öğreteceği Yenilikler Nelerdir?" 12 İktisadın 1935 Ulus.

⁷³ Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50.Yılı, s.56.

⁷⁴ 1935 Genel Nüfus Sayımı Talimatnamesi, s.29.

⁷⁵ Sayım Memurlarına Mahsus Talimatname, s.14.

beklemeleri gerekli görülmüştü. Sayım saati başlamadan evvel hareket eden katarlarda bulunan yolcu ve personelin sayımı saat 8 den sonraki ilk varış istasyonunda trene binecek olan sayım memurları tarafından yapılacaktı. Katar hareket halinde iken sayım yapılacak ve sonra bunların sayıldığına dair sayım memurlar tarafından birer sayım vesikası verilecekti⁷⁶.

İstanbul Deniz Ticaret Müdürlüğü sayım günü limanda bulunan gemilerin personelinin nasıl sayılacağı konusunda bir 25 Eylül 1935 tarihinde bir açıklama yapmıştı. Sayım günü limanlara uğrayan ve o limanda en az iki saat bekleyecek olan düzenli yolcu ve yük gemilerindeki nüfusun gemi personeli tarafından yazılması ve yazım defterinin ilk limanda liman reislerine teslim edilmesi istenmişti. Sayım günü sabah sekizde limanda bulunacak ve iki saatten fazla limanda bekleyecek olan her çeşit yelkenli ve motorlu tüm yabancı gemilerin de buldukları ve geldikleri yerlerde sayılmaları istenmekte, ayrıca sayım günü denizde veya ecnebi bir limanda bulunup da saat 10'a kadar o limandan kalkmaya mecbur oldukları takdirde sabahın tam sekizinde mevcut bütün gemi adamları ile yolcuları ellerindeki sayım defterlerine yazmağa başlamaları kararlaştırılmıştır⁷⁷.

Nüfus sayımı faaliyetinin başarılı olabilmesi, eksiksiz olarak tamamlanması istenen ve doğru nüfus rakamları için hayati kıymete sahip olan insanların ikamet ettikleri mekânların numaralanması uygulamasıydı. Fakat bunu daimi göçebelere uygulamanın imkânı bulunmamaktaydı. Doğu ve güneydoğu vilayetlerinde bulunan göçebelere nasıl sayılması konusunda Nüfus Sayımı Talimatnamesinde açıklama bulunmaktaydı. Bu açıklamaya göre; daimi göçebe hayatı yaşayanların vasıfları ve özellikleri kaydedilmek suretiyle yazılmaması sadece kadın ve erkek olmak üzere sayılarının tespit olunması yeterli görülmüştü⁷⁸.

	1927	1935	Yüzde
Kadın	7.084.391	8.221.248	50.88
Erkek	6.563.879	7.936.770	49.12
TOPLAM	13.648.270	16.158.018	100

1935 Genel Nüfus Sayımı Talimatnamesinde İstanbul'da valilik tarafından alınacak tedbirler de bulunmaktaydı. Vali Muhtittin Üstündağ tarafından İstanbul'un kaymakamlarına gönderilen yazıda sayım günü her yer kapalı olacağından halkın yiyecek-içecek vs. ihtiyaçlarının bir önceden tedarik edilmesi için 19 Teşrinievvel 1935 cumartesi günü akşamı tüm mağaza ve dükkânların gece 23'e kadar açık kalmaları ve ekmek fırınlarının cumartesi günü fazla ekmek çıkarılmaları için bilgilendirilmeleri istenmişti. Ülke genelinde sayım günü her kazada hükümet ve belediye doktorları,

⁷⁶ 1935 Genel Nüfus Sayımı Talimatnamesi, s.58-59.

⁷⁷ 1935 Genel Nüfus Sayımı Talimatnamesi, s.63-64.

⁷⁸ 1935 Genel Nüfus Sayımı Talimatnamesi, s.33.

ebe ve küçük sıhhat memurlarının vazifeleri başında bulunacakları ve herhangi bir ihtiyaç halinde dışarıya çıkarken kollarında Kıızılay bandı ile göreve gidebileceklerdi. Her ilçede sayım günü öncesinde nöbetçi bulunan eczanenin sayım günü de nöbetçi olması kararlaştırılmış ve sayım günü cenaze kaldırılmaması istenmişti⁷⁹.

Sayım günü herhangi bir sebeple defterlere ismi girmeyen bir şahsın hükümete müracaat etmesinin gerekli olduğu halka ilan edilmiş ve sayımdan hariç kalmaması için mutlaka nüfus defterlerine kayıt olması istenmişti. Sayım düzeninden sorumlu olan vali, kaymakam ve nahiye müdürlerinin defterlerin toplanmasını temin etmesi, köylerdeki defterlerin toplanması ve merkeze ulaştırılmasından muhtarların sorumlu olması kararlaştırılmıştı. Sayım defterlerinin toplanmasının ardından vali ve kaymakamların bu defterleri süratle gözden geçirmeleri kaza ve vilayet merkezlerine ait nüfusun toplamını bir başlık altında, nahiye ve köyleri ilişkin nüfusun toplamını da ayrı bir başlık altında toplayarak telgraf ile Ankara Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğüne bildirmeleri istenmişti. Ayrıca telgrafların bir sureti posta ile gönderilmeliydi. Ankara'ya ulaşan sayım defterleri powers makineleri ile çalışan 175 memur tarafından değerlendirilmişti. Sayıma katılan memur ve kontrol memurlarının sayısı 123.045 kişi idi. 1927 sayımda yararlanan memurların sayısı ise 52.276 idi. Ayrıntılı ve kesin sonuçların bir buçuk yıl içinde alınması beklenmekteydi⁸⁰.

6-1935 Sayımının Sonuçları: İstatistik Genel Direktörlüğüne gelen haberlere göre sayım faaliyetlerini ülke genelinde ilk bitiren şehir Balıkesir'in Balya ilçesi olmuştu. İkinci Ankara'nın Ayaş ilçesi, üçüncü ise Diyarbakır'ın Kulp ilçesi olarak açıklanmıştı. Bu haberlerden sora kısa aralıklarla diğer ilçe ve illerden sayımın sonuçlandığına dair haberler gelmiş, İzmir'deki sayımın saat

14.30'da tamamlandığına dair telefon ile bilgi alınmıştı. Göçebelere sayımı konusunda alınan tedbirlere göre vilayetler kendi sınırları içindeki göçebe nüfusun hareketini adım adım takip ederek sayım günü nerede bulunacaklarını belirlemişler, kendi sınırında çıkmış ise komşu ilçeye haber vermişlerdi. Ankara merkez ilçesinin nüfusu geçici rakamlara göre 123 bine ulaşmıştı. Ulus Gazetesi bu sonucu "...bol nüfuslu şen, kalabalık bir Anadolu yaratmak savaşının ilk zaferi..." olarak değerlendirmişti. Nüfus sayımı İstanbul'da da tam bir düzen içinde tamamlanmıştı. İstanbul sayımında yedekleri ile beraber 15 bin memur görevlendirilmişti. Şehir nüfusunun çokluğu düşünülerek her birinde 20-25 ev olmak üzere 9500 muntıkaya ayrılmıştı. Sayım sonucunda İstanbul'un nüfusu kesin olmayan rakamlara göre 630 bin olarak belirlenmişti.⁸¹

1927 nüfus sayımında Türkiye'nin nüfusu 13.648.270 kişi olarak tespit edilmişti. Geçen süre içinde ülke nüfusu 2.540.497 kişi yani

⁷⁹ 1935 Genel Nüfus Sayımı Talimatnamesi, s.69-70.

⁸⁰ 1935 Genel Nüfus Sayımı Talimatnamesi, s.31-32; Aybar, age, s.9.

⁸¹ 18 İltişrin 1935 ve 21 İltişrin 1935 Ulus.

yıllık yüzde 23 oranında artarak 16.188.767 kişi olmuştu. Bir kilometreye düşen insan sayısı 21.2 kişiye çıkmıştı. Sayımdan beş gün sonra bir açıklama yayınlayan İstatistik Umum Müdürlüğü nüfus sayımına "...eşsiz ilgi gösteren Türk ulusuna minnet ve teşekkürlerimi bildirir. Sayım ümidin çok üstünde bir düzen içinde geçmiş ve ulus devlete karşı olan bu ödevini tam bir uygarlık içinde yerine..." getirdiğini açıklamakta ve bu başarıda payı olan "...ilbay, ilçebay, kamunbay ve bütün devlet işyarlarıyla memleketin aydın çocuklarına..." teşekkür etmekteydi⁸².

Falih Rıfki Atay, nüfus sayımının geçici sonuçlarının açıklanmasından sonra yazdığı yazı ile "...doğanların büyümesine, büyümüş olanların yaşamasına imkân verecek şartlar ancak cumhuriyet idaresi ile varlaşabilmiştir... Güzel ülkemizi bayındıracak ve müdafaa edecek olan bu sayıda ve bu artışta bir millet, insanlığın istinat edeceği başlıca temellerden biri..." olacağını ifade etmişti⁸³. 1935 nüfus sayımının ardından ortaya çıkan genel sonuç şu şekilde belirlenmiştir;

1935 yılında ülke genelinde Türkçenin en çok konuşulan dil olduğu ortaya çıkmıştı.(Yüzde 86.02) ikinci en çok konuşulan dil Kürtçe, diğer diller ise sırasıyla Arapça, Ermenice, Rumca ve İbranice olarak anlaşılmıştı⁸⁴. Dinlerin halk arasındaki dağılımından İslam dinine mensup olanların çoğunluğu oluşturduğu ortaya çıkmaktaydı(Yüzde 98.3). Nüfus sayımının yapıldığı yıl 6 yaş ve üstündeki toplam nüfusun yüzde 80.75'i okuma-yazma bilmemekteydi. Bu oran içinde kadınların payı yüzde 90.19, erkeklerin payı ise 70.65'di. Buna göre erkeklerin yüzde 29.35'i, kadınların ise sadece yüzde 9.81'i okuma yazma bilmekteydi⁸⁵. 1935 nüfus sayımı soru kâğıtlarında yer alan ve vatandaşların sakatlık seviyelerini öğrenmeyi amaçlayan kısmında şu sakatlık türleri yer almaktadır: Topal, çolak, kör, sağır, dilsiz, zihinsel ve ruhsal kötürüm ve kambur. Sayım sonucuna göre ülke genelinde 315.677 sakat nüfusun bulunduğu tespit edilmişti. Tüm sakatlar içinde en büyük payı yüzde 39.87 ile topallar oluşturmakta aynı yıl tüm sakatların yüzde 59.18'ni erkekler oluştururken körlük, kamburluk ve kötürüm gibi rahatsızlıkların en çok kadınlarda görüldüğü anlaşılmıştı⁸⁶.

Sonuç: Nüfus konusu en eski tarihlerden günümüze kadar insan topluluklarını ve devletleri meşgul etmiştir. Fazlalığı ile kimi zaman iftihar edilen ve kalabalık ordular için elzem görülen, kimi zaman ise gıda üretimindeki muhtemel yetersizlikler nedeniyle azaltılmaya çalışılan nüfus, hep tartışmaların merkezinde bulunmuştur. Modern devlet anlayışı ile birlikte nüfusa bir insan kalabalığı veya tüketici yığını olarak bakılmaktan vazgeçilmiş, nüfusun

ekonomiye katkıları ve sahip olduğu yetenekler fark edilmiş ve bu yeteneklerden yararlanmak istenmiştir. Özellikle Michel Foucault'un formüle ettiği, "yönetmek için bilgi sahibi olmak" gibi iktidar için insan kaynaklarına ait bilgileri kayıt altına alma düşüncesi 19 yy'dan itibaren modern devletlerde uygulanmaya başlanmıştır. Vatandaşlara ait bilgiler nüfus sayımları ile toplanmış, elde edilen bilgiler üretim biçimini sürdürecektir ve sistemin devamını sağlamak için kullanılmıştır. Milli mücadelenin başarıyla sonuçlandırılmasının ardından ekonomik olarak kalkınmak isteyen Türkiye Cumhuriyeti sahip olduğu insan potansiyelinin sayısını, özelliklerini ve yeteneklerini öğrenmek için 1927'den itibaren düzenli aralıklarla nüfus sayımı yapmaya başlamıştır. 1935 yılında yapılan sayım öncesinde yapılan propagandalar ve özellikle yetkililerin konuşmaları sayımın amacını ortaya koyarken sayımda vatandaşlara sorulan sorular da nüfusun ekonomik potansiyelini belirleme amacı taşımaktadır. Sayım öncesinde yapılan propaganda çalışmalarının temeli ve sayım sırasında dikkat edilen hususların ağırlık noktası nüfusu eksiksiz olarak kayıt altına almaktır. Ülkede yaşayanların sayısının yüksek çıkması için her türlü tedbir alınmaya çalışılmıştır. Kalabalık bir nüfusun dost ve düşmana karşı bir iftihar vesilesi olacağı ve ekonomik gelişmenin nüfus artışı ile başlayacağına inanılmaktaydı. Devletçi ekonomi politikalarının uygulandığı 1930'lı yılların ortasında yapılan 1935 sayımında sorulan sorularla vatandaşların sakatlık durumlarını öğrenmeyi amaçlayan soruların sayım kâğıtlarında bulunması bilinçli bir uygulama idi. Ancak nüfus artışı desteklenirken sağlık, eğitim, sosyal güvenlik ve konut ihtiyacı gibi önemli sosyal gereksinimlerin de tamamlanması ülkenin geleceği için yaşamsal öneme sahipti. Ekonomik gelişmenin en önemli göstergelerinden biri olan kişi başına üretilen mal ve hizmet miktarındaki artışın nüfus artışı ile aynı oranda gelişmemesi halinde ülkede vatandaşların yaşam seviyelerinde gerileme ve fakirleşme görülebilirdi. Türkiye nüfusu 1935'den sonra da ikinci dünya savaşı yılları dışında istikrarlı bir artış göstermişti. Bu artışa paralel olarak tamamlanamayan sosyal ve ekonomik ihtiyaçların eksikliği nedeniyle ilerleyen yıllarda Türk halkının yaşam seviyesinin istenen seviyede olmadığı bir gerçektir.

⁸² 25 Ekim 1935 Ulus; Nüfus sayımının bir düzen içinde yapılması için uygulanan sokağa çıkma yasağına yurt genelinde uyulmuştur. Ancak bazı olumsuz örnekler de yaşanmıştır. 22 Ekim 1935 Cumhuriyet.

⁸³ "Nüfusumuz" 25 İlkteşrin 1935 Ulus.

⁸⁴ Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri, Nüfus ve Demografi 1927-1990 I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi 1997, s.135.

⁸⁵ Nüfus ve Demografi, s.28-29.

⁸⁶ Nüfus ve Demografi, s.18-19, 139; Sayımın neticesinde körlerin en önemli miktarının trahom hastalığının yaygın doğu ve güneydoğu Anadolu illerinde bulunduğu tespit edilmiştir. Yüceuluğ, age, s.49.

Istanbul'da 1940 Sayımı, *Tarih ve Toplum*, Sayı 214, s.28
(F. TUĞLUOĞLU Arşivi)

Kaynakça

I-Gazete

Cumhuriyet
Ulus
Zaman

II-Kitap ve Makaleler

Arı, Kemal .“Cumhuriyet’in Nüfus Politikası” *Toplumsal Tarih*, Kasım 2003, S.119.

Aybar, Celal, *Türkiye İkinci Genel Nüfus Sayımı(1935) Beynelmîlel İstatistik Enstitüsünün 1936 Atına İctimama Arz Edilen Fransızca Tebliğin Tercümesidir.* Ankara Başvekâlet Matbaası 1937.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, Ankara Başbakanlık DİE Matbaası 1973.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Nüfus Meselesi ve Nüfus Sayımı Hakkında Fikirler*, Ankara Köyhocası Basımevi 1936.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *1935 Umumi Nüfus Sayımı, Sokaklara İsim veya Numara Konulması Hakkında Talimatname*, İstanbul Devlet Matbaası 1934.

Behar, Cem, “Nüfusbilimin Nesnesi, Nüfusbilime Başka Bir Bakış II”, *Toplum ve Bilim*, S.17, Bahar 1982.

_____, “Marx ve Nüfusbilim(Demografi), Nüfus Bilimine Başka Bir Bakış I”, *Toplum ve Bilim*, S.15-16, Güz 81-Kış 82.

Bozbeyoğlu, Alanur Çavlin, “Yeni Nüfusun Biyopolitikasına Açılım: Türkiye’nin Biyometrik Elektronik Kimlik Kartı Sistemi”, *Toplum ve Bilim*, S.122, 2012.

Bozok Nihan, “Biyoktidara Özgü Bir Öznellesme Pratiği Olarak Sağlıklı Yaşam Söylemi”, *Toplum ve Bilim*, S.122, 2011.

Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri, *Nüfus ve Demografi 1927–1990 I*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi 1997

Çakmak, Fevzi, “ Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Nüfusu Kayıt Altına Almaya Yönelik Girişimler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VIII/18-19, Bahar-Güz 2009.

Çavdar Tevfik, “Türkiye’de Nüfus ve Nüfus Sorunu” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, VI, İstanbul İletişim Yayınları.

Foucault Michel, *İktidarın Gözü*, Cev: Işık Ergüden, İstanbul Ayrıntı Yayınları 2007 2. Baskı.

_____, *Cinselliğin Tarihi*, I, İstanbul Afa Yayınları, 1993.

_____, *Toplumun Savunmak Gerek*, İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Güriz Adnan, *Türkiye’de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni*, Ankara Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları 1975.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara Başbakanlık DİE Yayınları 1997.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830–1914*, Çeviren: Bahar Tırnakçı İstanbul Timaş Yayınları 2010.

Kazgan, Haydar, “Nüfus Artışı ve Amme Hizmetlerinde Fakirleşme”, *Yeni Ufuklar*, S.107-108, 1961.

Mc Carthy, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, Çeviren: Bilge Umar, İstanbul İnkılâp Kitabevi, 1998.

Nüfus Umum Müdürlüğü, Ankara Dâhiliye Vekâleti 1935.

Semiz, Yaşar, 1923–1950 Döneminde Türkiye’de Nüfusu Artırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu(Bekârlık Vergisi)” *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* S.27, Bahar 2010.

Serper, Özer, *Türkiye Demografisi*, İstanbul Filiz Kitabevi 1978.

Tuncer, Baran, *Ekonomik Gelişme ve Nüfus*, Ankara Hacettepe Üniversitesi Yayınları 1976.

Türkay Orhan, “Türkiye’de Nüfus Artışı ve İktisadi Gelişme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 1962.

Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, *Nüfus Sayımı Konusu Çerçevesinde Okullarda Verilecek Konferanslar ve Dersler*, İstanbul 1935.

Ünal, Ertan, “Cumhuriyet’in İlk Nüfus Sayımı”, *Tarih ve Toplum*, S.214, Ekim 2001, s.27.

Üner, Sunday, *Nüfusbilim Sözlüğü*, Ankara Hacettepe Üniversitesi 1972.

Yüceloğlu, Ratip, *Demografi*, Ankara DİE Yayınları 1966.

